

Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Матвійчук Тарас Дмитрович

УДК: 316.3 (477)

**СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ
РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНІ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник
Хоронжий Андрій Гнатович
доктор економічних наук, професор

Львів – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	11
1.1 Становлення поняття громадянського суспільства	11
1.2 Соціологічна концепція громадянського суспільства	20
1.3 Громадянське суспільство. Соціальний вимір	31
1.4 Соціальна структура громадянського суспільства	58
Висновки	77
РОЗДІЛ 2. ОКРЕМІ СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ, ЗАДІЯНІ У ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	80
2.1 Громадянське суспільство в Україні. Історичний аспект.	80
2.2 Роль соціального капіталу у розвитку громадянського суспільства.	113
2.3 Соціальна ідентичність як передумова громадянськості	122
2.4 Соціальна комунікація як ознака громадянського суспільства	133
Висновки	137
РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	140
3.1 Аналіз результатів соціологічних досліджень громадянського суспільства	140
3.2 Соціальні умови розвитку громадянського суспільства	161
3.3 Особливості студентської інтерпретації громадянського суспільства	177
Висновки	195
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204
ДОДАТКИ	221

ВСТУП

Процес історичного становлення поняття громадянського суспільства характеризується розмаїттям підходів до означення суті і змісту функціональної спрямованості цього феномена. Однак більшість теоретичних положень та інтерпретаційних напрямків пояснення такого етапу розвитку суспільства все ж відводили громадянському суспільству роль своєрідного опонента державі, арбітра та захисника прав і свобод людини від свавілля та недосконалості держави, нею ж створеної. Проте, якщо взяти до уваги соціально-історичні умови, під час яких розвивалися перші підходи до вивчення громадянського суспільства, такий стан справ у процесі становлення нового предмету дослідження у сфері суспільних відносин видається достатньо обґрунтованим.

З розвитком соціальних взаємодій та у ході історичного поступу людства на шляху суспільних, економічних, моральних, духовних та філософських перспектив з'являється нагода розглянути феномен громадянського суспільства в якісно новому спектрі, у спектрі соціальних чинників його формування та становлення. В цьому напрямку вивчення та дослідження громадянськості найбільш актуальною є соціологічна концепція громадянського суспільства. З допомогою теоретико-дослідницького апарату соціологічної науки можемо виокремити нові аспекти розвитку громадянськості, впливу соціальних умов на становлення суспільства як громадянського.

Необхідність дослідження громадянського суспільства з використанням соціологічного інструментарію ґрунтується на значній кількості наукових праць та публікацій про громадянське суспільство, у яких інтерпретація такого суспільства пов'язана із соціальною сферою. Проте громадянське суспільство на даний час лише починає набувати статусу об'єкта дослідження соціології. Зважаючи на це, вивчення соціальної компоненти громадянського суспільства

доцільно розпочати з дослідження соціальних чинників, що впливають на розбудову такого суспільства.

У процесі наукового пошуку, результати якого відповідали б загальнонауковим критеріям достовірності та логічності, важливе значення має розуміння громадянського суспільства як соціального феномену. Таке формулювання розкриває весь зміст громадянського суспільства та охоплює широкий спектр його функцій.

Саме тому основним завданням даної дисертації є опис соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні.

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження громадянського суспільства зумовлюється тим, що розв'язання проблем його розбудови традиційними підходами і методами не дає бажаного результату. Будівництво демократичної держави на руїнах тоталітаризму зустріло труднощі, зумовлені давніми нерозв'язаними проблемами та новими умовами інформаційного суспільства. Складний і неоднозначний процес державотворення в Україні потребує не лише адекватного розуміння об'єктивної трансформації політичної системи, а й теоретичного осмислення тих закономірностей, на основі яких відбувається становлення демократичної держави.

Актуальність дослідження і вивчення громадянського суспільства та процесів, які пов'язані з його формуванням зумовлена тісним взаємозв'язком між соціальною сферою життя людей, рівнем соціального розвитку, добробуту та наявністю у суспільстві громадянських форм взаємодії. Адже у сучасних умовах суспільного розвитку рівень становлення громадянського суспільства є одним з визначальних чинників поступу у багатьох сферах життя соціуму.

Багатофакторність громадянського поступу суспільства не може розглядатися лише як сфера протистояння суспільства державі. Саме тому поняття громадянського суспільства доцільно розглянути з точки зору "соціальності" такого суспільства.

Соціологічна концепція громадянського суспільства пропонує деякий відхід від традиційної ролі протистояння державі і представляє такий тип суспільства як особливий етап розвитку соціально-культурних та історично-трансформаційних процесів.

Соціологічна інтерпретація громадянського суспільства також включає характеристику соціальної структури такого суспільства. Соціальна структура громадянського суспільства відображає функціональну та суспільну спрямованість громадянськості, а також дає змогу змодельовати особливості розвитку такого суспільства на перспективу. Такий підхід дозволяє виокремити українську специфіку впливу соціальних чинників на розвиток громадянськості та виокремити особливості становлення громадянського суспільства в Україні.

Громадянське суспільство як об'єкт наукового дослідження досить часто знаходиться у полі зору філософської та політологічної наук. Саме тому значна частина наукового опрацювання цієї теми в Україні пов'язана з розумінням громадянського суспільства як ідеального типу чи шляху розвитку кожного суспільства за певним зразком, або ж як засобу протистояння неадекватним по відношенню до вільної людини впливам держави. Однак громадянське суспільство саме як соціальне утворення на сьогодні досліджено недостатньо. Актуальність соціологічного підходу до розуміння суті громадянського суспільства підтверджується також причинно-наслідковими особливостями функціонування суспільства як громадянського. Крім того, навіть у найпростіших визначеннях терміна "громадянське суспільство" чітко простежується вихід значущості такого суспільства за межі суто політологічних чи філософських парадигм.

Дисертаційна робота спрямована на вивчення громадянського суспільства, перш за все, як суспільства, а вже потім, на основі виявлених та досліджених суспільних факторів громадянськості розглядається особливості та дієвість такого суспільства як громадянського.

Варто також звернути увагу на використання поняття “розбудова” громадянського суспільства і на основні зміст та ідею, які вкладені автором у назву дисертації. Зважаючи на те, що становлення громадянського суспільства є процесом, який триває (а не сталим, завершеним явищем), поняття “розбудова” якраз відображає стан мінливості, розвитку та поступу українського суспільства.

Наукова проблема даної дисертаційної праці складається з двох взаємодоповнюючих компонентів та сформульована як:

- питання щодо місця і ролі соціального, зокрема соціальних чинників, у процесах розбудови громадянського суспільства України;
- суперечність розуміння громадянського суспільства як соціального феномену.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є опис соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні.

Задля досягнення мети сформульовано низку **завдань**:

- дослідити виникнення і становлення поняття "громадянське суспільство";
- окреслити соціальну структуру громадянського суспільства;
- розкрити особливості становлення українського громадянського суспільства у різні історичні періоди;
- прослідкувати взаємозв'язки між різними історичними формами та проявами самоврядування і сучасними функціями громадянського суспільства;
- охарактеризувати зміст та сутність поняття "громада" в історичному контексті та у сучасному розумінні громадянського суспільства;
- відобразити роль громад в організації самоврядування;
- здійснити аналітичне дослідження соціальних чинників, які відіграють безпосередню чи опосередковану роль у процесах розвитку громадянського суспільства;

– визначити найбільш значущі чинники соціального характеру у процесах розбудови громадянського суспільства та охарактеризувати особливості їх впливу на досліджуваний феномен;

– висвітлити особливості функціонування та впливу на громадянське суспільство визначених у процесі теоретичного аналізу чинників;

– порівняти висновки теоретичного аналізу досліджуваної теми з результатами соціологічних досліджень та моніторингів, які були проведені в Україні та тематично пов'язані з процесами розвитку громадянського суспільства;

– з допомогою проведення соціологічного дослідження на тему "Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку" перевірити основні положення, проаналізовані у даній дисертації;

– відповідно до результатів експертного опитування здійснити соціологічне опитування студентської молоді у Львівській області.

Об'єктом дисертаційного дослідження є громадянське суспільство.

Предметом дисертаційної роботи є соціальні чинники, задіяні у процеси розбудови громадянського суспільства в Україні.

Методи дослідження. Збирання, опрацювання та аналіз даних у дисертації проводилися відповідно до загальнонаукових методів дослідницького пошуку з врахуванням принципів об'єктивності. У дисертаційному дослідженні застосовані методи індукції і дедукції, що дало змогу опрацювати перелік визначень поняття "громадянське суспільство", аналізу та синтезу у процесі теоретичного вивчення соціальних чинників розбудови громадянського суспільства, а також методи порівняння і аналогії, котрі були використані під час аналізу даних різноманітних соціологічних досліджень. Крім того, для збору необхідної теоретичної інформації та проведення соціологічних досліджень у рамках написання дисертації було використано методи експертного опитування (під час проведення соціологічного дослідження на тему "Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку") та

анкетування (у соціологічному дослідженні на тему “Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”).

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять роботи соціологів, філософів, політологів, у яких відображено різноманітні сторони дослідження громадянського суспільства.

Наукова новизна одержаних результатів представлена в наступних положеннях:

вперше:

- досліджено громадянське суспільство в Україні як соціально-культурний феномен шляхом вивчення ролей соціального капіталу, соціальної ідентичності та соціальної комунікації як соціальних чинників розбудови громадянського суспільства;

- проведено аналіз словотворчого та інтерпретаційного зв'язків між поняттями “громада” та “громадянське суспільство”, внаслідок чого, виявлено, що центральною категорією словосполучення “громадянське суспільство” є поняття “громада”, а не “громадянин”;

отримали подальший розвиток:

- дослідження історичних особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні, під час якого описано історичні форми громадянськості;

- узагальнення інтерпретаційних особливостей використання поняття “громада” в історичному контексті, в результаті якого представлено поняттєві значення цього терміна;

- описано взаємозв'язки між історичними проявами та формами самоврядування і сучасними функціями громадянського суспільства;

уточнено:

- становлення поняття “громадянське суспільство”, яке, незважаючи на велике інтерпретаційне поле, має чіткі логічні межі та перелік невід'ємних ознак;

- роль громад у розвитку та функціонуванні громадянського суспільства в Україні, як соціокультурного феномена, котрі є первинними осередками формування солідарності та взаємопідтримки;

Практичне значення отриманих результатів. Результати дисертаційного дослідження послужать методичним підходом до розробки програм вдосконалення суспільства. Вивчені ролі соціального капіталу, соціальної ідентичності та соціальної комунікації як соціальних чинників розбудови громадянського суспільства є спрямуванням для подальших досліджень із застосуванням соціологічного інструментарію. Аналіз словотворчого та інтерпретаційного зв'язків між поняттями “громада” та “громадянське суспільство” є підґрунтям для напрацювання нових підходів до розуміння громадянського суспільства в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні концептуальні положення дисертаційної праці апробовано на конференціях та опубліковано у семи виданнях, що визнані Вищою атестаційною комісією України фаховими з соціологічних наук. Теоретичні висновки розділів та підрозділів роботи представлено на конференціях: *Громадянське суспільство як соціально-культурний феномен*: Наукова сесія наукового товариства ім. Т. Шевченка, (Львів, 28 лютого – 29 березня 2008 р.), *Громадянське суспільство України у контексті соціальних трансформацій* : Всеукраїнська науково-практична конференція “Теорія та практика ринкових перетворень: економічний та соціальний контекст” (Вінниця, 21 – 22 березня 2008 р.), *Формування громадянської ідентичності молоді як передумова розвитку громадянського суспільства* : V Міжнародна науково-практична конференція “Молодіжна політика: проблеми і перспективи”, (Дрогобич, 18 – 19 квітня 2008 р. м.),

Самоактуалізація в умовах розвитку громадянського суспільства : X Міжнародна науково-практична конференція “Молодь в умовах нової соціальної перспективи”, (Житомир, 21 – 22 травня 2008 р.), *Роль та особливості менталітету у контексті розвитку громадянського суспільства* : Всеукраїнська науково-теоретична конференція Соціокультурні і

етноментальні чинники економічного розвитку / Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького (Львів, 22 – 23 травня 2008 р.), *Соціокультурний вимір громадянського суспільства* : II Міжнародний львівський соціологічний форум Багатовимірні простори сучасних соціальних змін (Львів, 30 – 31 травня 2008 р.).

Публікації. Основні концептуальні положення дисертаційної праці апробовано на шести конференціях та опубліковано у семи виданнях, що визнані Вищою атестаційною комісією України фаховими з соціологічних наук.

Структура роботи. Структурна побудова дисертаційного дослідження ґрунтується на логічному поділі усього масиву роботи за тематичними розділами. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновку, списку використаних джерел (164 найменування) та додатків.

Загальний обсяг дисертації – 285 сторінок, з яких основний текст роботи становить 203 сторінки. В основній частині дисертації подано 13 таблиць, 1 схема та 26 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

1.1. Становлення поняття громадянського суспільства

Для кращого розуміння суті громадянського суспільства, а точніше, перших інтерпретаційних форм його пояснення, варто розглянути основні теоретико-концептуальні згадки про таке суспільство. Потрібно зауважити, що погляди щодо того, чим є громадянське суспільство і яким воно повинно бути формувалися у межах історично-просторової соціальної дійсності кожного конкретного історичного періоду. З огляду на таке формування, доцільним є врахування історично-часової специфіки при інтерпретації основних теорій, пов'язаних з громадянським суспільством.

Громадянське суспільство, як окремий предмет наукового інтересу та об'єкт вивчення виокремилася у процесі розвитку якісних форм відносин та взаємозв'язків всередині суспільств, які можна було б назвати передовими на шляху розвитку людської цивілізації. Проте перші уявлення про громадянське суспільство з'явилися ще за часів стародавньої Греції.

Як вважає А. Карась¹, витoki ідеї громадянського суспільства починаються з античної давнини і можуть ідентифікуватися з контекстом поширення Західної цивілізації, хоч громадянський стан суспільних стосунків склався навколо виокремлення значення та ролі індивідуальної свободи людини і витіснення інститутів станової підлеглості та підданства [34; с. 11].

Початок історичної еволюції поняття “громадянське суспільство” можна знайти ще у Стародавній Греції часів Аристотеля. Тогочасний прототип громадянського суспільства розглядався у контексті існування держави.

¹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

Як зазначає Д. Кола², відомий дослідник громадянського суспільства, термін “держава” служить тут для позначення полісу, з якого беруть початок слова “політика”, “поліція”, проте поліс у Аристотеля є синонімом *koinonia politicè*. Таке словосполучення має декілька латинських перекладів, одним з яких є *societas civilis*, а французькою *société civile* (громадянське суспільство) з’явилося в середині XVI ст., а точніше, в перекладі з латинської однієї з написаних у листах праць Меланхтона, головного сподвижника Лютера. У новітній історії вираз “громадянське суспільство” застосовується як в науковому, так і в політичному контексті [40; с. 283-284].

Для кращого розуміння еволюції категорії громадянського суспільства доцільно розглянути лексичне поле цього поняття, описане Д. Кола.

Таблиця 1.1

<i>Автори</i>	<i>Використовувані терміни</i>	<i>Синоніми</i>	<i>Переклад</i>
Аристотель	<i>Koinonia politiké</i>	Поліс	Громадянське суспільство, держава
Августин Блаженний	<i>Societes terestra</i>	<i>Sivitas respublica</i>	Громадянське суспільство
Егідій Колонна	<i>Societas civilis</i>	<i>Civitas</i>	Спільнота людей
Лютер, Меланхтон	<i>Societas civilis</i>	<i>Sivitas respublica</i>	Громадянське суспільство
Фома Аквінський	<i>Communicatio politike</i>	<i>Societas Communitas</i>	Політична спільнота
Гоббс	<i>Civil Society</i>	<i>Commonwealth</i>	Громадянське суспільство
Спіноза	<i>Societas civilis</i>	<i>Imperium</i>	Громадянське суспільство
Руссо	<i>Société civile</i>	<i>Etat</i>	Громадянське суспільство
Фергюсон	<i>Civil society</i>		Громадянське суспільство
Гегель	<i>Bürgerliche Gesellschaft</i>		Громадянське суспільство
Маркс	<i>Bürgerliche Gesellschaft</i>		Громадянське суспільство, громадянське буржуазне суспільство
Дюркгайм	<i>Société civile</i>	<i>People, nation</i>	

² Кола Д. Политическая социология / Кола Доминик. – [пер. с фр. ; Предисл. А.Б. Гофмана]. – М. : Издательство «Весь Мир», «ИНФРА-М», 2001, – XXII, 406 с. – (Серия «Университетский учебник»). – с. 284.

Д. Кола² зазначає, що Аристотель розуміє “громадянське суспільство”, чи “політичне суспільство” як одну із форм спільноти; у розумінні Августина Блаженного земне суспільство протистоїть граду Божому; Гоббс вважає, що громадянське суспільство протистоїть природному стану: воно дозволяє припинити війну всіх проти всіх і забезпечити розвиток гуманності в людині шляхом встановлення всемогутньої політичної влади, котрій не дозволено позбавити людей їхньої свободи; Гегель відрізняє державу від громадянського суспільства, на його думку, вона перетворюється в умову, при якій можливе існування громадянського суспільства; Маркс заперечує Гегелю, оскільки надає пріоритети громадянському суспільству, основою якого є політична економія [40; с. 285-286].

Як бачимо, діапазон визначень громадянського суспільства включає певну подібність чи, радше, термінологічну запозиченість (якщо говорити про саме поняття “громадянське суспільство”). Проте інтерпретаційне поле цього поняття дещо ширше. Можна припустити, що автори, які займалися вивченням та дослідженням громадянського суспільства у фазі інтерпретації цього поняття працювали за певним алгоритмом. Швидше за все, кожен окремий автор, після ознайомлення з цим поняттям та вивченням праці попередника, намагався застосувати можливе термінологічне навантаження поняття “громадянське суспільство” у оточуючих його соціальних умовах. Така почергова інтерпретація надає громадянському суспільству певної наукової та публіцистичної “привабливості”, що може бути основною причиною відсутності чіткого визначення поняття громадянського суспільства як терміна. З іншого боку, така теоретична багатоплановість поняття “громадянське суспільство” забезпечила можливість ширшого його застосування та багатоманітної інтерпретації визначення такого суспільства.

Слід також врахувати і словотворчу специфіку категорії “громадянське суспільство”. Такий аналіз дозволить уникнути підміни понять у подальшій

² Кола Д. Политическая социология / Доминик Кола. – [пер. с фр. ; Предисл. А.Б. Гофмана]. – М. : Издательство «Весь Мир», «ИНФРА-М», 2001, – XXII, 406 с. – (Серия «Университетский учебник»). – с. 284.

інтерпретації цього поняття. Крім того, можемо припустити, що у процесі свого становлення поняття “громадянське суспільство” застосовувалося переважно з метою опису якогось конкретного типу суспільних відносин у певний історичний період. Вже пізніше цей термін набув значення еталону громадянськості, з яким “порівнювали” та до якого “прагнули”.

М. Головатий³ зазначає, що поняття громадянського суспільства переважно визначається з допомогою застосування двох методологічних підходів. Перший з них – історико-правовий, або генетичний, основою якого є дослідження історико-правового формування, становлення та трансформації громадянського суспільства з часів античності і до сучасності. Другий підхід, як описує цей автор, – теоретико-правовий або концептуальний, який є більш складним для охарактеризування громадянського суспільства [18; с. 25].

У цій роботі для вивчення та дослідження громадянського суспільства використовується поєднання таких двох підходів, що дозволяє описати взаємозв'язки між історико-правовим становленням громадянського суспільства та сучасними концептуальними поясненнями особливостей розвитку такого суспільства.

Називаючи громадянське суспільство поряд з верховенством права передумовами демократії, німецько-британський мислитель і громадський діяч, один з найвизначніших соціологів сучасності, Р. Дарендорф⁴ наголошує на тому, що у німецькій розмовній мові ці поняття ускладнені серйозною помилкою, а саме, хибним прив'язуванням до держави. Двозначність німецького слова “*Bürger*” (громадянин) – як *bourgeois* [бюргер] та *citoyen* [громадянин] – дає привід говорити про громадянина якоїсь держави, в той час як у контексті громадянського суспільства мова йде про громадянина без прив'язки до будь-яких державних функцій [23; с. 77].

³ Головатий М. Політико-правові аспекти взаємодії демократичної держави й громадянського суспільства / М. Головатий // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : Матеріали наук-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – Том 1. – 2001. – С. 24–26.

⁴ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : вид. Дім “Кисво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с. – С. 77.

Незважаючи на термінологічну прив'язаність категорій громадянського суспільства і громадянства, основний акцент у розумінні суспільства як громадянського ставиться на різновиді соціальних відносин, а вже потім функціональні особливості таких відносин (наприклад, самоврядування) дали змогу розглядати позицію такого суспільства стосовно держави.

Німецький соціолог Ф. Тьоніс⁵, один з основоположників соціології у Німеччині констатує, що загальний опис громадянського суспільства випливає з того, що суспільство є об'єднаним на підставі конвенції та природного права конгломератом, котрий можна розуміти як певну множину природних та штучних індивідів, чия воля та сфери перебувають у численних стосунках і зв'язках між собою і все ж залишаючись незалежними одна від одної і не маючи взаємного внутрішнього впливу [130; с. 63].

Історично-еволюційна спорідненість самоврядних общин, нації, держави та громадянського суспільства дозволяє розглядати таке суспільство у контексті цих категорій. Крім того, паралельне вивчення цих категорій дає змогу простежувати взаємозв'язок між розвитком нації, держави та формуванням громадянського суспільства.

Висхідна ідея громадянського суспільства – перетворення колективності (організованої в минулому на засадах ворожості й по-різному трактованої свободи) у базову цінність у процесі гуманізації цього суспільства [132; с. 329-330].

Мова йде про певний вид загальносуспільної свідомості, яка з елементарного розуміння вигоди співпрацювати у суспільстві заради спільних інтересів переростає в одну з головних ознак самого суспільства. Проте таке розуміння соціальної солідарності аж ніяк не виключає врахування особистих інтересів кожного члена суспільства.

Громадянське суспільство є станом упорядкування суспільства з точки зору інтересів кожної людини. Наслідком такого упорядкування є саме

⁵ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс ; [пер. з нім. Н. Ковальова, О. Погорілий]. – К. : Дух і Літера, 2005. –262 с. – С. 43.

поняття громадянин – не просто людина або індивід, особистість, а суб’єкт власних прав, своїх законних повноважень, що встановлені суспільством [20; с. 93].

Як вважає О. Резнік⁶, особистість є вихідним елементом у конструкції громадянського суспільства, а всі ті численні інститути, які сприяють реалізації особистістю її інтересів є складовими цієї конструкції [97; с. 69].

Варто зауважити, що розвиток та сформованість громадянського суспільства (у більшості варіантів розуміння його суті) не є визначальним фактором досягнення якогось нового виду суспільних зв’язків. Саме тому складно визначити конкретну дату чи період часу становлення якогось суспільства як громадянського (проте можемо більш точно говорити про започаткування нації, здобуття державою незалежності). З огляду на це, можемо зробити висновок про те, що громадянське суспільство, швидше за все, відображає стан справ у сфері розвитку певних типів соціальних відносин, а не є констатуючим фактором.

Велика кількість інтерпретацій та тлумачень поняття громадянського суспільства ускладнює можливість чіткого визначення основних положень цієї категорії. Різні автори та дослідники, інтерпретуючи у своїх працях та результатах наукових досліджень громадянське суспільство, використовують інколи зовсім відмінні визначення цього поняття. Така різнорідна інтерпретація поняття громадянського суспільства може бути наслідком прагнення описати сутність цього феномену з позиції якогось окремого дослідження.

Дж. Кін⁷ з цього приводу дуже слушно зазначає, що “інтелектуальний сенс з’ясування таких заплутаних і перемішаних способів використання поняття “громадянське суспільство” має бути значно скромнішим: слід робити наполегливі спроби перетворити нинішній “ренесанс” громадянського

⁶ Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, – №3. – 2002. – С. 68 – 79.

⁷ Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення / Джон Кін. / [пер. з англ. О. Грищенко ; літ. ред. О. Грищенко]. – К. : К.І.С., 2000. – 192 с.

суспільства на інтерпретаційний відправний пункт, з якого зручно було б здійснювати історичні та соціологічні розвідки, проводити нормативні дискусії та формулювати політичні судження” [37; с. 69].

Саме у такому розумінні використання цього поняття доцільно розглядати громадянське суспільство. Такий підхід дає змогу врахування власних соціальних ідентичностей кожного окремого суспільства, в той же час не зводячи різноманітні елементи розвитку громадянськості під певний теоретичний еталон, який був вироблений у зовсім інших історико-соціальних умовах.

Інтерпретація громадянського суспільства також варіюється у відповідності до того, на прикладі якого суспільства досліджується розвиток громадянськості.

Як зазначає В. Степаненко⁸, в українському політичному лексиконі поняття “громадянське суспільство” часто вживається як синонім так званого третього сектору – умовного терміна, який описує мережу неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об’єднань громадян. На думку цього автора, таке розуміння концепції громадянського суспільства є дещо звуженим та бере за основу лише одну, хоча й важливу його характеристику [124; с. 49].

Подібну характеристику громадянського суспільства дає Р. Дарендорф⁹, інтерпретуючи таке суспільство як творчий хаос асоціацій, до яких люди добровільно належать [23; с. 36].

В. Степаненко також вважає, що антикомуністична ідеологія східноєвропейських революцій спирається переважно на марксистську, точніше неомарксистську теоретичну інтерпретацію громадянського суспільства, особливо на Марксів пафос протистояння державі.

⁸ Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення / Віктор Степаненко // Віче. – 2005. – №2 (155). – С. 49–55.

⁹ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с. – С. 36.

Дослідник стверджує, що “це, суттєво спрощене і навіть вульгаризоване під ідеологічним марксистським впливом поняття громадянського суспільства після виконання своєї ролі “визвольної ідеології”, якої цей лозунг набув у період демократичних революцій та на першому етапі посткомуністичних трансформацій у Східній Європі (і в Україні зокрема), потрапило у певний ідеологічний вакуум щодо нових ідеологічних значень та суспільних смислів на етапі “ринкової нормалізації” постреволюційного суспільного життя” [118; с. 15-16].

З огляду на це, можемо констатувати, що розуміння сутності громадянського суспільства у контексті певної ідеології значною мірою деформує справжні характеристики суспільства, що розглядається як громадянське.

Таким чином, при дослідженні феномену громадянського суспільства потрібно також враховувати можливі індивідуально-ідеологічні нашарування, які зміщували акценти розуміння суті та функціональних принципів такого суспільства.

Наслідком невизначеності ідеї та сутності громадянського суспільства є відсутність чіткого плану дій щодо його формування. Недостатньо повне уявлення про засади та принципи громадянського суспільства значно уповільнює процеси, спрямовані на становлення суспільства як громадянського.

Наслідком того, що вихідні соціокультурні основи розвитку громадянського суспільства були відсутні або нерозвинені саме як автономна сфера цивільної культури в посткомуністичному контексті стала деформація його концепту та дискурсу [118; с. 16].

Дж. Кін¹⁰ зазначає, що згідно з пост-фундаціоналістичним розумінням громадянського суспільства, “сенс та етична значущість такого суспільства в певний момент і в певному місці можуть бути визначені або ж спростовані

¹⁰ Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення / Джон Кін / [пер. з англ. О. Грищенко ; літ. ред. О. Грищенко]. – К. : К.І.С., 2000. – 192с.

тільки в рамках даного соціо-політичного контексту, в якому існує певна межа між громадськими та державними інституціями, а їхні можливості формувати життя громадян підпорядковані механізмам, що передбачають дискусії, підзвітність влади та її репрезентативність” [37; с. 61].

Можемо зробити висновок, що при всій багатоманітності інтерпретацій громадянського суспільства, невід’ємною складовою цього феномену є спільнота людей, яка реально існує і є чітко усвідомленою її учасниками. Таким чином, можемо говорити про наявність у такій спільноті особливих форм соціальної взаємодії, які притаманні лише їй і можуть бути описані та вивчені в контексті даного соціального утворення.

З іншого боку, можна припустити, що громадянське суспільство не обов’язково є притаманним кожній спільноті (на цьому етапі розглядаємо громадянське суспільство не в межах сучасного розуміння, а лише як форму соціальності, усвідомлення громадянськості), а є своєрідною стадією чи фазою розвитку кожного окремого суспільства.

Також необхідно констатувати, що поняття громадянського суспільства внаслідок своєї теоретичної багатоманітності та інтерпретаційної послідовності дозволяє брати до уваги ті додаткові об’єктивні характеристики розвитку соціуму, які виникають у процесі розвитку форм соціальних відносин. Таким чином, створюється можливість для дослідження стану розвитку громадянського суспільства у конкретних умовах соціальної дійсності. Такий підхід є також важливим для побудови певної моделі розвитку громадянського суспільства на перспективу, оскільки зміни у будь-якій сфері суспільного життя можна проектувати на загальну структуру функціонування громадянськості.

Для розкриття важливих характеристик громадянського суспільства та його соціальної складової доцільно брати до уваги соціологічну концепцію громадянського суспільства. Аналізуючи громадянське суспільство з соціологічної точки зору, маємо змогу відкрити нові, невідомі чи недостатньо вивчені та досліджені його соціальні характеристики. Крім того, соціологічний

підхід до вивчення громадянського суспільства дозволяє краще дослідити та описати саме соціальні чинники розвитку українського суспільства як громадянського.

1.2. Соціологічна концепція громадянського суспільства

Громадянське суспільство як категорія та сфера наукового пошуку дуже часто розглядається з філософсько-політологічної точки зору. У більшості випадків інтерпретація громадянського суспільства та пов'язаних з його становленням суспільних процесів зводиться до окреслення класичних історичних форм існування такого суспільства, після цього відбувається співставлення отриманого “зразка” з будь-яким іншим суспільством. На основі такого порівняння робиться висновок про становлення того чи іншого суспільства як громадянського. Проте громадянське суспільство за своєю суттю та практично-функціональною специфікою є настільки розгалуженим та багатофакторним, що воно само по собі виключає можливість інтерпретації його як шаблону, з притаманним йому рядом специфічних ознак. Безперечно, сутність громадянського суспільства, котра описана ще мислителями Стародавньої Греції і підтримується та доповнюється вченими протягом багатьох століть містить в собі набір ознак, відсутність яких виключає можливість розвитку такого суспільства. Однак громадянське суспільство, як форма соціального устрою, не може не охоплювати всього переліку соціального, того, що є притаманне кожному суспільству. З огляду на це, громадянське суспільство доцільно розглядати з соціологічної точки зору. Саме соціологія, як наука про суспільство, оперуючи власним наявним теоретичним та інтерпретаційним апаратом, спроможна описати громадянське суспільство в якісно новому контексті. Йдеться про вивчення громадянського суспільства, яке ґрунтується на дослідженні соціальних чинників побудови та подальшого існування такого суспільства. Крім того, саме соціологічний аналіз громадянського суспільства повністю підходить для поєднання

класично-філософського та практично-політологічного підходів до вивчення такого суспільства.

Як вважають Дж. Коен та Е. Арато¹¹, зараз існує потреба у такій концепції громадянського суспільства, котра створювала б можливість аналізувати нові форми колективної ідентичності, та на їх основі формулювати положення, що здатні сприяти створенню більш вільних та більш демократичних суспільств [39; с. 544].

Саме тому соціологічна концепція громадянського суспільства, основою якої є розуміння такого суспільства як соціокультурного феномену, є найбільш актуальною та практичною у контексті розвитку як суспільства загалом, так і окремих спільнот зокрема.

Крім того, міцне громадянське суспільство може розглядатися як засіб від дефіциту демократії, соціальної апатії та низького рівня економічного розвитку [152; с. 28].

Соціологічна концепція громадянського суспільства, крім описової функції, що притаманна кожній концепції, здатна виконувати функцію терапевтичну, оскільки становлення громадянського суспільства потребує комплексного розвитку всіх сфер суспільної життєдіяльності, така концепція спроможна описати, пояснити та запропонувати шляхи і напрями розвитку суспільства.

Становлення громадянського суспільства також є одним із важливих атрибутів розвитку демократії [133; с. 63].

Соціологічний підхід до розуміння й інтерпретації громадянського суспільства, котрий включає функціонально-структурні визначення основних елементів досліджуваного феномену базується на працях таких дослідників як Дж. Александер, Ч. Бріант, Д. Гелд, Е. Гелнер, Е. Гіденс, Р. Дарендорф, М. Маркузе, Н. Мюзеліс, Т. Парсонс, Р. Патнам, В. Фісанов та ін. [32; с. 13].

¹¹ Коен Л. Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Джин Л. Коен, Эндрю Арато / [пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберг]. – М. : Издательство “Весь Мир”, 2003. – 784 с. – с. 544.

Проте сутність соціологічної концепції громадянського суспільства не обмежується лише теоретичними напрацюваннями, а й доводиться численними історичними фактами.

Радник Л. Валенсі від перших днів існування польської “Солідарності” Б. Геремек, описуючи концепцію громадянського суспільства, констатує, що вона і надалі залишиться дієвою і як інструмент аналізу, і як програма конкретних дій [21; с. 313].

Аналіз громадянського суспільства не лише у контексті ідеалу його функціонування, але й з точки зору історичних прикладів становлення такого суспільства, доводить, що воно є набагато більш реальним і повсякденним ніж розтягнуті у часі та дискусійних переосмисленнях теорії та інтерпретації цього суспільства.

Найбільш складний аспект громадянського суспільства стосується його соціологічного закріплення, того, що є природою соціальних процесів, котрі спричиняють та підтримують таке суспільство [153; с. 17].

Важливість соціологічного підходу до вивчення та налізу громадянського суспільства простежується у самій суті структури соціологічного знання, а саме на рівні соціології конкретного суспільства, підсистемою якої є спеціальні соціологічні теорії.

Беручи до уваги суть та зміст громадянського суспільства, неважко простежити поєднання аспектів суспільства як цілісного організму (описуючи суспільство як громадянське, маємо на увазі також і його цілісність та відповідність даному поняттю) та міжособистісної взаємодії людей (яка і робить суспільство громадянським).

Словник “Основи громадянського суспільства” інтерпретує поняття “суспільство” як продукт взаємодії людей, як певну організацію їхнього життя. Суспільство тут розглядається як внутрішньо суперечливий організм, суть якого відображають зв’язки і відносини між людьми, їх об’єднаннями та спільностями [80; с 193].

Громадянське суспільство є особливою формою суспільства [153; с. 25].

Саме тому його дослідження може бути проведено шляхом поєднанням двох способів: комплексним вивченням його загальних особливостей та закономірностей у певний проміжок історичного часу, або соціологічними, демографічними та іншими дослідженнями, які дають змогу описати функціонування його окремих елементів, чи передумов.

Незважаючи на те, що соціологія є відносно молодою наукою, сукупність знань про суспільство, його історико-соціальні прояви є незамінним джерелом пояснень перебігу різноманітних соціальним процесів та опису феномену людини у суспільстві, феномену суспільної взаємодії людей.

Видатний англійський філософ та соціолог, один із засновників соціологічної науки, Г. Спенсер¹² не обмежуючи соціологію вивченням історичних суспільств, розглядає її як науку, що вивчає шляхи за якими сучасні організації та інституції “є окремо пов'язані з іншими феноменами відповідних їм часових періодів – політичними інституціями, класовими відмінностями, сімейним упорядкуванням, моделями розподілу і рівнями спілкування між спільнотами, кількістю знань, релігійними віруваннями, мораллю, почуттями, звичаями, ідеями” [156; с. 119-120].

Як зазначає Л. Токар¹³, серед основних проблем розвитку гуманітарної науки ключовим завжди було, є й неодмінно буде питання пізнання феномена людини, сенсу, форм і методів людського буття.

На думку цього автора, люди спочатку інтуїтивно, а згодом усе більш усвідомлено розглядають таке питання як першочергове. Таке ставлення є логічним, оскільки результати досліджень у галузі самопізнання й самотворення завжди і досить суттєво позначаються на формуванні світогляду, моралі культури, виробленні ідеології, політики, творенні форм суспільного співжиття, організації та дії людей... Сучасна наука аналізує два рівні прояву розумного життя на Землі, а саме: на рівні індивіда (індивідуально-

¹² Ritzer, Georg. *Classical Sociological Theory* / Georg Ritzer. McGraw-Hill Hinger Education. – 3rd ed. – 552 p.

¹³ Токар Л. Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства в Україні / Леонід Токар // Українознавство. – 2003. – №4(9). – С. 86–94.

біологічному) та на рівні спільноти (сім'я, родина, рід, плем'я, етнос, нація, соціально-політична, професійна спільність, держава, народ, все людство), враховуючи найширшу їх природо-часово-просторову специфіку прояву і те, що вони об'єктивно не є взаємо суперечливі. Крім того, ці рівні та їх різновиди органічно поєднані й взаємозалежні. І незважаючи на те, що другий рівень є більш багатоплановим, потужним та діяльнішим він не може існувати сам по собі. Без їх єдності та взаємодії досить складно уявити існування кожного рівня окремо [129; с. 86].

Громадське життя як частина братерства чи кровної спорідненості, що формує рід, є початковим громадянським суспільством, підтримуваним сімейними звичаями [157; с. 126-127].

Таким чином, для вдосконалення соціологічної концепції громадянського суспільства, доцільно врахувати особливості різноманітних видів спільнот, які є сталими осередками становлення громадянського суспільства і специфіка функціонування яких неодмінно відобразатиметься в основних показниках громадянського суспільства.

А. Колодій¹⁴ зазначає, що політизованість громадського життя та концепції громадянського суспільства є лише однією з найбільш істотних особливостей моделі громадянського суспільства, що може скластися в демократичних державах, що розвиваються [41; с. 76].

Проте суспільства демократичних держав не варто ототожнювати з суспільствами громадянськими [149; с. 341].

Тут мова йде про те, що громадянське суспільство у різних своїх проявах може бути присутнім і у не зовсім демократичних державах.

Соціологія як наука про суспільство здатна не лише констатувати стан суспільного розвитку чи перебіг суспільних процесів в конкретно-історичний період часу. Соціологічний аналіз громадянського суспільства дає можливість змодельовати послідовність розвитку громадянськості, практично не

¹⁴ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

обмежуючись історично-часовими рамками. Таким чином, застосовуючи наявний інструментарій соціологічного аналізу, можемо поглянути на громадянське суспільство як на сукупність розтягнутих в часі суспільних процесів. Можливість вивчити соціальні прояви громадянськості у різні історичні періоди дозволяє виокремити саме український тип громадянського суспільства без запозичених та віддалених соціально теорій розвитку такого суспільства.

Як зазначає В. Степаненко¹⁵, ““громадянське суспільство” є передусім концепцією соціологічною та соціокультурною...” [119; с. 254].

Розмаїття спеціальних соціологічних теорій (соціологія сім’ї, соціологія малих груп, етносоціологія) дає змогу поєднати різнобічні підходи до вивчення суспільних явищ та процесів і тим самим збагатити теорію соціальності громадянського суспільства. Крім того, досягнення соціологічної науки у дослідженнях соціального капіталу, соціальної ідентичності та соціальної комунікації дають змогу розглядати феномен громадянського суспільства у якісно новому спектрі.

Таким чином, громадянське суспільство в цілому та соціальні чинники його становлення зокрема можуть утворювати цілком новий предмет дослідження для соціології. Тут громадянське суспільство може розглядатися і як етап суспільного розвитку, і як частина структури суспільства.

Аналіз громадянського суспільства з допомогою соціології доцільно проводити відповідно до певної соціологічної концепції. Тут мова йде про широкий спектр вивчення та дослідження громадянського суспільства відповідно до критеріїв соціологічного підходу.

Як зазначає В. Степаненко¹⁶, “соціологічна концепція громадянського суспільства виходить за межі як інструментально – “НДО-шного”, так і

¹⁵ Степаненко В. П. Образи «Громадянського суспільства» у вітчизняному соціологічному теоретизуванні та політикумі / Проблеми розвитку соціологічної теорії : Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України ; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2001. – С. 252–256.

¹⁶ Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське

ідеологічно-пропагандистського розуміння цієї сфери соціальної реальності. В такому тлумаченні “громадянське суспільство” – поняття, дискурс, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей – охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою. Це комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає наявність та розвиненість 1) соціальних інститутів, що інструментально репрезентують громадянське суспільство 2) його соціальних практик та дискурсів, а також – 3) громадянських цінностей та чеснот (у певній мірі ступень розвитку соціального капіталу)” [121].

Для змістовного опису ролі соціологічного підходу до вивчення громадянського суспільства варто проаналізувати значення поняття “громадянське суспільство”.

Розуміння громадянського суспільства як ідеалу – важливий елемент соціологічної концепції громадянськості. Воно може бути корисним при побудові моделей розвитку громадянського суспільства, а також виконувати роль універсальної “вимірної системи” для аналізу рівня розвитку суспільства як громадянського.

Соціологічний підхід дає можливість розглянути якісний рівень використання соціального капіталу, описати його походження та потенційні можливості щодо розбудови суспільства як громадянського. З допомогою соціологічного підходу до аналізу громадянського суспільства можемо одночасно оцінити соціальні передумови існування громадянськості, а також спрогнозувати розвиток цього суспільства, проаналізувавши його суспільно-громадянські ідентичності. Мова йде не про формування еталона громадянського суспільства (беручи до уваги відмінності етнічного та національного характеру у становленні і формах прояву громадянськості), а про виокремлення соціальних основ громадянськості, які притаманні саме

українському суспільству. Тут часто постає питання стосовно чіткості інтерпретації громадянського суспільства (“або суспільство вважаємо громадянським, або – ні, в залежності від країни”). Інколи аргументація стосовно “модульності” громадянського базується на певному відмежуванні такого суспільства від його соціокультурних характеристик. Проте неможливо не враховувати соціальну складову громадянськості, також не варто применшувати її вплив, а точніше провідну роль у процесах розвитку громадянського суспільства. Навіть така суто теоретично-прикладна сфера суспільних відносин як економічна досить тісно пов’язана з соціально-культурним та етнічно-національним середовищем її функціонування (незважаючи на міжнародну й міждержавну сталість схеми виробник – споживач, гроші – товар) [69; с. 94].

Застосування соціологічного підходу до вивчення громадянського суспільства дає змогу дослідити особливості взаємодії між усіма сферами суспільного життя, які мають вплив на розвиток громадянськості.

Як зазначає В. Степаненко¹⁷, макрорівнева динаміка соціального життя демократичного суспільства зумовлена взаємодією між цивільною і нецивільною сферами, коли для підтримки демократії громадянське суспільство досить часто повинне втручатися в інші сфери суспільної життєдіяльності (наприклад, в економіку, політику, соціальні програми), висуваючи вимоги певних реформ та політичного реагування і здійснюючи контроль їх виконання регулятивними засобами моральної критики та суспільної дії [118; с. 10].

Соціологічна концепція громадянського суспільства, як система поглядів на досліджуваний об’єкт, повинна враховувати наявність та стан розвитку у суспільстві громадянськості, на основі якої відбувається формування суспільства як громадянського.

¹⁷ Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С. 5–2.

Найважливішим чинником державного будівництва і формування громадянського суспільства залишається необхідність індивідуального розвитку особистості і зокрема виховання громадянськості.

Як зазначають В. Соколов та В. Рябіка¹⁸, “громадянськість – це політична позиція індивіда, що визначає його свідомий інтерес до соціально-політичного життя”. До поняття громадянськості можна також віднести і національну самоідентифікацію, тобто приналежність до єдиної нації, політичну толерантність (по відношенню до інших поглядів, інших національностей), активність у суспільному житті [109; с. 24].

Громадянськість може проявлятися в активному втіленні у життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, а також інтеграції особистості в культурні й соціально-економічні структури суспільства [19; с. 34].

При застосуванні соціологічної концепції до вивчення та дослідження громадянського суспільства, громадянськість можемо розглядати як своєрідний індикатор, який сигналізує про стан справ у сфері громадянської активності і тим самим відображає рівень та етап розвитку соціальних передумов, необхідних для сприйняття та засвоєння соціумом цінностей суспільства, яке стає громадянським.

В. Пащенко¹⁹ аргументує, що громадянськість... можна вважати одним з ключових понять для концепції громадянського суспільства, оскільки цей термін може охоплювати всі якості та спроможності, які притаманні особистостям, що складають громадянське суспільство, – автономність, взаємність, здатність взаємодіяти з іншими заради досягнення спільних цілей, вміння підпорядковувати приватні інтереси загальним. В основі громадянськості, а відтак і громадянського суспільства, лежать певні норми, якими обумовлені ці якості та здатності [85; с. 59].

¹⁸ Соколов В., Рябіка В. Громадянське суспільство. Дійові особи та виконавці / В. Соколов, В. Рябіка // Віче, – 2003. – №4(133). – С. 24–27.

¹⁹ Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування «громадянськості» / Віктор Пащенко // Політичний менеджмент. – 2004. – №3. – С. 58–69.

Громадянськість одночасно є і передумовою і складовою частиною громадянського суспільства. Дослідження відчуття громадянськості у суспільстві допомагає зрозуміти історичний шлях розвитку громадянської солідарності. З допомогою врахування феномену громадянськості у соціологічній концепції вивчення громадянського суспільства можемо описати соціальні та особистісні установки і уявлення людей щодо того, яким чином відчуття громадянської солідарності перетворюється на реальну суспільну співпрацю.

Одним із складових елементів громадянськості є відповідальність, яка забезпечує існування певної спрямованості щодо способів дії в тих чи інших ситуаціях.

На думку В. Пащенко²⁰, відповідальність вказує людям на те, що повинно бути. Спочатку відповідальність існувала лише за власні дії чи, скоріше, дії власного племені-роду, від якого індивід себе не відокремлював. Пізніше, з виникненням та розвитком громадянського суспільства і громадянськості, межі людської відповідальності розширюються до такої міри, що люди відчують відповідальність за такі речі, як, наприклад, збереження якогось виду звірів [85; с. 64].

З іншого боку, з допомогою соціологічного підходу можемо розглядати громадянськість як окремий об'єкт соціологічного дослідження, з притаманним йому набором соціально-культурних характеристик.

Існування взаємозв'язку між громадянським суспільством та суспільством, яке є основою його формування ще раз підкреслює важливість вивчення соціальних передумов такого процесу. Тут варто зазначити, що громадянське суспільство як предмет вивчення та дослідження не обов'язково ставити в межі певної теоретичної конструкції. Таке суспільство можна розглядати і як феномен, утворений на базі вже існуючого (до цього часу ще не зовсім громадянського) суспільства, і як стадію чи етап розвитку якогось конкретно

²⁰ Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування «громадянськості» / Віктор Пащенко // Політичний менеджмент. – 2004. – №3. – С. 58–69.

визначеного суспільства (як історично зумовлена послідовність). Такий, на перший погляд, різнобічний спосіб інтерпретації насправді дозволяє вивчати громадянське суспільство у найширшому спектрі його проявів. З іншого боку, намагання накреслити чіткі ознаки громадянського суспільства (як еталону) в подальшому аналізі може призвести до того, що багато характерних проявів такого суспільства просто не будуть взяті до уваги [64; с. 193].

Як зазначає В. Кравчук²¹, однією з найхарактерніших рис, які притаманні громадянському суспільству є існування певного прошарку між особистістю, ринком і державою, прошарку “громадянськості”, якому властиве об’єднання і відстоювання певних своїх інтересів перед державою, оскільки окремому індивіду важко захищати свої права та інтереси. Створення суспільних організацій дозволяє людям разом ефективно реалізовувати та захищати свої права, здійснювати свободи, задовольняти свої інтереси [48; с. 65].

Соціальність громадянського суспільства можна підтвердити також самою суттю феномену громадянськості. Підставою утворення кожного суспільства є усвідомлені переваги колективного існування. Те саме стосується і громадянського суспільства, адже ефективність громадянської активності забезпечується лише при умові усвідомлення спільних інтересів багатьма людьми [64; с. 197].

На основі історичних теоретичних зв'язків та сучасних підходів і розумінь феномену громадянського суспільства можемо констатувати, що громадянське суспільство є формою суспільних відносин, основою яких є міжособистісні взаємодії на рівні малих груп, котрі (взаємодії) зумовлюють специфічний тип загальносуспільних відносин на рівні всього суспільства.

Отже, застосовуючи соціологічний аналіз для вивчення громадянського суспільства в Україні та враховуючи неоднозначність у твердженнях щодо сучасного стану такого суспільства, на даному етапі розглядатимемо громадянське суспільство як процес прогресивного розвитку соціальних

²¹ Кравчук В. Держава і молодіжні організації в громадянському суспільстві / Валентина Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №12. – С. 65–67.

відносин. Використовуючи соціологічний підхід до вивчення громадянського суспільства можемо говорити про соціальний вимір громадянськості. Мова йде про розуміння громадянського суспільства як соціального феномену, вивчення та дослідження якого доцільно проводити у соціальному вимірі.

1.3. Громадянське суспільство. Соціальний вимір

Після опису поняття громадянського суспільства, характеристики соціологічного підходу до його вивчення та окреслення теоретичної спрямованості цього дисертаційного дослідження перейдемо до виокремлення тих соціальних факторів, які мають відношення до становлення українського суспільства як громадянського.

Громадянське суспільство як об'єкт наукового аналізу у більшості випадків розглядається з точки зору саме філософсько-політологічного розуміння. В контексті такого підходу феномен громадянського суспільства описується у вигляді переліку необхідних вимог, дотримання яких, в свою чергу, забезпечує успішне становлення суспільства як громадянського. Однак при неврахуванні соціальних особливостей розвитку громадянського суспільства функціональна специфіка громадянськості значно звужується [64; с. 191].

Як зазначає В. Бортников²², “історію становлення взаємовідносин громадянина і суспільства неможливо зрозуміти поза культурою, тобто поза людським змістом соціальності. Йдеться про соціокультурний підхід до вивчення суспільства як єдності культури і соціальності в їх конкретно-історичних формах” [6; с. 76].

На думку М. Калініченка, громадянське суспільство є нелінійним соціальним утворенням [32; с. 9].

²² Бортников В. Соціокультурний вимір політичної участі / Валерій Бортников // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С. 76–91.

Можна зробити висновок про те, що динамічність та багатогранність феномену громадянського суспільства потребує відповідного дослідницького інструментарію.

При аналізі процесів формування об'єднань громадян у громадянському суспільстві, доцільно звернути увагу саме на соціальні, культурні та духовні передумови формування громадянськості. Громадянськість тут розглядається не як усвідомлення себе громадянином держави, а як культурно та соціально обумовлене прагнення до об'єднання заради досягнення спільних цілей. Таке прагнення формується під впливом історико-соціальних умов і практик функціонування суспільства і прямо впливає на формування соціальної структури суспільства й подальше використання традиції громадянськості [69; с. 95].

У процесі еволюції суспільства масив соціальних, духовних та культурних цінностей, що зумовлюють внутрішнє та соціальне життя індивіда стає все більшим та різноманітнішим [80; с 196].

Саме тому аналіз та вивчення громадянського суспільства повинні здійснюватись у контексті духовної, історичної та соціально-культурної зумовленості розвитку людської цивілізації.

Для повного осмислення всіх можливих проявів громадянського суспільства потрібно враховувати соціальні особливості та передумови, які передують розвитку громадянськості та супроводжують цей розвиток. Застосування такого підходу значно розширює розуміння сутності громадянського суспільства та дозволяє простежити взаємозв'язки між рівнем розвитку соціуму та становленням суспільства як громадянського [64; с. 191].

Для теоретичного дослідження соціальної складової громадянського суспільства варто врахувати розвиток соціальної сфери.

Основою соціального виміру громадянського суспільства є розуміння того, що таке суспільство неможливе без існування і взаємодії складових частин соціуму [64; с. 197].

Громадянському суспільству, з його функціями, притаманним є максимальне наближення до соціальної сфери, а тому воно повинно розглядатися як феномен, що утворюється конкретним суспільством, а не як універсальна формула, яка може бути застосована до будь-якого суспільства [69; с. 94].

Соціальна спрямованість громадянського суспільства підтверджується функціональною та структурною специфікою громадянськості. Адже виконання функцій громадянського суспільства забезпечується первинними соціальними групами, які одночасно формують структуру суспільства, що розвивається як громадянське.

Громадянське суспільство у соціальній сфері представляє широка мережа міжособистісних відносин індивідів, які пронизують сімейне життя, становлять зміст діяльності різних самоуправлінських організацій та установ: суспільних організацій, громадських рухів, територіальних об'єднань людей, партій тощо [93; с. 44].

Описуючи традиції громадянської активності в сучасній Італії, Р. Патнам²³ констатує, що “у громадянському суспільстві громадяни справедливо ставляться до своїх співгромадян і, в свою чергу, чекають цієї справедливості від них” [84; с. 138].

Соціальний вимір громадянського суспільства охоплює ті ознаки соціального, які виконують роль передумов побудови такого суспільства і можуть розглядатися як притаманні йому характеристики. Соціальна база та соціальне середовище є саме тими критеріями, які визначають швидкість та якість розвитку кожного окремо взятого громадянського суспільства. Саме розмаїттям соціальних умов пояснюються відмінності, що відбуваються у процесах формування громадянського суспільства в різних країнах [64; с. 192].

²³ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

Громадянське суспільство, саме поняття якого стосується виключно неполітичної частини суспільної системи, у кожній з держав еволюціонує у часі і має певні часові та національні різновиди [29; с. 17].

Як суспільство громадян, громадянське суспільство може бути таким, що включає та толерує соціальний плюралізм (як у Нідерландах та Британії) чи таким, що містить певні форми асиміляції (як у Франції), або воно може бути винятковим та недовірливим по відношенню до соціетального суспільства (як у Німеччині) [148; с. 25]

Г. Зеленько, описуючи особливості функціонування громадянського суспільства, наголошує на важливості індивідуального для кожної країни набору процедур та інструментів, що відповідає ментальності та рівню соціокультурного розвитку даного суспільства [29; с. 44].

Доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інститут соціології НАН України В. Тарасенко, описуючи портрет інтелекту української соціології, констатує, що цей інтелект тримається здебільшого на розсудковому емпіричному мисленні та теоретичних запозиченнях у західноєвропейської та американської соціології [126; с. 48].

Така думка вкотре підтверджує необхідність дослідження процесів становлення громадянського суспільства в Україні з врахуванням особливостей українського суспільства.

Як специфічна і досить складна соціальна категорія, громадянське суспільство в Україні має ряд особливостей, котрі обумовлені власними генезисом та типом [147; с. 20].

А. Колодій²⁴ з цього приводу зазначає: “основні риси, що визначають сутність громадянських стосунків між групами, індивідами і державою, функції, які виконують інститути громадянського суспільства, мають різне співвідношення і неоднакову пріоритетність у різних країнах”. Саме цим, на

²⁴ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія./ Антоніна Федорівна Колодій – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

думку цієї авторки, визначаються національні моделі конкретних громадянських суспільств [41; с. 77].

Описуючи такі моделі, автор висловлює припущення про те, що якщо при вивченні їх на нормативному рівні беруться до уваги сутнісні характеристики таких моделей, то в процесі дослідження окремих суспільств важливими є сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми їхньої участі у вирішенні суспільних справ. Тут, як зазначає ця авторка, мова йде про особливе поєднання громадянських і негромадянських форм суспільної практики (міри громадянськості), а також про можливість продукування громадянським суспільством соціального капіталу [41; с. 77].

Саме рівень розвитку соціальної та соціокультурної сфер суспільства є тим фактором, на основі якого формується прагнення його членів до консолідації та об'єднання. Соціокультурна сфера суспільства може розглядатися як середовище формування основ громадянськості [69; с. 95].

Громадянське суспільство, як особлива форма розвитку соціуму, передбачає існування та дієвість суспільних чинників, сукупність яких створює належні передумови для формування та розвитку громадянськості.

Для того, щоб вивчити соціальні чинники розбудови громадянського суспільства в Україні потрібно насамперед охарактеризувати саме поняття “соціальне”, його взаємовідношення з тематикою громадянського суспільства.

Отже, згідно з навчальним словником-довідником з соціології, “соціальне – найважливіше, ключове поняття соціології, означає сукупність тих чи інших якостей і особливостей соціальних відносин, яка інтегрована індивідами чи спільностями в процесі сумісної діяльності (взаємодії) в конкретних умовах і яка проявляється в їх ставленні один до одного, до свого становища у суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних та інших) торкається відносин людей один до одного і до суспільства. Тому кожна з них завжди має свій чітко виражений соціальний аспект” [115; с. 347].

Безперечно, громадянське суспільство можна назвати системою суспільних відносин, а точніше, самі суспільні відносини, розвиваючись, досягають стадії громадянського суспільства. Таким чином, маючи власний соціальний аспект, громадянське суспільство може і повинно розглядатися у контексті своєї соціальності.

При розгляді громадянського суспільства як специфічного соціального утворення, варто враховувати постійний взаємозв'язок між індивідом та суспільством в цілому. Розвиток суспільства як громадянського відбувається під впливом різноманітних суспільних факторів, історичної зумовленості, соціальної культури. В свою чергу, кожне, певною мірою сформоване, громадянське суспільство (наскільки процес такого формування можна вважати завершеним) є відображенням власної, притаманної лише йому соціальної специфіки [64; с. 192].

Формування громадянського суспільства як особлива стадія розвитку соціуму передбачає існування у суспільстві солідарності. Солідарність, зумовлена чіткою двосторонньою ідентифікацією особистості і суспільства, сприяє формуванню певного типу соціальних взаємодій, співпраці, які, в свою чергу, є передумовами громадянськості.

Кожен окремих тип соціальних взаємодій може бути розглянутий як певний тип суспільного ладу.

До теорій, у яких ведеться пошук ідеального суспільного ладу можна зарахувати теорію трьох стадій О. Конта [160; с. 106-107].

Суспільний лад містить три складові елементи, якими є цінності, політичне правління та економічна система [13; с. 21].

У літературі соціальних наук громадянське суспільство інтерпретується з певним універсальним способом орієнтації на частину соціальних акторів, та з визначенням громадянства у термінах універсальних, дуже загальних моральних зобов'язань. Таке розуміння громадянського суспільства поєднується з наголосом Е. Дюркгайма на моральному індивідуалізмі як основі солідарності у межах сучасних усупільнених (*gesellschaftlich*)

суспільств, та з наголосом М. Вебера на зростаючій раціональності сучасних форм соціальної організації як втілення універсальних цінностей [158; с. 204].

Беручи до уваги наукові праці Е. Дюркгайма, варто зауважити, що зміни у поділі праці мають певну причетність до структури суспільства, і деякі з найбільш важливих співучастей є відображені у відмінностях між двома типами солідарності – механічною та органічною. Стосовно походження солідарності, Е. Дюркгайм був зацікавлений у тому, що саме тримає суспільство разом. Суспільство, яке характеризується механічною солідарністю є об'єднане тому, що всі люди знаходять у спільноті. Зобов'язання, договір між людьми полягає у тому, що всі вони зацікавлені в однаковій діяльності і мають подібну відповідальність. З іншого боку, суспільство, котре характеризується органічною солідарністю є зібране разом завдяки відмінностям між людьми, фактом, що вони мають різні завдання та різні відповідальності. Саме через те, що люди у сучасному суспільстві виконують досить вузький спектр занять, вони потребують інших людей для того, щоб продовжувати існувати [156; с. 186].

Як вважає А. Карась²⁵, “солідарність є виявом культурологічної інтенції на рівні комунікативної взаємодії осіб, або на рівні соціальності” [33; с. 41].

Це й же автор аргументує, що “головним чинником складання соціальності, на відміну від складання культури, є потреби взаємопов’язання індивідуальних і групових інтересів. Соціальність – це наголошення суспільних потреб виживання і творення (продукування), взаємопов’язаності осіб навколо інтересів самореалізації і самоздійснення” [33; с. 46].

Ще у вісімнадцятому столітті А. Фергюсон²⁶ (1767) трактував громадянське суспільство як таке, що є державою громадянськості і наслідком цивілізації [151; с. 56].

²⁵ Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Анатолій Карась – Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

²⁶ Dictionary of Sociology. Nicolas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner. – Penguin Books. – 1994. – 517 p.c. 56.

Варто зауважити, що А. Фергюсон є автором праці “Есе з історії громадянського суспільства” (1767).

Таким чином, можемо розглядати громадянське суспільство як наслідок розвитку соціальності як такої, як етап ефективного процесу функціонування соціальних зв’язків та взаємодій.

А. Карась²⁷ вважає, що дослідження чинників конструктивної соціальності приводить до того, що ми розуміємо її як громадянське суспільство і ставить на передній план вивчення природи солідарності і взаємодоповнюваності в контексті конкретної соціокультурної спільноти, члени якої беруть участь в управлінні комунікативними діями задля спільного добра [33; с. 49].

Досліджуючи соціальність громадянського суспільства, варто вивчити всі можливі соціальні чинники, які так чи інакше впливають на його розвиток та розбудову.

Що стосується поняття “розбудови” громадянського суспільства, то в контексті цієї дисертаційної роботи питання про те, чи українське суспільство є громадянським, чи лише знаходиться на стадії формування не вимагає однозначної відповіді. Зважаючи на те, що частина загального розуміння громадянського суспільства окреслюється як ідея, або мета яка постійно віддаляється (подібно до того, як неможливо досягти ідеальної демократії), твердження про те, що громадянське суспільство є повністю сформоване завжди можна піддати сумніву. Враховуючи такі особливості існування громадянського суспільства, автор пропонує зупинитися на гіпотезі про те, що громадянське суспільство в Україні є (як предмет вивчення та дослідження), оскільки присутні необхідні для його існування компоненти – свобода слова, можливість вільного вибору, ринкова економіка, громадські організації. Проте громадянське суспільство в Україні перебуває водночас і в стадії постійного розвитку та становлення (можемо говорити про рівень свободи слова, ступінь

²⁷ Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Анатолій Карась – Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

розвиненості ринкової економіки, ефективність діяльності громадських організацій).

Тут поняття “розбудова” вживається для позначення певного проміжку, стадії розвитку досліджуваного об’єкта, який розглядається як незавершений процес, що триває.

На думку Г. Зеленько, розвиток громадянського суспільства є постійним процесом [29; с. 48].

Для вивчення стану розвитку громадянського суспільства та виміру рівня прагнення його членів до консолідації важливим є врахування соціальних передумов його розвитку, які є своєрідним фундаментом подальшої розбудови такого суспільства [69; с. 97].

При вивченні громадянського суспільства в Україні доцільно враховувати суспільні параметри саме українського соціуму. Зведення до мінімуму рівня глобального розуміння громадянського суспільства допоможе зрозуміти особливості української моделі цього феномену.

Як зазначають Л. Кравченко та М. Цимбалюк²⁸, “немає необхідності вести мову про громадянське суспільство взагалі, а тільки про цілком визначене, конкретне суспільство, його характерні ознаки та параметри, які визначають динаміку і характер розвитку інститутів та цінностей останнього. Саме тому в дослідженні варто врахувати, що кожне громадянське суспільство завжди з’являється на базі інститутів і принципів співжиття, які склалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку кожного народу” [47; с. 17].

Визначення принципів формування громадянського суспільства з врахуванням специфіки українського соціуму має насамперед теоретично-інструментальне значення. Принципи, якими зумовлений розвиток громадянського суспільства можна застосувати як критерії виміру громадянськості.

²⁸ Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – №10. – С. 17–21.

Як зазначає М. Ходаківський²⁹, громадянське суспільство – не є лише емпіричною моделлю людського співіснування, це – певний теоретичний конструкт, ідеальний тип, який не завжди збігається з реальною соціальною проблематикою. Громадянське суспільство є певним і при тому напруженим соціокультурним простором, створення якого відбувається внаслідок взаємодії трьох принципів:

- принцип загальнозначущого егалітарного права, основою якого є певний мінімум зовнішніх свобод і достоїнства для кожної людини; він має на увазі оформлену рівність у правах, обов'язках і відповідальності громадян (сфера права);
- принцип приватної власності (економічна сфера);
- принцип внутрішньої свободи людини, що є суспільно визнаною (сфера особистого, духовного) [141; с. 40].

Серед описаних принципів особливе місце займає третій, який констатує суспільне визнання внутрішньої свободи людини. Можна припустити, що два інші принципи формуються на основі суспільного ставлення до невід'ємного права людини на свободу. Наявність свободи людини у суспільстві не виключає, але навіть доповнює обов'язок людини перед суспільством (тут розуміємо суспільство, як сукупність людей з однаковими свободами).

Дж. С. Міл³⁰ зазначає, що “хоча суспільство засноване не за договором і хоча впровадження ідеї договору для виведення з неї соціальних зобов'язань не досягає жодної достойної мети, все-таки кожен, хто отримує захист суспільства, повинен відплатити йому за це благо, і той факт, що людина живе в суспільстві, обумовлює необхідність, щоб кожен обмежував себе в стосунках з іншими людьми дотриманням певної лінії поведінки” [77; с. 86].

²⁹ Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / Михайло Ходаківський // Віче. – 1998. – №9 (78). – С. 34–46.

³⁰ Міл, Дж. С. Про свободу: Есе / Джон Стюард Міл / [пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”], 2001. – 463 с.

На думку Р. Дарендорфа³¹, громадянські суспільства ... “є вираженням соціальної поведінки, яка не визначається ні, першочергово, владою та покірністю, ні вигодою та інтересом” [23; с. 37].

У дослідженні соціальних чинників розбудови громадянського суспільства варто врахувати феномен соціальної свободи (як сукупність індивідуальних свобод). Такий підхід дозволяє описати взаємозв'язок особистісного та суспільного компонентів, єдність яких і робить можливим існування громадянського суспільства.

Згідно з соціологічним словником, “соціальна свобода – міра соціальної автономії (самостійності) суб’єкта (особи, групи, організації тощо) можливість і повнота задоволення потреб, розвитку здібностей, наявність політичних та інших прав і їх гарантованість. Оскільки соціальна свобода є продуктом взаємодії індивіда, групи і суспільства загалом, вона проявляється (з боку суспільства) у визнанні за суб’єктом певних прав і в усвідомленні й прийнятті ним зі свого боку відповідальності (зобов’язань) перед суспільством та іншими суб’єктами” [115; с. 327].

На думку А. Карася³², громадянське суспільство може розглядатися як сфера вияву можливостей особи а також гарантування її природних та громадянських прав і свобод [33; с. 47].

Важливість існування соціальної свободи для розвитку громадянського суспільства полягає в тому, що активна та ефективна взаємодія індивідів (як один із принципів громадянського суспільства) можлива лише на добровільних засадах. Відчуття свободи дозволяє людині самостійно формувати свою громадянську позицію у суспільстві, одночасно визнаючи право на існування інших позицій.

³¹ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с. – С. 37.

³² Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально– Східноєвропейський досвід / Аналолій Карась. – За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

Р. Патнам³³ з цього приводу констатує що, громадяни у громадянському суспільстві не просто активні, окрилені громадянським духом та рівні. Порядні громадяни, на думку цього автора, люб'язні, ввічливі та відчувають довіру один до одного, навіть незважаючи на суттєві відмінності між собою. У громадянському суспільстві також можуть виникати конфлікти, проте через усталеність поглядів його громадян щодо громадських питань, в такому суспільстві існує толерантність по-відношенню до опонентів [84; с. 111].

Як зазначає О. Мазур³⁴, однією з ключових ознак, які притаманні громадянському суспільству, є рівність його акторів [58; с. 53].

Саме рівність людей у громадянському суспільстві гарантує потрібний рівень громадянськості в такому суспільстві. Тут рівність розуміємо як соціальну (не економічну) складову суспільства. Усвідомлення однакової важливості суспільних ролей зумовлює громадянську активність. Людина розуміє, що її громадянська позиція має багато шансів бути прийнятною у суспільстві, яке складається з носіїв подібних громадянських потреб.

Варто також взяти до уваги певний елемент егоїзму (в його позитивному значенні) при вивченні активності у громадянському суспільстві.

Як зазначає Р. Патнам, дихотомію між егоїзмом та альтруїзмом можна не брати до уваги, оскільки, на його думку, ні людина ні суспільство не може відмовитися від переконливо вмотивованого егоїзму. Громадянам у громадянському суспільстві зовсім не обов'язково бути альтруїстами. Цей же автор констатує, що “громадяни у громадянському суспільстві характеризуються активною участю в суспільних справах” [84; с. 110].

Л. Кравченко та М. Цимбалюк³⁵ інтерпретують громадянське суспільство як сферу вільної активності, у якій діють індивідуальні та колективні суб'єкти, що переслідують приватні інтереси та цілі [47; с. 19].

³³ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

³⁴ Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 53–66.

Чітке усвідомлення власних інтересів та розуміння обмеження своєї свободи свободами інших наводить людину на пошук спільних суспільних інтересів, які, не перетинаючись з власними, одночасно були б цікавими для інших суб'єктів суспільної взаємодії.

На думку А. Карася³⁶ диференціація усередині суспільства здійснює підтримку соціальної єдності людей і є необхідною умовою для формування спільноти на засадах добровільності, що лежить в основі модерного руху до громадянського суспільства. “Це є водночас рух до здійснення індивідуальної і соціальної свободи”... “Міра кооперованості людської свободи, рівень її здійснення є вирішальним чинником формування соціальності громадянського суспільства” [33; с. 48].

Р. Патнам³⁷ з цього приводу наголошує на тому, що “членство в громадянському суспільстві більше пов'язане з духом громадського добра, ніж у суспільстві, орієнтованому на розподіл прибутків” [84; с. 111].

Можна констатувати, що соціальність громадянського суспільства є своєрідним виявом свободи. Адже передумовою становлення суспільства як громадянського є взаємодія громадян саме на основі добровільності (вільного усвідомленого вибору певного типу соціальних взаємодій заради спільних інтересів).

Енциклопедія з соціології характеризує громадянське суспільство як поняття ряду гуманітарних дисциплін, яке своїм змістом охоплює цілісну сукупність неполітичних і неполітизованих духовних і економічних відносин в суспільстві. “Громадянське суспільство – сфера спонтанної реалізації людей (чи то як вільних індивідів, чи то у вигляді добровільних їх об'єднань як громадян), захищена відповідними правовими нормами від будь-яких проявів

³⁵ Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – №10. – С. 17–21.

³⁶

А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

³⁷ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

мимовільної односторонньої регламентації їх діяльності з сторони держави і її органів” [113; с. 241].

Наявність елемента добровільності при формуванні громадянського суспільства забезпечує ефективне залучення соціального капіталу.

Соціологічний енциклопедичний словник інтерпретує громадянське суспільство як таке, що ... “характеризується сферою спонтанного самовираження індивідів та добровільно сформованих асоціацій і організацій громадян, яка захищена від прямого втручання і мимовільної регламентації діяльності громадян зі сторони органів державної влади” [112; с. 212].

П. Петровський³⁸ зазначає, що громадянське суспільство – це сучасне розвинуте суспільство, в центрі якого знаходиться людина-громадянин з притаманними їй свободою й правами, які забезпечені ефективними соціальними механізмами... “Громадянське суспільство характеризується не стільки виявом свободи, скільки її соціально-значимим упорядкуванням” [87; с. 294].

Важливо також зазначити, що будь-який прояв свободи починається саме з свободи індивідуальної.

На думку А. Гарасимович³⁹, громадянське суспільство в граничній основі можна розглядати як утворення кореляції вартостей, засадничою з яких є свобода (як індивідуальна, так і національна, без якої перша просто неможлива) [15; с. 262].

Як соціальний феномен, громадянське суспільство відображає рівень свободи у всіх сферах функціонування соціуму.

³⁸ Петровський П. Українська ментальність у контексті становлення громадянського суспільства. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 294–297.

³⁹ Гарасимович А. Розвиток національної самосвідомості українців (70–ті роки XIX ст. – 1917 р.): про реконструкцію громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с. – С. 260–275.

Як зазначає Н. Філик⁴⁰, “громадянське суспільство починається з громадянина, його свободи, благополуччя, активної позиції у сфері політико-правових відносин. У такому суспільні утверджується атмосфера свободи, яка, у свою чергу, формує вільну людину” [137; с. 64].

Вільна людина та ще й у суспільстві де цінується свобода є тим найменшим і найпершим елементом, з якого починається становлення громадянського суспільства. Більше того, вільна людина є невід’ємним компонентом такого суспільства. Зрештою, так як і добровільні об’єднання громадян – вільні об’єднання вільних людей. Розуміння важливості ролі таких об’єднань у процесах формування громадянського суспільства є передумовою ефективного функціонування всіх сфер такого суспільства.

Як зазначає М. Цимбалюк⁴¹, у громадянському суспільстві природні права є безумовними надбаннями людини, котра має право на вільне самовизначення, самореалізацію від народження. “Спочатку вони складаються в суспільній правосвідомості і тільки потім формулюються та гарантуються в конституціях та законах” [143; с. 83].

З цього приводу у статті 36 Конституції України зазначено, що “громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей” [131; с. 11].

Одна з умов існування громадянського суспільства включена у Конституцію України не випадково, адже ефективний суспільний розвиток можливий лише за умови існування безперешкодного права на вияв та захист

⁴⁰ Філик Н. Громадянське суспільство та проблема захисту прав людини / Наталія Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №8 – С. 61–64.

⁴¹ Цимбалюк М. Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / Михайло Цимбалюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №2. – С. 82–84.

власних інтересів, зокрема шляхом відстоювання їх через громадські об'єднання людей.

Розвиток громадянського суспільства як сфери приватного і диференційованого життя людей є важливим чинником модернізації демократії у цьому суспільстві, умовою й засадою відповідального врядування, соціальної стабільності та національної безпеки [132; с. 175].

І. Кресіна⁴², поділяючи думку вітчизняних дослідників, вважає, що “не держава утворює громадянське суспільство, а громадянське суспільство утворює державу, є базисом держави, виступає ініціатором необхідних у ній змін”, а також, що “громадянське суспільство – це соціальний фундамент держави і одночасно соціальне середовище, в якому функціонує держава” [50; с. 12].

Таке зміщення акцентів на первинність громадянського суспільства відносно держави підтверджує соціальну спрямованість громадянськості. Адже передумовою утворення та існування держави є насамперед суспільні інтереси людей.

М. Цимбалюк⁴³ з цього приводу зазначає, що перемозі громадянського суспільства передують наявність передумови власного розвитку і становлення вільного індивіда (вільної особи), який у своїх діях обмежений лише правом. Ця самоцінна та самодостатня особистість, володіє здатністю до конструктивної взаємодії з іншими заради спільних інтересів та цінностей, і спроможна підкорити свої приватні інтереси суспільному благу.

Особистість, здійснюючи своє право на самореалізацію, є головною умовою існування як громадянського суспільства, так і правової держави [143; с. 83].

⁴² Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 84 с.

⁴³ Цимбалюк М. Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / Михайло Цимбалюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №2. – С. 82–84.

Цей же автор констатує, що основні характеристики, які стосуються людини, її природного суверенітету, свободи і незалежності, переносяться і на громадянське суспільство, що є добровільною асоціацією вільних та незалежних індивідів, а тому, само має бути суверенним, вільним і відкритим.

Описуючи громадянське суспільство, німецько-британський соціолог Р. Дарендорф⁴⁴ називає його суспільством вільних об'єднань [23; с. 77].

“Громадянське суспільство передбачає історично розвинену державно-правову систему відносин, у яких визнається верховенство прав людини” [143; с. 83].

О. Пшеничнюк⁴⁵ аргументує, що основою та базисом розвинутого громадянського суспільства є політично та економічно вільний громадянин, що володіє невідчуженими правами, якому притаманна сфера приватних цивільних інтересів [93; с. 43-44].

Саме особливості взаємодій на рівні громадянин – держава відображають етап розвитку громадянського суспільства, ступінь його соціальної інтеграції.

Відсутність політичної складової у громадянському суспільстві створює реальні можливості для його повноцінного функціонування. Знову ж таки, сама концепція громадянського суспільства виключає будь-яке обмеження волі людини з боку інших інститутів, які сформовані самою людиною.

Розглядаючи громадянське суспільство як певний вид організації людей, потрібно врахувати, що кожна організація для свого існування потребує певної культури, загальної схеми чи концептуальних засад існування самої організації. Мається на увазі усвідомлення і прийняття того типу соціальної культури, який спрямований на підтримання розвитку громадянського суспільства.

⁴⁴ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с.

⁴⁵ Пшеничнюк О. Структурна динаміка українського соціуму і проблема формування громадянського суспільства / О. Пшеничнюк // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук–практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – 2001. – С. 43–46.

Як зазначає О. Мазур⁴⁶, “громадянське суспільство утворюють вільні громадяни з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури” [58; с. 53].

Громадянське суспільство як суспільство вільних громадян також передбачає сформованість способів самовираження і самореалізації людей. Однак тут важливим є принцип деякої спонтанності такого самовираження. Виникнення і розповсюдження, скажімо, громадянської позиції стосовно певних подій чи явищ, повинно базуватися лише на суспільній значущості цих подій і жодним чином не на інтересі сторонньої групи осіб.

Принципи свободи особистості є також важливими для формування способу та стилю життя людей у суспільстві.

Згідно з соціологічним словником, “стиль життя – характеристика життєдіяльності та соціальної поведінки особистості і суспільної групи, який є наслідком вільного вибору в межах певного способу життя” [115; с. 376].

“Спосіб життя – цілісна сукупність форм життєдіяльності людей, які обумовлені конкретними історичними умовами і чинниками їх взаємодії” [115; с. 371].

Стиль життя та спосіб життя відображають рівень взаємодії індивіда та громадянського суспільства. Лише дослідивши рівень та якість громадянської активності індивідів, можемо говорити про якісну складову громадянського суспільства.

Сучасний політологічний словник пропонує визначення громадянського суспільства як “суспільства з ліберальною громадянською системою, у якому кожен громадянин може претендувати на незалежний спосіб життя відповідно до принципів свободи і рівності... Громадянське суспільство – це одночасно соціальна формація і нормативна модель” [22; с. 192].

Єдність громадянського суспільства як соціального феномену та нормативної моделі можна пояснити взаємозв’язком між становленням

⁴⁶ Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 53–66.

суспільства як громадянського та наявністю у ньому історично-соціальних передумов громадянськості.

Кожне суспільство в будь-який період свого розвитку передбачає існування набору етичних та моральних норм, які виступають регулятором не лише суспільних відносин, а й формують умови для існування всіх інших сфер суспільного життя людей.

Дж. Кін⁴⁷ підкреслює, що “на противагу тим, хто розумів громадянське суспільство, як “природну” умову людської свободи, Гегель трактував *buergerliche Gesellschaft* як створену історичним розвитком сферу етичного життя, в якій поєднуються економіка, соціальні класи, корпорації та інституції, які мають відношення до управління суспільним добробутом та цивільного права. “Система потреб”, стимульована громадянським суспільством у такому сенсі чітко відділяє умови людського існування від природного оточення. Потреби множаться й урізноманітнюються, і це робить цілком ясным те що громадянське суспільство є не задалегідь даний і незмінний суб-стратум життя, який існує поза часом і простором, а наслідок довгого і складного процесу історичної трансформації” [37; с. 55].

Аналіз розвитку громадянського суспільства з точки зору історичної зумовленості робить можливим простеження особливостей громадянськості в контексті історичних змін соціального, економічного, релігійного та морального характеру. Наприклад, аналізуючи особливості історичного розвитку інституту сім’ї в Україні, можемо дослідити в якій мірі відчуття громадянськості та зразки принципів соціальності формуються в ранньому дитинстві.

Навчальний соціологічний словник з англійськими та іспанськими еквівалентами описує громадянське суспільство як “сукупність недержавних відносин в суспільстві – економічних, політичних, соціальних, національних, духовних, релігійних, сімейних, моральних та інших. Громадянське

⁴⁷ Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення / Джон Кін – [пер. з англ. О. Грищенко ; літ. ред. О. Грищенко]. – К. : К.І.С., 2000. – 192с.

суспільство – сфера самовираження індивідів, сформованих громадянських асоціацій і організацій, які на основі соціокультурних цінностей створюють механізм недержавного соціального контролю, що сприяє створенню в суспільстві консенсусу і стабільності. Становлення громадянського суспільства нерозривно пов'язано з вдосконаленням людської цивілізації. Два ці процеси передбачають як безперервний розвиток самої особистості, перетворення її в вільного, повноправного громадянина, так і самого суспільства, його устрою і функціонування. Становлення громадянського суспільства – соціальна основа утвердження правової держави. Громадянське суспільство сьогодні – це той ідеал, до якого прагнуть багато держав сучасного світу і лише декотрі найбільш розвинуті з них можуть претендувати на вступ в тій чи іншій мірі в таке суспільство” [135; с. 81-82].

Важливе місце у процесах розбудови громадянського суспільства посідає менталітет.

Менталітет є словом англо-французького походження, що означає психічний склад розуму, душевний склад, напрям думок, спосіб думання або характер роздумів, а також духовний світ. Менталітет є інтегральною характеристикою психічного життя людей певної епохи або культури, яка визначає своєрідність бачення цими людьми навколишньої дійсності і зумовлює специфіку форм реагування і поведінки [136; с. 180].

Менталітет є певною формою закріплення та конкретизації ментальності [80; с 111].

Як зазначає С. Рудич⁴⁸, “певний праобраз громадянського суспільства властивий менталітету українського народу від часів віча, громадянських общин тощо” [20; с. 93].

Від того, наскільки людина внутрішньо сприймає важливість громадянської взаємодії, від того наскільки бар'єри на рівні менталітету

⁴⁸ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку : Монографія / Сергій Феліксівич Рудич (заг. ред. кер. авт. кол.) та ін. ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 410с.

дозволяють відчувати ідентифікацію з суспільством залежить можливість існування суспільства як громадянського.

У контексті вивчення феномену громадянського суспільства врахування особливостей менталітету є важливим насамперед завдяки двобічній спрямованості останнього. Адже менталітет є однією з основних характеристик як суспільства в цілому, так і індивіда зокрема.

Менталітет поширюється на різні рівні соціальної дійсності і є невід'ємною частиною не лише різних соціальних суб'єктів, починаючи з великих соціальних груп (клас, нація, етнос), але й окремого індивіда [136; с. 180].

Крім менталітету розглянемо також вплив ментальності на процеси розвитку громадянського суспільства.

П. Петровський⁴⁹ наголошує на тому, що “крім об'єктивних загально визнаних інститутів, громадянське суспільство характеризується відповідною культурою людей, зокрема їхньою ментальністю”. Ментальність тут розглядається як сукупність загальноприйнятих способів мислення, найбільш поширених типів раціональних аргументів дій та вчинків [87; с. 295].

Ментальність, згідно з визначенням у соціологічному словнику, як властивий певній епосі, культурі, цивілізації, спільноті загальний розумовий інструмент, є надбанням не тільки інтелектуальної еліти зокрема, а й суспільства в цілому, виступаючи при цьому масово-індивідуальною характеристикою свідомості соціуму [115; с. 212].

Від способу мислення залежить рівень сприйняття людиною принципів громадянськості та загальних засад громадянського суспільства. Доказом цього є відмінності у сприйнятті громадянських цінностей у різних суспільствах.

Ментальність є специфічним стереотипним світобаченням певного народу, яке зведене до загальнолюдського рівня. Також ментальність розглядається як

⁴⁹ Петровський П. Українська ментальність у контексті становлення громадянського суспільства. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 294–297.

ядро суспільної чи групової свідомості, яка базована на підсвідомому, що значною мірою впливає на формування та вибір народом власної історичної долі, характеризуючи спосіб його життя, психічного стану, виступаючи при цьому однією з основних структурних частин національного духу [80; с 111].

Важливо також врахувати, що ментальність формується в межах певного соціуму, тому при вивченні громадянського суспільства доцільно зосередитись саме на українській моделі такого суспільства з притаманним йому соціальними особливостями.

Як вважають Л. Кравченко та М. Цимбалюк⁵⁰, при розбудові українського громадянського суспільства важливим є врахування впливу не тільки західної та східної моделей розвитку зазначеного суспільства, а й власний позитивний та негативний досвід, що зумовлений власними традиціями, культурою, менталітетом, рівнем правової культури та правосвідомості громадян [47; с. 20].

Далі розглянемо роль традицій у становленні громадянського суспільства. Такий підхід дасть змогу проаналізувати причинно-наслідкові особливості формування громадянського суспільства як історичного феномену.

“Традиція – це соціальні і культурні практики, що передаються від покоління до покоління, процес соціального і культурного наслідування, матеріальні і соціокультурні об’єкти соціальної спадщини” [111; с. 452].

Важливість традицій як таких у формуванні громадянського суспільства полягає в їх здатності відображати історичні форми вияву соціальності та проектувати їх (форми) у сучасність. Скажімо, існування традиції приймати рішення колегіально (віче, сходина) витісняє беззаперечне прийняття безальтернативної думки однієї людини.

Короткий словник з соціології інтерпретує громадянське суспільство як “сукупність недержавних суспільних відносин та інтересів, що виражають різноманітні інтереси і потреби членів суспільства” [49; с. 39].

⁵⁰ Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – №10. – С. 17–21.

“Громадянське суспільство охоплює всі сфери життєдіяльності людей в суспільстві – політичну, економічну, духовну і соціальну (у вузькому власному сенсі). В політичній сфері в якості форм самодіяльності люди створюють партії, суспільні групи; в економічній – приватні (недержавні) форми господарювання, профспілки; в духовній – творчі об’єднання, об’єднання за інтересами; в соціальній – сім’ю, інші спільноти” [49; с. 39].

Стосовно економічної сфери громадянського суспільства, варто звернути увагу на поняття економічної зміни, що має на увазі необхідність приватизаційної економічної активності. Така активність знаходить прихисток у громадянському суспільстві швидше ніж у державі [154; с. 123].

Для ефективного існування всіх сфер життєдіяльності людей необхідне також правове забезпечення їх функціонування.

Соціальна складова громадянського суспільства відображається кількістю та якістю соціальних відносин всередині такого суспільства. Однак дії індивідів, які мають соціальний характер, а точніше, здійснення таких дій передбачає певне правове підґрунтя.

Важливо врахувати, що правові обов’язки громадян не суперечать концепції свободи, а навпаки забезпечують рівномірний вияв свободи для всіх.

Громадянське суспільство – це також суспільство громадян, яким притаманний високий рівень економічної, соціальної, політичної культури і моральних властивостей, таке суспільство спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага [81; с. 189].

Іншою важливою складовою частиною громадянського суспільства є взаємозв’язок невід’ємних умов існування цього феномену з тією реальністю, яка існує у суспільстві, яке формується як громадянське.

Досліджуючи громадянське суспільство та пов’язані з його утворенням процеси, доцільно виокремити не тільки ознаки, які притаманні суспільству, що вже сформувалося як громадянське. З точки зору вивчення соціальних аспектів громадянського суспільства важливо окреслити саме соціальні

передумови набуття суспільством статусу громадянського. Йдеться про можливе існування підґрунтя для успішного розвитку та функціонування громадянського суспільства.

Зважаючи роль економічних, соціальних, культурних, духовних та родинно-побутових відносин у творенні громадянського суспільства, слід насамперед проаналізувати специфіку та основу таких відносин. Основа економічної взаємодії не завжди є системою відносин виробник-споживач, чи гроші-товар. В системі товарно-грошових відносин значною мірою присутні ознаки соціальності та суспільної обумовленості (саме вони мають часто визначальний вплив на швидкість та якість розвитку ринкових економічних відносин). До таких ознак можна віднести рівень взаємодовіри у суспільстві, а також існування інституту приватної власності (як суспільно визнаної та соціально прийнятної форми власності).

Як зазначає О. Кіндратець⁵¹, на сьогоднішній час найчастіше під поняттям громадянського суспільства розуміють особливу недержавну форму соціуму... Громадянське суспільство охоплює професійні, релігійні, етнічні, культурні, неформальні організації... Сім'я, малі групи, громади – все це форми самоорганізації, які існують у будь-якому суспільстві. Це означає, що громадянське суспільство не відсторонюється жодною культурою [38; с. 42-43].

Той факт, що громадянське суспільство формується на основі первинних форм самоорганізації ще раз підтверджує його соціально-культурну спрямованість й соціальне походження громадянськості.

Середовищем формування громадянськості, як первинної форми прояву основ громадянського суспільства є найменша комірка суспільства – сім'я. Саме сім'я виконувала... і повинна виконувати тепер роль форпосту прищеплення основних моральних засад громадянської гідності [62; с. 61].

⁵¹ Кіндратець О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства / Олена Кіндратець // Людина і політика. – 2004. – №1. – С. 42–48.

Відчуття громадянськості, що формується у процесі соціалізації створює сприятливий соціально-психологічний фон для розвитку та утвердження громадянської культури.

Н. Філик⁵² зазначає, що за відсутності належного рівня громадянської культури існування громадянського суспільства в цілому майже неможливе. Від громадянської культури залежать, перш за все, моральне сприйняття громадянами існуючого механізму здійснення державної влади, правова свідомість, соціальні та культурні орієнтири економічного характеру. При відображенні зрілості суспільних відносин, громадянська культура об'єктивно сприяє процесам політико-культурної консолідації громадян, а також є важливим чинником соціальної стабільності в суспільстві [138; с. 63].

Громадянську культуру можемо розуміти як певний фон, на тлі якого громадянське суспільство проявляється найбільш повно.

На думку А. Карася⁵³, становлення громадянського суспільства прямо пов'язане з культурним здійсненням людей, яке забезпечує формування і реалізацію вартостей духовної життєздатності суспільства... Важливе значення має визначення тих шляхів, якими громадянське суспільство може адекватно поєднуватися з різноманітними культурами національних спільнот [33; с. 54].

Проте, як зазначає П. Сорокін⁵⁴, суспільна система та система культури відрізняються одна від одної [159; с. 231].

Крім того, громадянську культуру можемо розглядати і як окремий вид функціонування соціуму, який за своїми характеристиками є сталим, достатньо стійким та незмінним у часі.

⁵² Філик Н. Особливості становлення громадянського суспільства в сучасному світі: компаративістський підхід (аналіз) / Наталія Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №12. – С. 61–64.

⁵³ Карась Анатолій. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Анатолій Карась. – Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально–Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

⁵⁴ Sorokin Pitirim A. Kulturkrise und Gesellschaftsphilosophie: Moderne Theorien über das Werden und Vergehen von Kulturen und das Wesen ihrer Krisen / von Pitirim. A. Sorokin. – Humbolt-Verlag. – Stuttgart-Wien, 1953. – с. 231.

Громадянська культура має властиві їй темп і динаміку формування, які можуть не співпадати зі змінами економічного і соціального характеру [58; с. 61].

На думку Р. Патнама⁵⁵, норми та цінності громадянського суспільства знаходять своє втілення у різноманітних соціальних структурах та практичних діях, які утворюють такі структури [84; с. 112].

Ще однією важливою рисою громадянської культури є те, що вона обумовлює існування у суспільстві особливого типу соціальної взаємодії та комунікації.

О. Сунгуров⁵⁶ вважає, що громадянське суспільство може розглядатися у вигляді певного типу процесу комунікації між державою та громадянином. Для комунікації такого типу необхідною є наявність громадянської культури [125; с. 43-44].

Розглядаючи роль громадянської культури у формуванні громадянського суспільства, потрібно також відзначити важливість духовної сфери суспільства. Адже дослідження феномену громадянського суспільства виключно як певної модельної конструкції не охоплює всього спектру людських відносин і всіх рівнів взаємодії людей.

Що стосується соціальної та духовної сфер, то у них громадянське суспільство розвивається на основі якнайширшої соціальної бази, яка постійно розвивається. В ній формуються відносини індивідуального вибору, політичних та культурних ціннісних орієнтацій [20; с. 95].

Варто також зазначити, що як і громадянському суспільству, так і феномену громадянськості відповідає певний набір ціннісних орієнтацій, які значною мірою формуються на основі духовних відчуттів та релігії.

⁵⁵ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

⁵⁶ Сунгуров О. Організації – посередники в структурі громадянського суспільства / Олександр Сунгуров // Спільне видання журналів Політична думка (Україна). – №4. – 1999 та Полис (Росія) – №6. – 1999. С. 43–57.

Як зазначає О. Михайловська⁵⁷, на даний час у суспільних процесах все важливіше місце посідають релігія і церква. У відповідності до закону, релігійні організації не належать до числа громадських. Однак функціонуючи в соціумі, вони з плином часу нарощують свій вплив. Церква відіграє роль своєрідного оберегу моральних, культурних та історичних традицій [75; с. 82].

Для успішного розвитку та формування громадянського суспільства необхідним є існування певного рівня суспільного розвитку, насамперед у сфері духовності та культури.

Подібну думку висловлюють В. Соколов та В. Рябіка⁵⁸, зазначаючи, що перехід до громадянського суспільства, в першу чергу, передбачає цивілізований розвиток самого суспільства, високий рівень його культури, духовності, дотримування загальнолюдських норм і моралі [109; с. 25].

Як зазначає Н. Філик⁵⁹, одним і з суттєвих чинників громадянського суспільства є саме моральність людей, яка на даний час, за винятком релігійних установ, ніким не прививається [138; с. 63].

Саме моральність є тим елементом, від існування якого залежить розвиток солідарності, взаєморозуміння та громадянськості.

Для процесів розбудови громадянського суспільства в Україні соціальна складова важлива насамперед тим, що саме вона відображає соціальну основу для формування такого суспільства. Вивчаючи все соціальне, що притаманне громадянському суспільству, можемо зробити висновок про рівень готовності українського суспільства до розвитку громадянськості. З іншого боку, соціальний вимір громадянського суспільства дозволяє дослідити якою мірою історично тому чи іншому суспільству притаманні ознаки громадянськості. Тут важливо брати до уваги “індивідуальність” та неповторність кожного окремого народу на шляху розвитку громадянського суспільства [64; с. 196].

⁵⁷ Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – №3. – С. 76–85.

⁵⁸ Соколов В., Рябіка В. Громадянське суспільство. Дійові особи та виконавці / В'ячеслав Соколов, Володимир Рябіка // Віче, – 2003. – №4(133). – С. 24–27.

⁵⁹ Філик Н. Особливості становлення громадянського суспільства в сучасному світі: компаративістський підхід (аналіз) / Наталія Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №12. – С. 61–64.

Різноманітні соціальні прояви громадянського суспільства беруть безпосередню участь у формуванні соціальної структури такого суспільства. Хоча такі елементи, як громадянська культура та ментальність не є основними компонентами громадянського суспільства, Проте саме на їх основі формуються передумови розвитку громадянськості.

1.4. Соціальна структура громадянського суспільства

У процесі вивчення та дослідження феномену громадянського суспільства, як певного етапу поступу соціуму, доцільно розглянути соціальну структуру

суспільства, що прямує до громадянської стадії свого розвитку. Виокремлення соціальної структури суспільства, яке розвивається як громадянське дозволяє окреслити загальні характеристики, які притаманні наближеній до ідеалу моделі громадянського суспільства. Проте тут варто зауважити, що конструювання моделі структури громадянського суспільства, перш за все, матиме теоретичну спрямованість. Адже зведення всієї різноманітності факторів, які мають вплив на розвиток та становлення громадянськості до обмеженого переліку ознак не відобразить повної картини функціональних характеристик громадянського суспільства. Саме тому при теоретичному дослідженні соціальної структури громадянського суспільства слід враховувати всі можливі суспільні фактори впливу, які і формують структурно-функціональні зв'язки всередині такого суспільства.

Е. Гіденс⁶⁰ зазначає, що “структура” є початковою категорією, що зустрічається у таких поняттях, як структурні принципи, структури, структурні властивості [17; с. 267-268].

Для розуміння особливостей системно-структурного підходу у суспільних науках важливо брати до уваги те, що система є не лише речовою, матеріальною системою суспільства, вона також абстрагована від елементів як носіїв певних властивостей впорядкована сукупність відносин у природі чи суспільстві. Такий підхід, характерний для математики, є дієвим для аналізу відносин у реальних системах, у яких відносини поєднані з їх носіями [100; с. 49].

Тут мова йде про те, що дослідження соціальної структури громадянського суспільства та елементів цієї структури може ефективно здійснюватися аналітично з відповідним абстрагуванням та подальшим перенесенням властивостей структурних елементів досліджуваного феномену у реальні умови.

⁶⁰ Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.

Адже, на думку Е. В. Де Роберті⁶¹, основне завдання соціології співпадає з надзвичайно важливим у теоретичному та практичному плані питанням створення дійсно наукової психології, котра повинна бути однаково віддаленою від метафізичних ілюзій та від емпіричного тупцювання на одному місці [24; с. 220].

Для опису соціальної структури громадянського суспільства важливо простежити взаємовідношення між суспільством як таким та саме громадянською стадією його розвитку.

Громадянське суспільство як соціальний феномен вступає у взаємодію з усіма сферами життя суспільства. Більше того, воно не тільки не є протилежним державі утворенням, а навпаки – таке суспільство існує як паралельний державі стиль суспільного буття. Структура такого суспільства формується за участю всього соціуму, одночасно здійснюючи вплив на сам соціум [64; с. 194].

Т. Розова та В. Барков⁶² розглядають громадянське суспільство як “динамічно структурований чинник інтерсуб’єктивних відносин людей, їхніх соціальних спільнот і держави, котрий забезпечує цим спільнотам свободу розвитку ...” [98; с. 44-45].

Р. Патнам⁶³ зазначає, що громадянське суспільство пов’язане між собою зв’язками взаємодії та співпраці, і не пов’язане вертикальними зв’язками влади чи залежності [84; с. 111].

Соціальна структурованість і диференційованість є невід’ємними ознаками громадянського суспільства, оскільки рівні соціальних страт захищають таке суспільство від бюрократичних втручань, забезпечують певну свободу вільному волевиявленню людей та спільнот, а конкуренція й мобільність створюють умови для його життєздатності і збалансованої стабільності.

⁶¹ Де Роберті Е. В. Новая постановка основных вопросов социологии : Избранные труды / Е. В. Де Роберти; отв. ред. А. О. Бороноев; сост. А. О. Бороноев, М. В. Ломоносова. – СПб. : Алетейя, 2008. – 496 с.

⁶² Розова Т., Барков В. Идеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Тамара Розова, Валерій Барков // Людина і політика. – 2003. – №6. – С. 44– 50.

⁶³ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

Громадянське суспільство є певним механізмом неформального соціального партнерства, при якому можливе підтримання балансу існуючих інтересів у суспільстві, а також реалізація цих інтересів. Громадянське суспільство передбачає існування свободи асоціацій індивідів, при якій добровільні об'єднання та організації стають виразниками інтересів і прагнень певних верств населення [132; с. 169-170].

Термін “соціетальний” був вживаний соціологом А. Г. Келером⁶⁴ (1903), який відносив його, перш за все, до організаційних аспектів соціального життя. Сьогодні термін “соціетальний” здебільшого вживається для опису відносин і процесів на рівні суспільства загалом [115; с. 353].

Т. Парсонс⁶⁵ зазначає, що соціетальне суспільство є складною мережею взаємопов'язаних колективів та колективних лояльностей, воно також може розглядатися як система, для якої характерними є диференціація та сегментація [83; с. 26].

Як приклад, цей автор наводить той факт, що сім'ї, ділові фірми, церкви, урядові та навчальні установи дещо відмежовані між собою, тобто диференційовані. До того ж, кожен з цих колективів, на думку Т. Парсонса, включає в себе велику кількість інших колективів, сімей, локальних спільнот [83; с. 26].

Як вважає В. Степаненко⁶⁶, “громадянське суспільство – поняття, яке у своєму широкому соціологічному сенсі якраз і охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою” [123; с. 6].

Незважаючи на підхід до вивчення феномену громадянського суспільства, воно, як суспільне утворення є відносно самостійним, і за формою, і за змістом виконавчих функцій [80; с. 38].

⁶⁴ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. За заг. ред. В. М. Пічі. – К. : «Каравела», Львів : «Новий Світ-2000», 2002. – 480 с.

⁶⁵ Парсонс Т. Система современных обществ / [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.

⁶⁶ Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в посткомуністичному контексті / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, – 2003. – №3. – С. 5–20.

Отже, можемо стверджувати, що громадянське суспільство включає в себе всю багатоманітність процесів, що притаманні суспільству як такому. А тому, розглянувши соціальні чинники розвитку громадянського суспільства, можна охарактеризувати таке суспільство з соціологічної точки зору та простежити особливості його соціальної структури.

На думку Л. Старецької⁶⁷, важливою умовою для функціонування громадянського суспільства є існування у суспільстві розвинутої, різноманітної соціальної структури, яка б відображала всю багатоманітність інтересів представників різних груп і верств [117; с. 154].

А. Колодій⁶⁸ зазначає, що наявність впливу функціонування структурних елементів громадянського суспільства на ціннісні, моральні, світоглядні характеристики людей, і є критерієм зрілості громадянського суспільства [41; с. 77].

Тут важливо зауважити взаємозв'язок між соціальною структурою громадянського суспільства та різноманітністю видів відносин які характерні для самого суспільства. Мова йде про взаємодії на рівні індивідів та малих груп. Такий вид співпраці відображає сферу суспільної взаємодії у повному обсязі.

Як зазначає О. Пшеничнюк⁶⁹, структура громадянського суспільства, у процесі відображення відносини, що виникають між людьми внаслідок конкуренції, змагальності, солідарності, формується на основі горизонтальних зв'язків, на відміну від інституційних органів держави, де переважаючими є вертикальні зв'язки, які відображають відносини командування – підкорення, характерні для держави [93; с. 44].

⁶⁷ Старецька Л. Проблеми самоорганізації громадянського суспільства в умовах суспільно-політичних традицій / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 153–154.

⁶⁸ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

⁶⁹ Пшеничнюк О. Структурна динаміка українського соціуму і проблема формування громадянського суспільства // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – 2001. – С. 43–46.

О. Захарченко⁷⁰ до основних акторів громадянського суспільства відносить мережу сформованих на вільній і добровільній основі груп, які захищають цінності та інтереси громадян. До таких груп цей автор відносить громадські організації, незалежні профспілки, релігійні, правозахисні організації, а також професійні асоціації [28; с. 33].

Дослідивши особливості соціальної структури суспільства, можна проаналізувати рівень залежності розвитку громадянськості від ступеня структуризації самого суспільства.

Описуючи структурну динаміку українського соціуму, О. Пшеничнюк⁷¹ констатує, що “соціальна структуризація суспільства і громадянське суспільство – явища співвідносні, а значить можна припустити, що ступінь, або міра розвинутості або нерозвинутості громадянського суспільства визначається станом його соціальної структури” [93; с. 44].

Таким чином, можна констатувати, що соціальна структура громадянського суспільства певною мірою віддзеркалює рівень розвитку самого соціуму. Від того, наскільки суспільство забезпечує умови гармонійного розвитку особистості на всіх етапах суспільного життя залежить і універсальність соціальної структури громадянського суспільства.

Тут дуже важливо зазначити, що у процесі становлення українського громадянського суспільства його соціальна структура повинна повністю відповідати особливостям саме українського соціуму.

П. Кононенко⁷², описуючи роль українознавства в розбудові громадянського суспільства, зазначає, що громадянське суспільство започатковується з коліски; його первинними елементами є сім'я, рід, нація, держава; найповнішими універсальними виразниками – мова, культура, філософія і політика українознавства як синтез самопізнання, любові і

⁷⁰ Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування / О. В. Захарченко // Наукові записки. – Том 45. – Політичні науки. – С. 32–38.

⁷¹ Пшеничнюк О. Структурна динаміка українського соціуму і проблема формування громадянського суспільства // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук–практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – 2001. – С. 43–46.

⁷² Кононенко П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Українознавство. – 2003. – №4 (9). – С. 74–79.

самотворення; структурним носієм громадянського суспільства є народ, гарантом такого суспільства – суверенна держава [44; с. 79].

Саме високим рівнем самоврядування, у якому концентрується творчий потенціал особистості, характеризується зрілість громадянського суспільства [80; с. 38].

Соціальна структура громадянського суспільства найповніше представлена у публічній сфері, де у результаті спільної взаємодії консолідуються одиничні потенціали проявів громадянськості, метою співпраці яких є досягнення спільних інтересів.

Саме у публічній сфері громадянського суспільства, на думку В. Степаненка⁷³, відбуваються процеси взаємодії між суперечливими культурними кодами, символізаціями, дискурсами та практиками сучасного демократичного суспільства, і саме громадянське суспільство виявляє слабкість соціальних інститутів здійснюючи публічну репрезентацію спільної культури, цінностей та історії [118; с. 10].

Соціальну структурованість громадянського суспільства можна простежити і на рівні інституційної взаємодії людей, яка проявляється у формальній формі.

Соціальна структура громадянського суспільства також може бути представлена у вигляді інститутів такого суспільства.

На думку О. Резніка⁷⁴, для розуміння суті громадянського суспільства важливо врахувати питання про його складові (інститути чи структури).

Цей автор констатує, що “інститутами громадянського суспільства є сім’я, різні заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об’єднання, асоціації, організації, які забезпечують економічні, професіональні, культурні, політичні та інші

⁷³ Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александра / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С. 5–23.

⁷⁴ Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, – №3. – 2002. – С. 68 – 79.

інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів” [97; с. 69].

Як зазначає О. Михайловська,⁷⁵ “інститути громадянського суспільства формуються поступово. Як цілісний механізм, воно виникає на певному етапі історичного розвитку. Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства є: індивід, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання “зон”, необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована законність, свобода підприємництва, публічність, наявність у суспільстві прагнення злагоди, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому” [75; с. 76].

Інститути громадянського суспільства, реалізуючи притаманні їм функції, є основними формоутворюючими факторами соціальної структури такого суспільства.

Метою інститутів громадянського суспільства є, перш за все, реалізація представництва у суспільстві інтересів усіх верств населення [75; с. 81].

Саме інститути громадянського суспільства, репрезентуючи його структуру, забезпечують оптимальне співвідношення між сферою громадянської активності та державними інституціями.

Інститути громадянського суспільства повинні здійснювати забезпечення зворотного зв'язку між державою та суспільством, контролювати діяльність державних органів та надавати їм свої пропозиції і програми стосовно вирішення кризових питань [75; с. 81].

Проте громадянське суспільство є не лише комплексом інститутів. Воно також може розглядатися як система відносин, духовне, соціокультурне і політико-культурне утворення, що передбачає систему соціокультурних

⁷⁵ Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – №3. – С. 76–85.

зв'язків, завдяки яким формуються та реалізуються економічні, професійні, культурні та релігійні інтереси людей [52; с. 107].

Одними з основних форм існування інститутів громадянського суспільства є громадянські організації, профспілки та інші форми організованої громадянської активності.

Як зазначає О. Мазур⁷⁶, розвиток інститутів громадянського суспільства у вигляді громадських організацій, політичних партій, нових профспілок, рухів сприятливо вплинув на формування демократичних принципів та норм, а також політичних відносин у суспільстві [58; с. 55].

Як зазначає М. Бурмака⁷⁷, до важливих інститутів громадянського суспільства можна віднести також вибори, оскільки існує пряма залежність між характером виборчої поведінки громадян та рівнем демократизму у органах влади [7; с. 140].

Відповідальність влади є усвідомленням важливості покладених на неї функцій управління, а відповідальність народу виражається у показниках громадянської активності.

Серед розмаїття асоціативних форм та видів реалізації групових інтересів громадян вагоме місце посідають саме громадські організації, які у соціальній структурі громадянського суспільства виконують роль своєрідного структурного каркасу.

Як зазначає В. Новохацький⁷⁸, “самодіяльні громадянські асоціації (об'єднання), якими б незначними здавалися їх інтереси, перетворюються на центральний інститут громадянського суспільства, оскільки саме навколо них обертається “реальне повсякденне життя”“ [78; с. 67].

⁷⁶ Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 53–66.

⁷⁷ Бурмака М. П. Громадянське суспільство в сучасній Україні: особливості становлення і критерії оцінки зрілості / М. П. Бурмака // Нова парадигма: [журнал наукових праць]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 134–145.

⁷⁸ Новохацький В. Тенденції забезпечення громадського інтересу в суспільстві та державі / Володимир Новохацький // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С. 64–78.

Зважаючи на широкий спектр прояву громадянських інтересів, самі громадські організації поділяються на кілька видів, у відповідності до їхніх цілей та функцій.

Громадські організації, як і партії можна віднести до важливих компонентів громадянського суспільства. Серед великої кількості громадських організацій до основних можна зарахувати профспілки, соціально-економічні та соціально-культурні громадські об'єднання, спілки споживачів, підприємців, творчі спілки, а також благодійні організації [75; с. 81].

Проте слід зауважити, що соціальна структура громадянського суспільства не представлена лише кількісною наявністю громадських організацій. Значно важливішими тут є функціональні особливості діяльності таких організацій, їх ефективність.

Як зазначає О. Мазур⁷⁹, “для одержання об'єктивної картини розвитку громадянського суспільства слід виявляти основи самоорганізації, а не відстежувати множення квазігромадянських структур” [58; с. 65].

Крім наявності громадських організацій, соціальна структура громадянського суспільства представлена також функціонуванням соціокультурної й духовної сфер життя соціуму.

Як вважає В. Бебик⁸⁰, “громадянське суспільство у сучасному розумінні – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються й охороняються державою.

Іншими словами, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою

⁷⁹ Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 53–66.

⁸⁰ Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика : Монографія. / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с. : іл. – Бібліогр. : с. 370–383.

незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. У цьому ... полягають функції громадянського суспільства” [3; с. 190].

В. Бебик визначає такі ознаки громадянського суспільства:

- “відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх вільних асоціацій і об’єднань;
- вільні відносини між суб’єктами громадянського суспільства;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;
- існування приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;
- саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об’єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя;
- багатство соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій, культури тощо” [3; с. 190].

Структуризація елементів громадянського суспільства залежить також і від взаємозв’язку такого суспільства з державним апаратом.

В. Мельниченко⁸¹ зазначає, що “оптимальне співвідношення між структурами громадянського суспільства забезпечує раціональність функціонування механізму взаємодовіри між громадянином і державою” [74; с. 19].

Варто зауважити, що громадянське суспільство тут не розглядається як протиположна державі. Тим більше, громадянське суспільство не є опонентом державній владі. Саме чітка структуризація громадянського суспільства, яка

⁸¹ Мельниченко В. Чатовий соціальної гармонії – громадянське суспільство / В. Мельниченко // Віче. – 2001. – №8 (113). – С. 12–28.

базується на реальних потребах громадян дозволяє такому суспільству розвиватися паралельно з державою.

Ефективність кожного елементу громадянського суспільства можлива лише у випадку існування суспільного “попиту” на нього. Таке твердження стосується свободи слова, громадських організацій, вільної преси, а також громадянської активності. В свою чергу, на міру потрібності цих елементів та на ступінь поваги до них впливає стан соціуму у певний визначений історичний момент часу [64; с. 194].

При вивченні громадянського суспільства, як паралельно функціонуючого суб’єкта, який відображає інтереси суспільства на рівні з державою, відкривається цілком нове співвідношення між цими двома, на перший погляд, конкуруючими, сторонами.

А. Карась⁸² зазначає, що “перетворення громадянського суспільства в опозицію до держави не є загальним явищем і досконалим історичним фактом. Радше мова йде про можливість активного співробітництва між двома боками однієї соціальної дійсності” [34; с. 469].

Тут доцільно також звернути увагу на недержавні організації, які є формоутворюючим елементом громадянського суспільства.

На думку В. Степаненка⁸³, “соціальна енергія акторів (тих самих НДО) реального, а не штучного (чи “ідеального”) громадянського суспільства спрямовується на будь-які деформовані з огляду на нормативні суспільні ідеали сфери суспільної життєдіяльності – від політичного впливу на владу (найпривабливіший та стереотипний посткомуністичний алгоритм) до менш привабливих – на кшталт економічних і трудових відносин, консолідації нації, захисту прав громадян, охорони їхнього здоров’я, допомоги соціально незахищеним верствам населення, сиротам, інвалідам, хворим на СНІД та туберкульоз тощо” [118; с. 17].

⁸² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

⁸³ Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №2. – С. 5–23.

У сучасних умовах розвитку громадянського суспільства однією з основних його функцій є заміщення тих сфер захисту інтересів людей, якими не займається, або займається недостатньо держава. На перший погляд така цільова спрямованість є притаманною громадянському суспільству. Проте, коли такому своєрідному заміщенню державних функцій надати значення основної ролі громадянського суспільства, можна прийти до висновку, що кожна держава перебуває лише на початковій стадії свого розвитку.

П. Ситник⁸⁴ розглядає громадянське суспільство як зміст суспільного життя людей, державу, як його політичну форму. Протистояння між ними, на думку цього автора, свідчить про недорозвиненість чи деградацію обидвох. Нормальний розвиток громадянського суспільства забезпечує відповідну та адекватну йому форму державності [103; с. 60].

Подібну думку висловлює і О. Онищенко⁸⁵, зазначаючи, що протистояння між державою і громадянським суспільством не завжди виправдано. “Держава – не завжди зло, громадянське суспільство – не завжди благо”... Постановка питання про сильну державу чи сильне громадянське суспільство є не зовсім правильною. Суспільства високого рівня розвитку – це наслідок партнерства двох сильних складових: держави і громадянського суспільства... Громадянське суспільство не є заміною державі, а радше часткова підміна чи допомога їй... Без правової держави досить важко увійти у громадянське суспільство. Але прямий шлях до нього – моральний. Духовною основою відносин між людьми у такому суспільстві виступає не право, а мораль. Тому найпершими пріоритетами формування громадянського суспільства повинні бути підтримка, розвиток, збагачення морального чинника... Серед багатьох ідеологій та політик, мораль повинна бути однією для всіх. У цьому і є найбільш потужний гуманістичний потенціал громадянського суспільства [79; с. 3-4; 7].

⁸⁴ Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – №4. – С. 57–60.

⁸⁵ Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення / Олексій Онищенко // Наука і суспільство. – 2002. – №1–2. – С. 2–7.

Вагоме місце у соціальній структурі громадянського суспільства посідають також і добровільні об'єднання та співтовариства, що відображають реальні інтереси людей.

Громадянське суспільство не є суспільством політичних суб'єктів, а швидше співтовариством окремих осіб, що є носіями визначених громадянських інтересів і приватних цілей, сукупність яких відображає зміст усього суспільства, можливості його розвитку й удосконалення [109; с. 24].

Також варто зауважити, що важливим для розуміння соціальної специфіки громадянського суспільства є виокремлення його соціальної основи.

Як зазначає Н. Гедікова⁸⁶, в основі громадянського суспільства знаходяться не політичні партії і навіть не громадські організації, а суспільні відносини, що, у свою чергу, формуються на основі духовно-моральних цінностей, пріоритетів і потреб. Саме тому громадянське суспільство можна розглядати як засіб для поліпшення таких відносин і рівня життя індивідів. Громадянське суспільство – це сфера, у якій формуються, нагромаджуються і реалізуються думки, інтереси, ідеали, мета індивідів [16; с. 23].

Соціальні відносини, що обумовлюють і дію і простір-час також розглядаються як фундаментальна структура соціального світу [35; с. 98].

Проте громадянське суспільство, будучи соціальним феноменом, здатне значною мірою співпрацювати з державою, зокрема у сфері обміну соціальним капіталом.

О. Скрипнюк⁸⁷ зазначає, що “громадянське суспільство стає базисом демократичної держави лише тоді, коли його інтереси та інтереси держави не протиставляються, становлять єдність протилежностей” [104; с. 17].

Однак основою взаємозв'язку між громадянським суспільством та державою є посередництво громадянських об'єднань та організацій.

⁸⁶ Гедікова Н. П. Стан громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах ліберальної демократії / Н. П. Гедікова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – № 2(18). – С. 21–26.

⁸⁷ Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – №5. – С. 12–17.

Лише громадянське суспільство, представлене самодіяльними громадськими організаціями, партіями, рухами, здатне своєчасно виявити назрілі проблеми та розпочати необхідні правові, політичні та державні зміни [104; с. 17].

Варто також підкреслити важливість ролі громадянського суспільства у процесах національного розвитку. Мова йде про функції громадянського суспільства як виразника загальнонаціональної стратегії розвитку та суспільного поступу.

Як зазначає М. Ходаківський⁸⁸, “громадянське суспільство як складова частина нації найкращим чином відображає політичність кожної нації. Здобуття державної незалежності – не самоціль, а необхідна передумова і дійовий засіб побудови громадянського суспільства та правової держави, що гарантувала б і захищала права і цінності кожної особи” [141; с. 42].

Саме тому при дослідженні особливостей розвитку громадянського суспільства варто враховувати рівень сформованості національної ідеї.

Як зазначає О. Шморгун⁸⁹, “в цілому для української національної ідеї характерна недооцінка... ролі громадянського суспільства...” [144; с. 18].

Громадянське суспільство в процесі свого розвитку має не тільки декларативний характер, а й здатне відображати реальні системні зміни, що стосуються забезпечення як існування, так і застосування свобод людини.

Як зазначає М. Лациба⁹⁰, керівник програм Українського незалежного центру політичних досліджень, “громадянське суспільство – це суспільство, в якому не тільки гарантовано всі права людини та всі громадянські свободи, але й забезпечено їх здійснення... Розвинене громадянське суспільство є гарантом суспільної і політичної стабільності, безперебійної роботи демократичних

⁸⁸ Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / Михайло Ходаківський // Віче. – 1998. – №9 (78). – С. 34–46.

⁸⁹ Шморгун О. Основний зміст поняття «Українська національна ідея» / Олександр Шморгун // Розбудова держави. – 1997. – №6. – С. 10–19.

⁹⁰ Лациба М. Розвиток громадянського суспільства та захист громадянських прав в Україні: позиції політичних партій / Максим Лациба // Громадянське суспільство. – 2007. – №1. – С. 2–8.

механізмів урядування, прозорості діяльності органів влади та, зрозуміло, свободи слова” [55; с. 4-5].

З огляду на сучасну інтерпретаційну прив’язаність громадянського суспільства до держави, якій відводиться роль “опікуна” такого суспільства та пропонується створювати умови для його (суспільства) існування, в контексті соціологічного розуміння варто розглядати державу як паралельно існуючу (без прив’язки до громадянського суспільства). Важливо також зазначити, що громадянське суспільство, яке часто ставиться в опозицію до держави та державної влади, насправді не потребує такого зайвого функціонального навантаження.

При співставленні громадянського суспільства і держави постає питання про поняття громадянства і його концептуальної прив’язаності до суспільства як громадянського утворення.

Тут громадянство можна розглядати не лише як відмітку у паспорті, але як усвідомлення людиною своєї причетності до суспільної дійсності конкретного суспільства. Таке відчуття безперечно є первинним за своєю суттю, оскільки документальні засвідчення громадянств з’явилися набагато пізніше.

На думку Ю. Габермаса⁹¹, політична інтеграція через громадянство може розглядатися лише як один з аспектів соціальної інтеграції [134; с. 60].

Саме визначення інституції громадянства є дещо різнорідним. Воно може виражатися через права і свободи, які держава повинна реалізувати і охороняти. Також громадянство виражається обов’язками, які особа повинна виконувати по-відношенню до спільноти [161; с. 21].

Як зазначає М. Банчук⁹², термін “громадянське суспільство” описує характеристики переважно самого суспільства, на відміну від держави й господарства... “Громадянське суспільство й правова держава – це два полюси, які не можуть існувати один без іншого” [2; с. 45].

⁹¹ Умови громадянства : Зб. ст. / Під ред. Барта ван Стінбергена : [пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.

⁹² Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / Микола Банчук // Людина і політика. – 2003. – №1. – С. 42–49.

Взаємозв'язок між громадянським суспільством та державою є однією з передумов існування ефективної демократії.

На думку В. Бортникова⁹³, перехід до демократії може бути здійснений за наявності відповідних умов і у сфері соціальних відносин. Цей автор також зазначає, що соціальні основи демократії виникають переважно у середовищі громадянського суспільства [6; с. 78].

Як зазначено в короткому енциклопедичному словнику з соціології, “громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті” [114; с. 108].

Таким чином, можна простежити причинно-наслідковий зв'язок між розвитком громадянськості та становленням демократії, ефективність якої залежить саме від рівня соціального сприйняття демократичних принципів.

Як зазначає Ю. Габермас⁹⁴, “сьогодні поняття “*Staatsbürgerschaft*”, або “*громадянство*” використовується як таке, що вказує на приналежність до певної держави, а також для означення статусу, який визначається громадянськими правами” [134; с. 56].

Також цей автор зауважує, що республіканське розуміння громадянства досить влучно висвітлено, наприклад, у праці Р. Граверта⁹⁵ (R. Grawert); для нього основним концептуальним питанням громадянства є проблема соціетальної самоорганізації, а сутністю – політичні права участі та комунікації [132; с. 56].

Як зазначає Барт ван Стінберген⁹⁶, “дві взаємовиключні інтерпретації такого значення активного громадянства змагаються за першість у філософії

⁹³ Бортников В. Соціокультурний вимір політичної участі / Валерій Бортников // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С. 76–91.

⁹⁴ Умови громадянства : 3б. ст. / Під ред. Барта ван Стінбергена : [пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О.]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.

⁹⁵ Україна: проблеми самоорганізації : В 2 т. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. К. : Промінь, 2003 – Т.2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.

⁹⁶ Умови громадянства : 3б. ст. / Під ред. Барта ван Стінбергена : [пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О.]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.

права. Роль громадянина подається в індивідуалістській та інструменталістській інтерпретації ліберальної традиції природного права, започаткованої Локом, тоді як комунітаристське та етичне розуміння увійшло в традицію філософії ще від Аристотеля. З першої точки зору, громадянство розуміють за аналогією з моделлю набуття членства в організації, що забезпечує правовий статус. З іншої його розуміють за аналогією з моделлю набутого членства в самовизначеній етичній спільноті. За першою інтерпретацією індивіди залишаються зовнішніми щодо держави, лише певним чином беручи участь у її відтворенні заради переваг організаційного членства. За іншою – громадяни інтегровані в політичну спільноту наче частини в ціле; тобто, таким чином, що можуть формувати свою особисту або соціальну ідентичність лише в площині спільних традицій та інтерсуб'єктивно визнаних інститутів” [134; с. 56-57].

Теоретичний аналіз співвідношення громадянського суспільства і держави підтверджує вагомість соціальних та культурних чинників, які впливають на розвиток громадянськості та забезпечують ефективну взаємодію різних сфер суспільного життя.

Як вважає В. Степаненко⁹⁷, “громадянське суспільство – це не лише парадигма протистояння владі (досить елементарна та, певною мірою віджила фаза його розвитку). Не менш важливим, часто занедбаним та не сповна оціненим у наших обставинах його компонентом є філософія та практика толерантного співіснування різних політичних та соціокультурних відмінностей. І українське суспільство має великий резерв та потенціал у цьому плані” [124; с. 51].

Аналізуючи структурну багатогранність проявів громадянського суспільства, можна констатувати, що функціонування громадянського суспільства є швидше процесом, що відбувається з залученням всіх форм суспільної життєдіяльності [64; с. 195].

⁹⁷ Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення / Віктор Степаненко // Віче. – 2005. – №2 (155). – С. 49–55.

Можемо зробити висновок про те, що громадянське суспільство як термінологічна одиниця, як теоретичний об'єкт наукового вивчення та філософського дослідження пройшло достатньо тривалий шлях інтерпретаційних змін та концептуальних підходів.

Процес історичного становлення поняття громадянського суспільства характеризується розмаїттям підходів до означення суті і змісту функціональної спрямованості цього феномену. Однак більшість теоретичних положень та інтерпретаційних напрямків пояснення такого етапу розвитку суспільства все ж відводили громадянському суспільству роль своєрідного опонента державі, арбітра та захисника прав і свобод людини від свавілля та недосконалості нею ж створеної держави. Проте якщо взяти до уваги соціально-історичні умови, під час яких розвивалися перші підходи до вивчення громадянського суспільства, такий стан справ у процесі становлення нового предмету дослідження у сфері суспільних відносин видається достатньо обґрунтованим.

З розвитком соціальних взаємодій та у ході історичного поступу людства на шляху суспільних, економічних, моральних, духовних та філософських перспектив з'являється нагода розглянути феномен громадянського суспільства в якісно новому спектрі, у спектрі соціальних чинників його формування та становлення. В цьому напрямку вивчення та дослідження громадянськості найбільш актуальною є соціологічна концепція громадянського суспільства. З допомогою теоретично-дослідницького апарату соціологічної науки можемо виокремити нові аспекти розвитку громадянськості, впливу соціальних умов на становлення суспільства як громадянського. Соціологічна концепція громадянського суспільства пропонує деякий відхід від традиційного протистояння державі і представляє такий тип суспільства як особливий етап розвитку соціально-культурних та історично-трансформаційних процесів.

Громадянське суспільство не повинно залишатися в опозиції до держави [155; с. 68].

Проте для формування теоретичного підходу до вивчення громадянського суспільства необхідно врахувати його соціальний вимір. Соціальний вимір громадянського суспільства дає змогу описати весь спектр факторів, які є важливими для формування необхідного потенціалу соціуму, соціального капіталу, соціальної комунікації.

Соціологічна інтерпретація громадянського суспільства також включає опис та характеристику соціальної структури такого суспільства. Соціальна структура громадянського суспільства відображає функціональну та суспільну спрямованість громадянськості, а також дає змогу змодельовати особливості розвитку такого суспільства на перспективу.

Таким чином, досліджений матеріал дає достатньо вагомих підстав для вивчення соціальних передумов формування громадянського суспільства в Україні. Такий підхід дає змогу виокремити українську специфіку впливу соціальних чинників на розвиток громадянськості та виокремити особливості становлення громадянського суспільства в Україні.

Висновки

Перший розділ дисертації “Громадянське суспільство. Особливості соціологічної інтерпретації” описує можливості застосування соціологічного теоретичного інструментарію до розуміння сутності та особливостей громадянського суспільства. У першому підрозділі цього розділу “Становлення поняття громадянського суспільства” досліджується еволюція поняття “громадянське суспільство” від часів стародавньої Греції до сучасності.

Визначено, що діапазон визначень громадянського суспільства включає певну подібність чи, радше, термінологічну запозиченість (якщо говорити про саме поняття “громадянське суспільство”). Проте інтерпретаційне поле цього поняття дещо ширше. Можна констатувати, що автори, які займалися вивченням та дослідженням громадянського суспільства у фазі інтерпретації цього поняття працювали за певним алгоритмом, застосовуючи можливе термінологічне навантаження поняття “громадянське суспільство” у різних соціальних умовах. Така почергова інтерпретація надає громадянському суспільству певної наукової та публіцистичної “привабливості”, що може бути основною причиною відсутності чіткого визначення поняття громадянського суспільства як терміна. З іншого боку, така теоретична багатоплановість поняття “громадянське суспільство” забезпечила можливість ширшого його застосування та багатоманітної інтерпретації визначення такого суспільства.

Незважаючи на термінологічну прив'язаність категорій громадянського суспільства і громадянства, основний акцент у розумінні суспільства як громадянського ставиться на різновиді соціальних відносин, а вже потім функціональні особливості таких відносин (наприклад, самоврядування) дали змогу розглядати позицію такого суспільства стосовно держави.

Також увага акцентується на мало вивчений та досліджений соціальний спектр сутності громадянського суспільства, який, однак присутній у переважній більшості публікацій, присвячених громадянському суспільству. З метою чіткої інтерпретації громадянського суспільства у першому підрозділі першого розділу описано словотворчу специфіку цього поняття. Зокрема, простежено особливості словотворчої міграції цього терміну з часів античних Греції та Риму на сучасну англійську мову.

У другому підрозділі першого розділу “Соціологічна концепція громадянського суспільства” громадянське суспільство розглядається з соціологічної точки зору, а саме під кутом соціально-культурних проявів та особливостей існування та функціонування такого суспільства. Звертається увага на те, що застосування соціологічного підходу допомагає не лише констатувати стан розвитку громадянського суспільства, але й дає змогу змодельовати особливості розвитку громадянськості майже не обмежуючись часовими рамками. З метою окреслення особливостей соціологічного підходу до вивчення та аналізу громадянського суспільства у цьому підрозділі охарактеризовано особливості громадянськості, як важливого структурного елементу суспільства, що розвивається як громадянське.

На основі історичних теоретичних зв'язків та сучасних підходів і розумінь феномену громадянського суспільства можемо констатувати, що громадянське суспільство є формою суспільних відносин, основою яких є міжособистісні взаємодії на рівні малих груп, котрі (взаємодії) зумовлюють специфічний тип загальносуспільних відносин на рівні всього суспільства.

У третьому підрозділі першого розділу “Громадянське суспільство. Соціальний вимір” ґрунтовно проаналізовано саме соціальність

громадянського суспільства, ролі та особливості функціонування такого суспільства як соціально-культурного феномену. З метою врахування найсуттєвіших факторів у процесах розбудови громадянського суспільства виокремлено перелік критеріїв, відповідно до яких будуть обрані соціальні чинники, які зумовлюють становлення суспільства як громадянського. У цьому підрозділі увага зосереджується на соціальному вимірі громадянського суспільства, розуміння якого дозволяє простежити важливі взаємозв'язки між розвитком соціальної сфери та розбудовою громадянського суспільства. Під час опису соціального виміру громадянського суспільства звертається увага на ті особливості соціальних взаємозв'язків між людьми у суспільстві, які зумовлюють виникнення та функціонування громадянськості. Також у цьому підрозділі проаналізовано взаємозв'язки між соціальною та соціокультурною сферами суспільства, роль феномена свободи та соціальної єдності у суспільному розвитку, досліджено значення традицій та цінностей у громадянській культурі, наведено ряд найрізноманітніших визначень громадянського суспільства та виокремлено у кожному з них підтвердження соціальної спрямованості такого суспільства.

У четвертому підрозділі першого розділу “Соціальна структура громадянського суспільства” проаналізовано та досліджено соціальні зв'язки всередині громадянського суспільства як соціального феномену, описано його структурованість та диференційованість. Також у цьому підрозділі охарактеризовано значення соціетального суспільства. Особлива увага звертається на аналіз понять моралі, цінностей та світоглядних характеристик як важливих структурних елементів громадянського суспільства. Врахована також структурна динаміка розвитку українського соціуму, а також такі складові розвитку громадянськості в Україні як сім'я, рід, нація, мова та культура. Як окремий елемент структури громадянського суспільства розглянуто громадські організації та об'єднання, Проте не з точки зору їх функціональної направленості, а сутності та місця у структурі суспільства, що розвивається як громадянське. Як один із важливих елементів структури

громадянського суспільства проаналізовано інститути такого суспільства, особливості їх формування, а також мета, ролі та функції таких інститутів. З метою охоплення всієї багатоманітності структури громадянського суспільства наведено ряд ознак такого суспільства, запропонованих українськими дослідниками.

РОЗДІЛ 2

ОКРЕМІ СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ, ЗАДІЯНІ У ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Громадянське суспільство в Україні. Історичний аспект

Для змістовного і науково обґрунтованого опису поняття громадянського суспільства та пов'язаних із ним категорій варто звернути увагу на історичні передумови, які передують виникненню та розвитку такого суспільства. Мова йде про такі форми прояву громадянськості, які існували та активно розвивалися задовго до появи самого поняття “громадянське суспільство”. До таких проявів громадянськості відносяться соціокультурні особливості розвитку та діяльності громад, братств та інших об'єднань людей, які, хоч і не репрезентували всього спектру факторів, необхідних для існування та функціонування громадянського суспільства, однак могли бути певним різновидом громадянської активності та основою для формування соціального капіталу. Крім того, такі форми об'єднань людей базувалися на усвідомленні спільних інтересів, досягнення яких можливе шляхом “участі багатьох” [62; с. 59].

А. Карась⁹⁸ зазначає, що “історичний рух і соціальна динаміка здійснюються навколо утворення стійких людських спільнот, що

⁹⁸ Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально – Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

організуються за принципом добровільності. Прикладами можуть бути і братства перших християн, і монастирські ордени, і цехові асоціації – аж до політичних партій і національних держав. Це дає розуміння базового характеру суспільної єдності у людському житті і спонукає до сумніву щодо онтологічної самоцінності індивідуалістичної культури у комунікативних діях” [33; с. 48].

Будучи особливим етапом розвитку соціуму, громадянське суспільство також є результатом історичного перебігу подій, наслідком соціально-культурного розвитку спільноти [61; с. 131].

Для повного розуміння суті та змісту українського громадянського суспільства та соціальних чинників його формування слід врахувати всі можливі прояви громадянськості, які мали місце у різні історичні періоди розвитку суспільства в Україні. Для цього необхідно мінімізувати структурно-категоріальні запозичення особливостей функціонування громадянського суспільства на прикладі інших країн, та оптимально врахувати специфіку української ментальності та громадянської активності.

Беручи до уваги історичні особливості розвитку громадянськості в українському суспільстві, варто зазначити, що історичні форми прояву тих видів соціальної взаємодії, які зараз є інститутами громадянського суспільства (приватна власність, неурядові організації) чітко вказують на історико-культурну обумовленість утвердження суспільства як громадянського [62; с. 62].

Існує гіпотеза про те, що у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, яка була б однаково придатна для всіх країн, а є конкретно-історичні моделі, що залежать від особливостей окремих культур та цивілізацій: німецька, американська, французька, тощо [47; с. 17].

Досліджуючи український варіант розвитку та функціонування громадянськості, доцільно проаналізувати ті її прояви, які могли б стати передумовами формування громадянського суспільства.

На думку В. Безродної, тематика громадянського суспільства, що досить активно вивчається в останнє десятиліття у зв'язку з проблемами розбудови української державності і розвитку демократії, охоплює чимало актуальних питань, одне з яких стосується часу виникнення такого суспільства [4; с. 481].

Аналізуючи час розвитку громадянського суспільства, не будемо зупинятися на визначенні конкретної дати чи історичного періоду часу. Адже процеси, які пов'язані з формуванням громадянського суспільства охоплюють досить широкі часові межі. Крім того, визначення конкретного періоду часу є актуальним для теоретичної констатації та висвітлення хронологічної послідовності історичних подій. Ми ж зосередимо увагу на прикладах проявів громадянськості та громадської взаємодії людей у суспільстві [61; с. 132].

Як зазначає В. Безродна⁹⁹, деякі автори ототожнюють громадянське суспільство з суспільством взагалі. Безперечним є той факт, що людина за своєю природою – суспільна істота, тому досить складно уявити її поза суспільством, поза різноманітними зв'язкам з іншими людьми. Проте таке твердження не є підставою для змішання категорій “суспільство” як людська спільнота взагалі і “громадянське суспільство” як історичний феномен, що виникає на певному етапі розвитку суспільства [4; с. 481].

Процес виникнення громадянського суспільства на певному етапі історичного розвитку відбувається не ситуативно. Навпаки, передумовою такого виникнення є ряд історичних соціально-культурних характеристик, які і зумовлюють готовність суспільства до нової стадії власного розвитку – стадії громадянського суспільства. Саме аналіз культурних та соціальних передумов формування громадянськості, які існували у різні історичні періоди, дозволяє окреслити проект українського громадянського суспільства з мінімальними запозиченнями того, що не є характерним для українського суспільства [61; с. 132].

⁹⁹ Безродна В. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації / В. І. Безродна // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 17. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 481–484.

Передумовою соціальної життєздатності суспільства є відповідність між прагненнями-сподіваннями і досягненнями-здійсненнями, між мріями і реальністю, усвідомленням своїх прав та їх реалізацією [13; с. 20].

Як зазначає А. Медвідь¹⁰⁰, “громадянське суспільство не може бути введене зверху, затверджене декретом, законом, указом. Воно є продуктом довготривалого розвитку самого суспільства, соціального прогресу, культури цивілізації” [72; с. 55].

Таке твердження дозволяє говорити про існування саме українського громадянського суспільства, з притаманними йому особливими ознаками та формами історичного прояву.

Подібну думку висловлюють також Л. Кравченко та М. Цимбалюк¹⁰¹, зазначаючи, що громадянське суспільство є дозрілою стадією історичного розвитку суспільства [47; с. 19].

Оскільки феномен громадянського суспільства є наслідком тривалих суспільно-історичних трансформацій, можемо простежити взаємозв'язок між становленням громадянськості та розвитком самого суспільства.

Як зазначає Ф. Рудич¹⁰², “громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму” [99; с. 41].

Саме тому при вивченні громадянського суспільства важливо розглянути рівні громадянської взаємодії на рівні первинних соціальних груп.

Не менш важливими для формування та розбудови громадянського суспільства є сукупність традицій та принципів соціального життя суспільства, державотворення, соціально-історичні процеси.

Українське суспільство за час свого багатовікового існування накопичило величезний арсенал видів суспільних відносин, які не характерні для інших суспільств. Важка, інколи катастрофічна, історична реальність життя

¹⁰⁰ Медвідь А. Українська мова в реалізації ідеї громадянського суспільства / Алла Медвідь // Мандрівець. – 2004. – №1. – С. 54–57.

¹⁰¹ Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – №10. – С. 17–21.

¹⁰² Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Фелікс Рудич // Віче. – 2004. – №6 (147). – С. 39–44.

українського суспільства сформувала специфічний, ще повністю не вивчений тип української ментальності. Саме ця особлива українська ментальність завжди виконувала роль основи для формування типу суспільної свідомості, суспільних відносин [68; с. 230].

Процес розвитку та побудови громадянськості відбувається не відокремлено, а у тісній взаємодії з усім спектром суспільних відносин.

На думку, А. Медвідь¹⁰³, за кілька сотень років своєї історії термін “громадянське суспільство” набув ознак полісемантичного (словам, що його утверджують, було приписано різні значення): визначений тип, стан, характер суспільства, його соціально-економічна, політична і правова природа, ступінь розвитку та завершеності. Це поняття вживається для опису суспільства, що відповідає ряду критеріїв, вироблених історичною практикою [72; с. 54].

Існування історично-соціального походження феномену громадянського суспільства дозволяє дослідити соціальні передумови громадянськості, врахування яких значно спрощує вивчення цього напрямку наукового пошуку.

Як зазначає Ф. Рудич¹⁰⁴, для еволюційного шляху розвитку громадянського суспільства в Україні характерним є використання наявних передумов, своєрідних ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства [99; с. 42].

Як вважає С. Кириченко¹⁰⁵, поняттю громадянського суспільства притаманний історичний характер. Як і держава, таке суспільство зароджується на певному етапі суспільного розвитку. Громадянське суспільство є продуктом природно-історичного процесу, яким обумовлюється гармонійний розвиток таких складових частин цивілізації, як природа, суспільство та людина. На думку цього ж автора, людство на певному етапі свого розвитку не могло не прийти саме до громадянського суспільства, адже

¹⁰³ Медвідь А. Українська мова в реалізації ідеї громадянського суспільства / Алла Медвідь // Мандрівець. – 2004. – №1. – С. 54–57.

¹⁰⁴ Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Фелікс Рудич // Віче. – 2004. – №6 (147). – С. 39–44.

¹⁰⁵ Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 47с.

соціальна і політична організація такого суспільства найбільшою мірою служить інтересам і потребам конкретної людини [36; с. 7].

Крім того, розвиток громадянськості передбачає існування певного рівня соціальної згуртованості навколо спільних соціальних та культурних ознак.

Як зазначає Ю. Габермас¹⁰⁶, “прикладі мультикультурних суспільств на кшталт Швейцарії та Сполучених Штатів демонструють, що політична культура, у якій кореняться конституційні принципи, без сумніву, має бути побудована на підставі єдиної для всіх громадян спільної мови або єдиного етнічного та культурного походження” [134; с. 59].

Таким чином, дослідивши особливості суспільної взаємодії людей, можемо простежити одні з найперших проявів громадянськості.

Проте початки громадянськості характеризуються не тільки умовами, які виникали внаслідок специфічних форм та проявів влади. Елементи суспільної взаємодії та згуртованості проявлялися, перш за все, у первинних соціальних групах.

Як вважає О. Макарець¹⁰⁷, “громадянське суспільство – це розвинута форма тих соціальних організмів, які були необхідними ступенями становлення людського суспільства взагалі”. До таких соціальних організмів цей автор відносить насамперед рід, сім’ю, громаду. Саме вони є середовищем для реалізації символу громадянськості [59; с. 77].

Проте, незважаючи на різноманітність проявів громадянськості у різні історичні періоди, можна виділити окремі ознаки, що характеризують суспільство як “протогромадянське”.

Як справедливо зазначає Б. Поляруш¹⁰⁸, “під час аналізу процесів становлення громадянського суспільства потрібно враховувати специфіку

¹⁰⁶ Умови громадянства : Зб. ст. / Під ред. Барта ван Стінбергена : [пер. з англ., передмова та примітки. Іваненко О. О.]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.

¹⁰⁷ Макарець О. Про метафізику громадянського суспільства / Олександр Макарець / Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 73–78.

¹⁰⁸ Поляруш Б. Громадянське суспільство чи неокорпоративізм в Україні? / Борис Поляруш / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 79–88.

кожної країни, але є спільний для всіх набір політичних, економічних, культурних умов, без яких цей процес не може розпочатися” [88; с. 79].

Розглядаючи історичні епізоди розвитку та функціонування громадянськості в Україні, варто звернути увагу насамперед на прояви та форми самоврядування. Саме наявність самоврядування, як специфічного вияву згуртованості та громадянськості може свідчити про певний рівень активності та солідарності кожного суспільства.

О. Воловодова та О. Касперович¹⁰⁹ зазначають, що суспільна потреба у самоврядуванні, відтворенні та розвитку на локальному рівні в Україні формується за цілком інших історичних, соціокультурних умов, ніж у Західних країнах [9; с. 105].

До таких умов можна віднести існування різних видів самоврядування, що були притаманні організації суспільного життя в Україні у різні історичні періоди.

Можемо також констатувати, що найменшою груповою частиною самоврядування в Україні історично була громада.

На важливості громади у житті суспільства наголошував у своїх працях І. Франко¹¹⁰, зазначаючи, що “коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розлазиться, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривкий” [139; с. 175].

А. Карась¹¹¹ зазначає, що якщо громадянський поступ розглядати тільки під призмою норм соціального капіталу як його найважливішого чинника, то наслідком цього може стати корегування усталеної інтерпретації громадянського суспільства як міського, міщанського. Адже соціальна співпраця у формі довіри людей між собою формувалася не лише у місті. Вона притаманна і сільській громаді... Такі форми самоорганізації людей, як

¹⁰⁹ Воловодова О., Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб’єктності територіальної громади: організаційний аспект / Олена Воловодова, Олександр Касперович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 103–119.

¹¹⁰ Франко І. Що таке громада і чим би вона повинна бути? / Іван Франко // Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Т. 44, кн. 2. – К. : Наукова думка. – 1985. – С. 175–180.

¹¹¹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

сільська толока, досвідки і навіть весілля в Україні характеризувалися ознаками самоврядності з метою взаємодопомоги [34; с. 441].

Словник української мови XVI – першої половини XVII століття на основі письмових згадок з різних джерел серед інших визначень описує громаду (*громада, гъромада, громада, кгромада*) як “самоуправне поземельне селянське об’єднання”, як “об’єднання людей за спільними інтересами”, а також як “збори, рада, віче” [105; с. 92-93].

На основі такої інтерпретації можемо зробити висновок про те, що смислове розуміння поняття громади майже не відрізнялося від сучасного, а отже позначало подібні види соціальної згуртованості та взаємодії.

Простеження словотворчої еволюції понять пов’язаних з громадянським суспільством дає змогу зрозуміти відмінності та подібності у розумінні та усвідомленні громадянськості у різні часові періоди.

Як зазначає А. Медвідь¹¹², якщо у мові відбиті характер народу, його психологічний стан, історія та побут, то мовлення в усіх своїх барвах виявляє конкретну людину з її світосприйняттям, світорозумінням і самовіддачею, з її знаннями та етичними нормами [72; с. 54].

Змістовне визначення поняття громади наведено в Енциклопедії українознавства. Така інтерпретація чітко пояснює особливості взаємозв’язку між громадою, самоуправлінням (самоуправою), громадянськістю та громадянським суспільством.

“Громада, основна територіяльно-адміністративна одиниця, зв’язана з однією оселею. На протязі історії громада набувала різного соціального і правового змісту. Існують також інші громади, наприклад, церковні або громади спільного користування майном з виключенням не членів громади. У княжу добу громаді як територіяльно-адміністративній одиниці відповідала верв. Кілька громад – вервей становили ширшу одиницю – волость. Елементи

¹¹²Медвідь А. Українська мова в реалізації ідеї громадянського суспільства / Алла Медвідь // Мандрівець. – 2004. – №1. – С. 54–57.

громадської організації виявлялися також в “десятках”, “сотнях”, в містах – у “тисячах”.

В Галичині за “руського права” (14-15 вв.) та Литовському князівстві спочатку існували ширші громади, здебільшого волосні, з широкою самоуправою. На зборах громади брали участь усі голови дворощ, так звані “мужіє” або “люди”; вони обирали голову громади – “старця” або старосту. Громадське віче, так звана “копа”, мала судово-поліційні функції. Громада несла кругову поруку за податки та за видачу злочинця. Під тиском шляхетських порядків ширша громада була в 16 в. розбита на кілька дрібних сіл-громад, які ще зберігали рештки громадського самоврядування. Громади боролися за збереження старих прав (“старовини”), однак з приходом польсько-литовського панування в старі громади руського права заводять новий лад німецького права, що позначилось втратою самоуправи на користь влади війта, настановлюваного носієм доміняльної влади (паном, церквою, владою чи королем). Звідси громади ділилися на панські, королівські та духовні.

В Галичині, в Карпатах, існували ще громади пастуші, так званого волоського права, з виборним начальником, з назвою “кнезь”, і з самоуправою, зумовленою географічним та економічним характером країни” [27; с. 442].

Оскільки первинні письмові згадки громад пов’язані з явищем самоврядування, можемо зробити висновок, що самоврядування чи самоуправа були невід’ємними складовими розуміння суті та змісту поняття “громада”.

Як описує у своїй монографії С. Рудич¹¹³, “поняття громади як об’єднання мешканців міста чи села (супутне поняттю самоврядування, його зворотний бік) зустрічаємо в пам’ятках стародавнього права – “Руській правді” та “Литовському статуті”. Що стосується “конституції” самоврядування міст – магдебурзького права, то його першими здобули В-Волинський (1324 р.),

¹¹³Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку : Монографія / Сергій Феліксівич Рудич (заг. ред. кер. авт. кол.) та ін. ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 410с.

Львів (1352 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.) Житомир (1444 р.), Київ (1499 р.) та інші міста. На українських землях магдебурзьке право надавалося грамотою великого князя литовського або польського короля, а в XVII-XVIII ст. підтверджувалося документами українських гетьманів та російських царів. Однак у XVII ст. Лівобережна, а в XVIII – майже вся Правобережна Україна потрапляють до складу Московського царства (яке стає Російською імперією), для якого місцеве самоврядування не було органічним. Почалося обмежування прав. У складну ситуацію потрапили міста з магдебурзьким правом, що у XVIII ст. опинилися в складі Гетьманщини. Вони переживали змагання за домінування між трьома системами – міського самоврядування, козацького управління та московської адміністрації. Наприкінці XVIII ст. стався розгром Москвою традиційних інститутів самоврядування. У 1764 р. було ліквідовано гетьманство, у 1775 – Запорізьку Січ, а у 1781 – 1785 рр. запроваджено губернську систему управління. Магдебурзьке право по всій Україні було скасовано у 1831 р., а в Києві – у 1835” [20; с. 159].

Взаємозв'язок між громадами та сучасним розумінням громадянського суспільства полягає саме у соціально-культурній обумовленості громадянськості.

Як зазначають О. Воловодова та О. Касперович¹¹⁴, “територіальна громада виникає і змінюється в результаті використання її членами, котрі керуються тими чи іншими цінностями у межах певної системи їхніх взаємозв'язків, взаємодій і відносин, різноманітних способів, форм, засобів соціальної активності / діяльності” [9; с. 107].

У словнику “Основи громадянського суспільства” зазначено, що формування громад здійснюється внаслідок дії об'єктивних соціальних закономірностей [80; с. 43].

¹¹⁴ Воловодова О., Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект / Олена Воловодова, Олександр Касперович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 103–119.

Важливість теоретичного дослідження громади полягає в тому, що на прикладі її функціонування можна вивчати первинні форми прояву громадянськості з подальшим аналітичним поширенням отриманих висновків на загальносуспільний рівень.

Ф. Тьоніс¹¹⁵ констатує, що у домашній громаді виявляється переважно патріархальний характер відносин (змішаний із братерським, або братсько-сестринським), а у сільській громаді – здебільшого товариський [130; с. 43].

Під суб'єктністю територіальної громади можна розглядати її здатність до самостійного (автономного) відтворення у власному соціокультурному середовищі різноманітних способів, форм, засобів соціальної активності або діяльності, що спрямовані на задоволення потреб членів громади [10; с. 107].

Для детального опису сутності та змісту первинних проявів громадянськості доцільно зосередити увагу на функціонуванні саме сільської громади, як специфічного соціального утворення.

Сільська громада як цілісний соціально-економічний і правовий організм за своїм змістом є особливим елементом історії українського селянства зокрема і національної культури загалом. Вітчизняна історіографія охоплює різні тлумачення походження української сільської общини, а також теорії безобщинного розвитку українського села. У пошуках витоків общини (громади) дослідники сходяться на думці, що її сліди починаються у тій сивій давнині, коли плем'я формували окремі сімейні спільноти. Індивідуальні сім'ї гуртувалися в общини, які в історичних джерелах позначені назвами “верв”, “мир”, рідше “люди”, “село”. Найдавніші письмові свідчення існування громади можна знайти в “Руській Правді” [30; с. 152].

Таким чином, можемо констатувати, що одним із первинних елементів існування громади було проживання в межах визначеної (ідентифікованої кожним членом громади) території.

¹¹⁵ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс; [пер. з нім. Н. Ковальова, О. Погорілий]. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.

Як зазначає Т. Семигіна¹¹⁶, “історичне розуміння громади пов’язане саме з належністю до певної географічної місцевості” [102; с. 8].

Важливою особливістю громади, що вирізняє її як первинну форму прояву громадянськості, є соціально рівномірний розподіл прав та статусів членів такої громади.

Крім виборних осіб, у громаді важливу роль відігравали окремі її члени, які згадані в документах “мужами”, “людьми”. Ще літописи містять деякі згадки про них, називаючи “лучші мужі”, “градські старці”. У час їхнього існування роль таких людей, очевидно, була важливою, оскільки навіть князі в окремих політичних справах опиралися на їхній авторитет [30; с. 153].

У подальший період важко точно визначити роль цих осіб у громаді, однак відомо, що вони як носії народних знань і давніх звичаїв відігравали важливу роль у громадських сходах, у розгляді найважливіших спірних питань. Їхній голос часто бував вирішальним при виборі місцевих урядових осіб, а також у судових справах. Саме тому інколи їх називали ще “копними суддями” [30; с. 153].

Важливим елементом громадського правління були також народні сходи, зафіксовані під назвою “копа” (“купа”), “громада”, “велика громада”. Їхня роль полягала у вирішенні спірних питань або розгляді різних судових справ, колективному веденні слідства і винесенні вироку. Право участі у “копі” надавалося тільки головам родинних господарств, “околичним сусідам”. Інші особи, в тому числі жінки, неодружені чоловіки, з’являлися лише на вимогу копи без права голосу, здебільшого у ролі свідків. На копу могли бути запрошені залежно від важливості справи ще й один-два представники від сусідніх громад (“люди сторонні”), з наданням їм права нагляду за веденням справи. Саме тоді започатковується такий важливий громадський інститут, як “копний суд” (в Галичині – “зборовий”) [30; с. 153-154].

¹¹⁶ Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика / Т. В. Семигіна. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 180 с. – Бібліогр. : 168–178.

Подальший розвиток громад відбувався паралельно з розгалуженням правових та соціально-історичних форм суспільних взаємозв'язків.

“До складу громад входили королівські, поміщицькі, монастирські чи церковні селяни, крім того – вільні поселенці, а то й міщани, які не користувалися Магдебурзьким правом. Їхній статус залежав від того, яким особистим майном володіли селяни, наскільки залежними були від землевласника. Поглиблення майнової нерівності призводило до дедалі більшого розшарування селян, що не могло не позначитись на їхній участі у громадському житті. Однак засади громадського самоврядування спершу не були такими регламентованими, як у наступні століття при занепаді громад.

Ознаки сільської громади виявлялися насамперед у наявності визначеної території, виборного голови й інших членів громадського правління (“уряду”), суду, спільного нерухомого майна, певних доходів і витрат. Не менш важливими були моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в одну спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що могли статися на території громади” [30; с. 152].

Можна припустити, що моральні засади, кругова порука та колективна відповідальність відігравали роль основоположних елементів громад. За відсутності відповідного зафіксованого правового забезпечення соціальні зв'язки всередині громад формувалися на основі взаємодовіри та потужної самоідентифікації членів громади з власним соціальним оточенням.

Крім того, що громаді були притаманні міцні внутрішні соціальні зв'язки, вона також виконувала роль виразника інтересів членів громади на різноманітних рівнях зовнішніх взаємодій. У таких випадках важливим показником економічної залежності громади було володіння землею, яке забезпечувало відносну самоврядність громади. Крім того, важливо зазначити, що землеволодіння носило в переважній більшості колективний характер, що забезпечувало певну рівномірність у розподілі обов'язків та відігравало важливу роль у формуванні суспільної ідентичності всередині такої громади.

Визначальним чинником для соціальної структури і господарського побуту громади, була земельна власність. У давній Україні-Русі для землеволодіння достатнім було займання вільної території спільною працею роду. Згодом відбулося відокремлення і перехід на власні дворища більших родин. Поза угіддями дворищ громада мала у розпорядженні вільні землі на своїй території для загальних потреб села. Територія кожної громади поширювалася на межі усіх її земель. Частина з них була у відокремленій власності дворищ чи дворів, решта залишалася в загальному користуванні, крім того, могли існувати водойми, криниці, перевіз і непридатні до користування урочища, пустки, які розглядалися як нічийі землі. До спільного володіння громади належали, зокрема, бортні землі, боброві місця, ділянки лісу, вигони. Урожай з цих угідь знаходився у спільному розпорядженні, і якщо хтось порушував правило такого володіння, то громада захищала свою землю.

Найважливішою характеристикою громади було саме існування спільного володіння земельними угіддями. Саме спільне володіння землею було тим показником, за яким ряд дослідників вивчали історію громади, період найактивнішого її життя та занепаду [30; с. 154].

Високий рівень самоідентифікації члена громади з власним соціальним оточенням підтверджували також фінансові та сімейно-правові особливості суспільного життя громади.

“Навіть тоді, коли землі знаходилися в індивідуальному користуванні, вони не залишалися поза увагою і опікою громади. Це яскраво проявлялося при розподілі податків, що накладалися на всю громаду, а також у господарській діяльності – регулюванні сівозміни, дотримуванні термінів польових робіт з метою вивільнення ґрунтів під тимчасові спільні пасовища, в організації випасу худоби, а навіть у корегуванні громадою справ, що стосувалися спадкування в родинах” [30; с. 155].

Однак, незважаючи на самоуправління та відносну автономність громад, соціально-історичні зміни та трансформації все ж здійснюють вплив на суспільно-громадянську картину громади.

Основною причиною занепаду волосних громад став остаточний перехід вільних громадських земель у володіння держави або окремих великих землевласників (магнатів, шляхти, церковних установ). Відбулась їх трансформація у сільські громади, – тобто такі, до яких входило лише одне село. Сільські громади переймали на себе функції волосних, проте обсяг їх повноважень був значно меншим. Приблизно в XV ст. у Західній Україні, а з XVI ст. – на сході, сільська громада поступово видозмінюється, з одного боку, селяни розглядають її як захисника своїх інтересів, з іншого – власники сіл щораз більше перетворюють громадські установи в частину власного адміністративного апарату, зняряддя для підпорядкування селян своїй владі. Особливості цих процесів були різними по всій Україні, громади не бажали втрачати своєї автономності і наполегливо її виборювали протягом наступних століть [30; с. 155].

Для аналізу громади як первинної форми прояву громадянськості важливо окреслити загальну соціокультурну специфіку громади.

Соціокультурна специфіка громади як колективного суб'єкта і, зокрема, її структурне оформлення визначаються особливостями активності чи діяльності (організаційні форми, зміст тощо) тих її структурних елементів, що є найбільш сталими. Саме ці елементи є підґрунтям структурно-функціональної організації громади. Тому особливості взаємозв'язків і взаємодії у самій громаді значною мірою залежать від процесів, що відбуваються в найбільш сталих структурних елементах [10; с. 108].

При теоретичному аналізі взаємозв'язків між громадою та громадянським суспільством доцільно виокремити роль самоуправління як характерної та однаково важливої ознаки для цих двох категорій.

Беручи до уваги те, що поняття “самоуправа” та “самоуправління” можуть бути сприйняті та інтерпретовані як різні (самоуправа – як явище управління з ніде не зафіксованими правилами; самоуправління – процес суспільної самоорганізації з офіційним делегуванням владних функцій громаді), варто

зазначити, що вони починаються з спільної основи – вирішення спільних питань спільними зусиллями [62; с. 60].

Крім загального теоретичного співставлення громад та громадянського суспільства, як частинного й загального, можемо припустити, що у різні історичні періоди українське суспільство відповідало певним критеріям, що притаманні суспільству громадянському.

На думку А. Гарасимович¹¹⁷, “на початку ХХ ст. українське суспільство (яке в Галичині виявило всі ознаки суспільства громадянського (наявність широкого і глибокого розвитку усіх громадянських інститутів) і може сміливо вважатись протогромадянським суспільством, таким воно й органічно вписується в європейський контекст кінця ХІХ – початку ХХ ст., лише з заувагою, що воно було витворене в обставинах чужонаціональної держави, було послідовним носієм думки-опінії) і починає протистояти державі, що придушує його національне Я” [15; с. 268].

Варто також зазначити, що основою соціально-культурних взаємодій на рівні громад завжди була духовність. Саме внутрішнє відчуття і розуміння зовнішнього світу формувало відношення людини до оточуючих та спрямовувало ідентифікацію особистості в русло соціальності.

Духовне життя сільських громад значною мірою проявлялося у ритуальних діях, іграх, розвагах під час календарних та сімейних свят. Для відтворення цілісної картини ролі обрядовості у житті українських сільських громад періоду середньовіччя існує надто мало джерел. Проте, зважаючи на те, що видовищна культура мала широку територіальну зону поширення і змінювалася повільно, є можливість з допомогою застосування ретроспективного методу до певної міри відтворити її громадське значення, однак без чіткої хронологічної послідовності [30; с. 156].

¹¹⁷Гарасимович А. Розвиток національної самосвідомості українців (70–ті роки ХІХ ст. – 1917 р.): про реконструкцію громадянського суспільства в Україні / Адріана Гарасимович / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально– Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 260–275.

Основу солідарності та консолідації громад утворювали моральні настанови, які формувалися у процесі соціалізації.

У житті селянських громад важливу консолідуючу роль відігравали морально-етичні засади, загалом традиції духовності в її найрізноманітніших проявах [30; с. 155].

Громадянськість як особливе усвідомлення власної приналежності до оточуючого соціального середовища проявлялася не лише на рівні громад, як територіально-соціальних спільностей. Вона також була притаманна щоденній взаємодії всередині самої громади.

У загальносоціальному значенні громадянськість є можливістю бути вільним і рівним з іншими учасниками суспільного життя, а також брати участь у всіх основних подіях та процесах, що відбуваються у суспільстві, вона є здатністю мати певну громадянську позицію, обстоювати її та запроваджувати у життя, можливістю брати активну участь у вирішенні суспільних справ [80; с. 43-44].

Одним і з важливих інститутів сільської спільноти були молодіжні громади і пов'язані з вступом до них ініціаційні ритуали. “Відомості про них походять з часів, коли це вже були релікти глибокої давнини. У селах різних регіонів України громади молоді ділилися на дівочі й парубочі. Парубоча громада мала ватажка – “старшого парубка”, “отамана”, “березу”, “вожая”, який часто мав помічника і скарбника. У дівочих громадах старша звалася “отаманкою”, “березою”, “маткою”. Молодіжні громади влаштовували вечорниці, досвітки, “грища”, “вулиці”, різні спільні забави, проводили святково-обрядові дійства в дні календарних свят. Ватажки мали керувати організацією таких розваг, проведенням обрядів, боронити інтереси молоді перед сільською владою, вирішувати непорозуміння” [30; с. 158].

О. Воропай¹¹⁸ зазначає, що “колись на Україні існували по наших селах та дрібних містечках дівочі та парубочі громади. На чолі дівочої громади стояла

¹¹⁸ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – Київ. – Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство «Оберіг». – 1993. – 579 с.

старша дівка – “та, котра вела порядок між дівчатами”; називали її отаманшею. На чолі парубочої громади був старший парубок – отаман.

Отаман та отаманша були довіреними представниками своїх громад, вони залагоджували сварки, влаштовували забави та мали вирішальний голос у прийнятті нових членів.

В обох громадах – дівочій і парубочій – були свої харчові запаси і каси, які склалися з регулярних внесків членів. Ці каси мали на меті служити релігійним потребам і покривати видатки при організації традиційних свят і розваг.

До парубочої громади приймали захожих хлопців з інших сіл або молодняк (“кашоїдів”), що підрісши, заявляв своє бажання парубкувати. Щоб прийняти нового члена, треба було згоди всієї громади...

У багатьох селах Київщини, Чернігівщини та Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 30-х років нашого століття” [11; с. 38-39].

Можна припустити, що вживання терміну “громада” у такому широкому спектрі не є випадковим. Ним позначалися спільності, характеристиками яких були згуртованість, соціальна рівність учасників, солідарність та відповідна самоідентифікація.

Т. Семигіна¹¹⁹ зазначає, що поняття “громада” позначає особливі форми суспільної взаємодії... “щось позитивне й цінне в суспільних відносинах” [102; с. 8].

Ця ж авторка описує ключові ознаки громади, якими є спільна ситуація, мережа взаємовідносин, колективна дія та сформована ідентичність [102; с. 9-10].

Як зазначає А. Карась¹²⁰, “з огляду на нагромадження соціального капіталу сільська громада мала ресурси, які допомагали не лише виживати, але й розвиватися. Селянське суспільство залишається на півдорозі до повноцінного

¹¹⁹ Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика / Т. В. Семигіна. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 180 с. – Бібліогр. : 168–178.

¹²⁰ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

громадянського доти, доки воно не стає частиною єдиної територіальної соціальності, ідентифікованої з національною свідомістю в контурах національної держави. Громадська активність селянської громади є природним чинником громадянської свідомості в межах всього громадянського суспільства, що в контексті суверенної національної держави сприяє консолідації людей як громадян, а не підлеглих” [34; с. 442].

Проте на думку Р. Патнама¹²¹, громадянський рух, який притаманний традиційним громадам не варто ідеалізувати [84; с. 142].

Накладаючи таку думку на український контекст громадянськості, слід також врахувати твердження Б. Цимбалістого¹²², який зазначає, що внаслідок відсутності у певні періоди власної держави в Україні не могло в достатній кількості утворитися довір'я між громадянами і провідною верствою, не могли сформуватися ті громадянські чесноти, які так необхідні для тривалого державного життя, відчуття лояльності до своєї влади, толерантність до відмінностей “в ім'я національної згоди”, готовність співпрацювати, взаємодовіра між громадянами [142; с. 12-13].

Продовжуючи думку цього автора, необхідно зазначити, що традиційні громади тут розглядаються не як ідеальний тип існування первинних різновидів громадянського суспільства, а саме як етап формування громадянськості, надзвичайно важливий елемент соціокультурної спадщини суспільства.

Адже особливості функціонування громади мають безпосередній вплив на становлення громадянського суспільства. Більшість типів взаємозв'язків всередині громади значною мірою представлені і на рівні громадянського суспільства.

¹²¹ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

¹²² Цимбалістий Б. Тавро бездержавності / Богдан Цимбалістий. – Накладом автора. Джерзі Ситі, Н.Дж. – ЗСА. – 1982 р. / Bohdan Y. Cymbalisty. The Stigma of Statelessness. – Published by the author. – Jersey City, N.J., U.S.A. – 1982. Printed in U.S.A. «Svoboda» – 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302. 39 с.

Цікаву схему громади (рис. 2.1.1.) та її середовища пропонує Т. Парсонс.¹²³

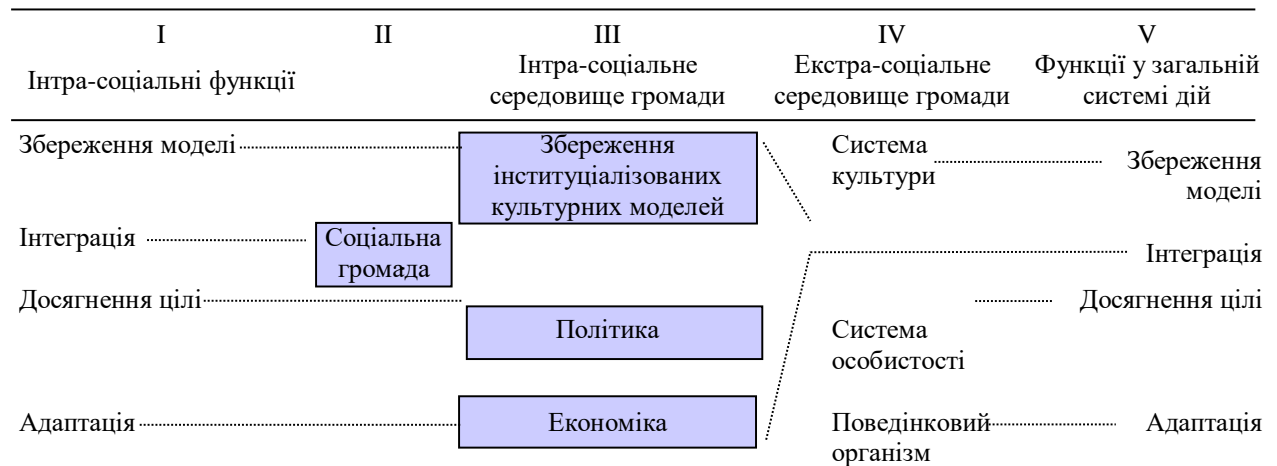


Рис. 2.1.1. Соціальна громада та її середовище

Як бачимо на рис. 2.1.1., інтеграція є невід'ємною частиною соціальної громади та важливою функцією у загальній системі дій.

А. Колодій¹²⁴ зазначає, що “там, де історично склалися цивільні громади з активним і налаштованим на спільні дії населенням, умови для запровадження демократичних інститутів були незрівнянно сприятливішими, ніж там, де панували ієрархічні патронажно-клієнтельні стосунки. Громади продукували соціальний капітал, а він, у свою чергу, забезпечував сприятливу для демократичних інститутів поведінку населення і регіональних еліт” [41; с. 78].

З плином часу характеристики громади як середовища громадянськості переносяться на міста як територіальні соціокультурні спільності іншого рівня.

Ф. Рудич¹²⁵ зазначає, що “в епоху середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави.

¹²³ Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с. – с. 828.

¹²⁴ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

¹²⁵ Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Фелікс Рудич // Віче. – 2004. – №6 (147). – С. 39–44.

Середньовічні міста з їх самоврядуванням, незакріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній подрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право не були державами в державах. Їх справжній статус дещо інший – вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн” [99; с. 40].

Як зазначено у п’ятитомній Історії української культури, “у містах України другої половини XVII – XVIII ст., що отримали магдебурзьке право, основну роль у самоврядуванні відігравав магістрат. До складу такого магістрату входили дві урядові колегії, а саме: лава та рада, посади в яких займали урядники, що були обрані міщанами” [31; с. 242].

Незважаючи на формально владний характер функціонування магістрату, такий виборний орган все ж можемо вважати різновидом самоуправління, оскільки саме йому надавалися права щодо місцевого самоврядування.

“Ще одним важливим органом самоврядування в місті була рада мужів, яка згідно своїх повноважень стояла між громадою міста та магістратом” [31; с. 243].

Однак певна відокремленість від держави як такої підсилювала автономність та соціально-культурну ідентичність міст та міських громад.

Культурно-соціальні умови, у яких відбувається взаємодія людей в межах громади незалежно від історично-часового періоду їх існування є основним елементом процесу формування соціального капіталу, який, в свою чергу, є основою існування громадянського суспільства [62; с. 62].

З іншого боку, особливості соціально-культурних взаємодій, формуючи соціальний капітал, здійснюють вплив і на спосіб взаємовідносин між громадянським суспільством та державою.

Як зазначає В. Лола¹²⁶, “держава – це не лише сукупність органів та установ, але й спосіб організації громади, тобто певним чином організоване суспільство. А суспільство – це, перш за все, люди – громадяни” [56; с. 40].

При теоретичному аналізі взаємозв’язку між громадами та сучасним громадянським суспільством варто виокремити особливості прояву громадянськості у різні історичні періоди.

Н. Філик¹²⁷ зауважує, що “Україні були властиві окремі елементи громадянського суспільства, такі, наприклад, як: основи місцевого самоврядування, наявність в окремих містах Магдебурзького права. Окрім того, окремі елементи місцевого самоврядування були і в період існування Козацької Республіки...” [138; с. 62].

Тут доцільно проаналізувати особливості впливу магдебурзького права на соціальну специфіку розвитку громад.

Описуючи звичаєво-правову атрибутику українського міста XV – XVII століть, В. Марочкін¹²⁸ зазначає, що “статус магдебурзького права надавав місту значної самостійності і незалежності в стосунках з королівськими урядовцями, звільняв від феодалного володіння, що сприяло значному розвитку всіх сторін життя населення українського міста часів пізнього середньовіччя і перехідного періоду” [60; с. 67].

Як зазначає А. Карась¹²⁹, однією із стадій громадянського розвитку було також формування козацького суспільства. Значною мірою таке суспільство склалося, з “непослушного” (непокірного) населення, яке, на відміну від “послушного” (покірного), відмовлялося підлягати владі бояр, панів та урядників, переміщалося за “займанщину” і утворювало автономні самоврядні

¹²⁶ Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 40–50.

¹²⁷ Філик Н. Особливості становлення громадянського суспільства в сучасному світі: компаративістський підхід (аналіз) / Наталя Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №12. – С. 61–64.

¹²⁸ Марочкін В. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія / Василь Марочкін. The Ukrainian city in the XV to mid XVII centuries : traditions and legal customs as an historical source : an historical monograph (Ukrainian edition) – Hypertext Plus. – Toronto 1999 Canada. – 157 с.

¹²⁹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

громади... Цей же автор зазначає, що “козацтво стало провідною активною верствою волелюбного люду, що за соціально-культурною організацією життя була цілком оригінальним суспільним феноменом” [34; с. 458].

Незважаючи на відносно слабку розвиненість тих необхідних елементів, які в сучасних умовах є обов’язковими для розвитку громадянського суспільства, в різні історичні періоди існували достатньо вагомі приклади самоврядування, які можна віднести до первинних елементів громадянського суспільства.

О. Резнік¹³⁰ зазначає, що політична культура українців переживала і розквіт, і кризу зародків інститутів громадянського суспільства. До цих зародків, що існували у різні часи, цей автор відносить: 1) Литовські статuti, які були гарантією приватної власності на землю; 2) *Habeas Corpus Akt* – Акт, який забезпечував недоторканість особи від арешту, ув’язнення та позбавлення майна без вироку суду; 3) Запорізьку Січ, котра була відкритою соціальною спільнотою, пропагуючи такі ціннісні категорії та поняття як воля, громада, рівність, права, вольності, свободи; 4) існування різноманітних неформальних об’єднань, таких як декабристські організації, масонські ложі, Кирило-Мефодіївське товариство, політичні організації; 5) земства, як різновид інституційного утворення, суди присяжних [95; с. 35].

Досить цікавим є аналіз взаємозв’язку між формуванням громадянськості та політичною специфікою різних територіальних регіонів України.

Як описує М. Попович¹³¹, українська Галичина належала до складу Австро-Угорщини і входила в одну адміністративну одиницю – Галичину – разом з південною Польщею. В ній дещо переважало польське населення, при чому не тільки на заході, але й навіть у великих містах сходу. Адміністративним центром Галичини був Львів, а не колишня польська столиця Краків; у Львові знаходились також основні польські навчальні

¹³⁰ Резнік О. Громадянська «апатія» українського суспільства / О. Резнік // Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах. Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 22 листопада 2002 року.

¹³¹ Попович М. Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття / Мирослав Попович // День. Щоденна всукраїнська газета. – 1999. – №244 – 31 грудня. – С. 6.

заклади та деякі культурні центри. Ситуація на той час, як зазначає цей автор, була дещо подібною до кавказької, – 1918 року деякий час Тифліс (Тбілісі) був столицею і Грузії, і Вірменії. Така ситуація не перешкоджала існуванню чіткої національної самовизначеності як поляків, так і українців, що жили громадами, відносини між якими були досить напруженими. Галицькі українці, порівняно із українцями Наддніпрянщини жили дуже бідно, але в порівняно демократичній Австро-Угорщині взагалі та у Галичині зокрема було значно розвинене громадянське суспільство, ознаками якого були система кооперативів, просвітницькі товариства, політичні партії. Українці в Австро-Угорщині вели безуспішну боротьбу за утворення хоча б окремої адміністративної одиниці, що об'єднувала б їх територіально. Проблеми вирішувалися у просторі громади.

В цей час в Наддніпрянщині українське суспільство не становило громади, яка б могла протистояти російському населенню чи російській громаді. Така ситуація, на думку М. Поповича¹³², була фоною для формування громадянського суспільства в Україні [90; с. 6].

Важливість тогочасної соціальної згуртованості підтверджується також тим, що незважаючи на різноманітні утиски українська соціальна ідентичність не була розмитою.

Цю ситуацію докладно описує М. Попович¹³³, зазначаючи, що “в Російській імперії статус, близький до колоній, мали губернії, населені так званими іногородцями. Статус іногородців мали також євреї. Українці не були іногородцями; вони вважалися “русским населением”. Керівництво Росії виходило з того, що імовірні європейські противники не намагатимуться завойовувати її всю, а будуть прагнути відколоти від імперії ті нації, які ще недостатньо асимільовані. Звідси груба настирливість в русифікації західних губерній. Як відомо, цієї задачі імперія не розв’язала ні щодо поляків, ні щодо

¹³² Попович М. Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття / Мирослав Попович // День. Щоденна всеукраїнська газета. – 1999. – №244 – 31 грудня. – С. 6.

¹³³ Там само. – С. 6.

українців. Але ускладнити проблему формування українського соціального простору імперії вдалось” [90; с. 6].

Крім того, М. Попович¹³⁴ зазначає, що громадянське суспільство почало формувалося також і в Наддніпрянській Україні. Проте воно від початку було розшароване в різних громадсько-політичних просторах. На той час існував ліберальний земський рух, що здійснював формування елементів місцевого демократичного самоуправління, а також системи освітніх, медичних, наукових, мистецьких організацій. Цей рух сприяв створенню громадянського суспільства в рамках імперії. В свою чергу, український політичний і культурний рух здійснював утворення мережі просвітницьких, літературних, театральних груп і інституцій, які діяли в україномовній сфері і формували громадянське суспільство в національних рамках. Саме ця система українського національного громадянського суспільства відіграла основну роль у формуванні після Лютневої революції 1917 року Центральної Ради, яка стала зародком незалежної української держави (цікаво, що один із її організаторів, соціал-демократ Дмитро Антонович, увійшов до Ради як представник українських співочих товариств) [90; с. 6].

Як бачимо, елементи громадянського суспільства у надзвичайно несприятливих умовах не лише не нівелюються, але утворюють відповідні до історичних та політичних реалій форми самоорганізації. На основі такого твердження можна припустити, що громадянське суспільство як специфічне соціальне утворення володіє досить широким спектром незалежності від зовнішніх умов, тим самим воно набуває здатності акумулювати внутрішню енергетику громадянськості, яка може проявлятися у різні історичні періоди.

Як констатує М. Попович¹³⁵, “за відсутністю української держави національно-культурні громадські структури репрезентували також цілісну національну спільноту з її традицією, ментальністю, національним характером тощо ... націю як цілісність. В європейському розумінні принцип “нації-

¹³⁴ Там само. – С. 6.

¹³⁵ Попович М. Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття / Мирослав Попович // День. Щоденна всеукраїнська газета. – 1999. – №244 – 31 грудня. – С. 6.

держави” полягає не в тому, що держава повинна втілити національний дух і ментальність. Тільки держава – і ніхто інший – має право виступати від імені нації, але не як спільнота і не як “дух”, а саме як правова держава. Демократична держава бере на себе представництво історичних інтересів нації, захист її культури, залишаючись при цьому гарантом прав і свобод людини – громадянина України незалежно від його національної, етнокультурної чи релігійної приналежності. Кожна група, що репрезентує ту чи іншу ділянку духовного національного життя, може бути організатором і представником лише якоїсь часткової функції національного цілого. Якщо титульна нація утворює поряд з державою ще якусь іншу власну організацію, що претендує на втілення національної цілісності, і спілкується з іншими національними громадами як представник українства, то така система вироджується в апартеїд.

Це істотно міняє виправдані минулим уявлення національно-культурних громадських структур про їх власні функції. З іншого боку, це вимагає від тих структур громадянського суспільства, які були нечутливими до національних, зокрема мовних, проблем і орієнтовані на загальнодемократичні перетворення, працювати саме в національних рамках” [90; с. 6].

Збереження та розвиток ідеї громадянськості у несприятливих історичних періодах стали передумовами для посилення громадської активності в подальшому розвитку українського суспільства.

Вже у кінці 50-х років XIX ст. легально створюються українські Громади, організовуються недільні школи, у яких намагаються налагодити навчання українською мовою, йде консолідація національно свідомих сил [89; с. 432].

Описуючи культурно-просвітницькі громади, А. Карась¹³⁶ зазначає, що “суть цього по-своєму неповторного суспільного явища можна зрозуміти, віддаючи належне традиції та усталеній звичаєвості народу, його здатності до самоврядності” [34; с. 461-462].

¹³⁶Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

Варто також зазначити, що елементи громадянськості мали прояв не лише у сфері національного та культурного відродження українського суспільства (саме суспільства, оскільки державницька боротьба розпочалася дещо пізніше), вона також відіграла важливу роль у спробах формування нових типів світогляду, теоретичної побудови нового суспільного устрою.

М. Попович¹³⁷ зазначає, що перша з таких громад була створена у Петербурзі. Крім М. Костомарова, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, до її складу увійшли відомий правник О. Кістяківський (1833 – 1885 рр.), який в цей час жив у Петербурзі, Д. Камецький, завідувач друкарні Куліша, видавець популярних книжок (метеликів), письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські, з-поміж яких найвизначнішу роль в історії української культури відіграв О. Лазаревський (1834 – 1902 рр.), історик і судовий діяч [89; с. 433].

Як констатує М. Попович¹³⁸, у 1861 році Громада створена в Києві. Її засновниками були В. Антонович (1834 – 1908 рр.), П. Житецький (1836 – 1911 рр.), К. Михальчук (1840 – 1914 рр.), Т. Рильський (1840 – 1902 рр.) та доктор Панченко. Активну участь у діяльності Громади брали також студенти, які працювали в недільних школах. Дещо пізніше Громади виникли у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі [89; с. 433].

Згодом різновиди рухів подібних до громадівського виникають і в інших сферах життя суспільства.

У кінці 50-х років XIX століття у Київському університеті існував студентський гурток з українськими уподобаннями, у політичному відношенні він був не визначений, проте виконував роль своєрідного протиставлення польській студентській громаді і загальноросійським радикалам [89; с. 433].

¹³⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Володимирович Попович. – К. : «Арт Ек», 1998, – 728с. : іл.

¹³⁸ Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Володимирович Попович. – К. : «Арт Ек», 1998, – 728с. : іл.

М. Попович¹³⁹ констатує, що громади в тій чи іншій формі проіснували до революції та виконували роль осередків, у яких підтримувалося національне культурне життя [89; с. 437].

У сучасній Україні поширеним є термін територіальної громади, котрим позначається місцеве самоврядування жителів міста, селища або села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, які мають можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах діючої Конституції України та законодавчих актів [80; с. 198].

Ще одним важливим елементом історичного прояву громадянськості можна вважати братства. За своєю роллю у суспільстві братства були значно наближені до сучасного розуміння неурядових громадських організацій, які досить активно функціонували у відстоюванні прав та інтересів своїх представників.

Згідно з енциклопедією українознавства, братства були релігійно-національними товариствами, які члени ремісничих і цехових організацій створювали при церковних парафіях у містах України в XV-XVII ст., продовжуючи традицію середньовічних релігійних братств Західної і Східної Європи. Основні завдання братств носили насамперед релігійно-благодійний характер. Братства дбали про свої храми, та їх обслуговування, були організаторами громадських богослужінь, місцевих церковних урочистостей, братських обідів, допомагали бідним і хворим братчикам, ховали їх на гроші спільної каси, яка складалася із внесків членів, організовували шпиталі [26; с. 173].

Основними осередками діяльності братств були переважно міста.

М. Попович¹⁴⁰ зазначає, що вже у 1544 році у Львові було створено Успенське братство. До кінця XVI століття братства виникли в Рогатині, Краснославі, Бресті, Городку, Комарні й Любліні, а в першій половині XVII

¹³⁹ Там само. – С. 437.

¹⁴⁰ Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Володимирович Попович. – К. : «Арт Ек», 1998, – 728с. : іл.

століття вони існували також і на Волині, у Київщині, і навіть у малонаселеному Поділлі [89; с. 175].

Крім внутрішньої організаційної діяльності братства відігравали важливу роль у суспільному житті, адже були осередками згуртованої та організованої громадської сили, яка крім своєї громадянської позиції мала певні важелі впливу на суспільні процеси.

З цього приводу М. Попович¹⁴¹ зазначає, що “Львівське, Луцьке та Київське братства відігравали найвизначнішу роль у релігійно-культурному русі, очоливши братський рух в Галичині, на Волині та в Подніпров’ї” [89; с. 175].

Описуючи сутність та зміст діяльності братств цей автор зазначає, що вони “були громадами релігійно-культурними і, насамперед, саме братствами, тобто неофіційними, неформальними, “антиструктурними” об’єднаннями людей, відданих національно-релігійній ідеї. Статут утверджував рівність старших і молодших братів, визначаючи їх особливі обов’язки перед громадою, вводив кари для всіх (такою карою, зокрема, було сидіння на дзвіниці, а хто сказав “непотрібне корчемне слово”, карався штрафом у фунт воску)” [89; с. 176].

Тут варто звернути увагу на важливість такого елементу формального закріплення прав і обов’язків членів братств як статуту. Існування статуту дає підстави розглядати братства як прототипи внутрішньо суспільної організації людей, які, усвідомлюючи переваги членства у братстві, погоджувались на виконання приписів статутного документу.

Описуючи взаємозв’язок між братствами та сучасним розумінням громадянського суспільства, М. Попович¹⁴² зазначає, що “утворюючись з того ж культурного “гену”, що й ремісничі братства, об’єднання українських міщан і шляхти стали продовжувачами давніх традицій чоловічих союзів і водночас зародком майбутнього громадянського суспільства” [89; с. 176].

¹⁴¹ Там само. – С. 175.

¹⁴² Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Володимирович Попович. – К. : «Арт Ек», 1998, – 728с. : іл.

На думку І. Кресіної¹⁴³, існують дві основні концептуальні схеми громадянського суспільства – західна та східна, різниця між якими полягає у соціокультурних особливостях історичного розвитку та в стосунках між громадянським суспільством та державою [50; с. 11].

Незважаючи на часто несприятливі історичні та політичні умови, елементи громадянськості знаходили свій прояв і в наступних періодах розвитку українського суспільства.

Як вважає А. Гарасимович¹⁴⁴, у 70-ті роки XIX ст. М. Драгомановим була введена в українську національну свідомість та ґрунтовно проаналізована ідея громадянського суспільства. Своєрідний пролог М. Драгоманова (наддніпрянця) був розбудований і доповнений І. Франком (галичанином), що підтверджує внутрішню діалоговість у контурах української національної самосвідомості 70-х років XIX ст. Саме ця діалоговість, на думку авторки, повернула хід національної історії, змістивши центр тяжіння з держави на саме суспільство, ігноруючи роль держави як єдино можливого принципу заснування соціального порядку – громадянського суспільства [15; с. 263].

У часи Радянського Союзу громадянське суспільство в Україні було представлене частково трьома основними групами громадських організацій. До першої групи входили масові організації соціально вразливих груп, що мали допомагати в наданні соціальних послуг (часто створювалися за ініціативою влади), а саме: ветеранські організації, жіночі організації, організації постраждалих під час Чорнобильської катастрофи, Спілка ветеранів Великої Вітчизняної війни. Ці організації переважно були лояльними до влади та займалися виключно соціальними проектами.

¹⁴³ Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії : матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2004. – 84 с.

¹⁴⁴ Гарасимович А. Розвиток національної самосвідомості українців (70-ті роки XIX ст. – 1917 р.): про реконструкцію громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально- Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 260–275.

Другу групу становили правозахисні організації, що створювалися за ініціативою громадян, головними цілями котрих був захист прав людини та боротьба з тоталітарними режимами. До таких організацій належала Українська Гельсінська правозахисна група. Такі організації були менш масовими, проте завжди були в опозиції до всіх урядів.

Третя група – екологічні громадські організації, що масово почали виникати у 1986 році після Чорнобильської катастрофи, наприклад “Мама-86”. Такі організації створювалися за ініціативою громадян, були доволі масовими і зазвичай виступали як опоненти місцевій владі стосовно екологічних проблем громад [91; с. 22-23].

Після здобуття Україною незалежності за підтримки міжнародних донорів утворилася нове покоління громадських організацій. Головні цілі таких організацій, що були нечисельні за особовим складом, полягали у моніторингу діяльності влади та лобювання громадських інтересів [91; с. 23].

У період після Помаранчевої революції розпочався процес формування сучасних громадських організацій та благодійних фондів, що створені за ініціативою громадян та орієновані на інтереси членів і клієнтів організації [91; с. 23].

Очевидно мова йде про систему часових координат, а не про “нову еру” у роботі громадських організацій.

В контексті виокремлення діяльності громад та братств варто також врахувати такий фактор як націоналізм. На перший погляд, націоналізм має мало спільного з розвитком громадянського суспільства, проте, дуже часто саме патріотичні почуття є потужним стимулом для прояву громадянської активності.

Згідно з теорією А. Карася¹⁴⁵, “за певного анонімного соціокультурного змісту націоналізм, як патріотичне почуття й індикатор дисфункції соціальної взаємоповаги, стає природною формою культурної компенсації соціальної

¹⁴⁵Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально– Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

деструкції і засобом захисту культурної і соціальної свободи людини” [33; с. 58].

Подібну думку висловлює також В. Степаненко¹⁴⁶ зазначаючи, що при визначенні громадянської нації як політично-культурної організації різних національних та етнічних ідентичностей, як єдиної легально-громадянської спільноти, єдиним критерієм належності до якої є принцип громадянства, етнічність та етнічна ідентичність нікуди не зникають, “не розчиняються” в громадянськості [122; с. 64].

Таким чином, громадянське суспільство можна розглядати також як сукупність специфічних умов, які утворюють певний різновид соціокультурного простору.

На думку І. Кресіної¹⁴⁷, соціокультурний простір, який утворюється громадянським суспільством, будується на трьох принципах:

– загально значуще егалітарне право, для існування якого необхідним є мінімум зовнішніх свобод і гідності для кожної людини; такий мінімум забезпечує формальну рівність прав, обов’язків і відповідальності громадян;

– власність громадян, підкріплена правовим захистом (відповідно до принципів ринкової економіки);

– внутрішня свобода людини, що визнана усім суспільством [50; с. 10].

Проявляючись у найрізноманітніших формах, громадянськість у своїй основі опирається на громадянина, статус якого підкріплений не стільки відміткою у паспорті, скільки відчуттям власної приналежності до певної соціальної спільноти.

В. Лола¹⁴⁸ з цього приводу зазначає, що громадянськість як морально-психологічна характеристика взаємодії особи з державою та іншими

¹⁴⁶ Степаненко В. Перспективи громадянської нації. Етнополітика як стратегія демократичної консолідації в Україні / Віктор Степаненко // Віче. – 2002. – №5 (122). – С. 62–66.

¹⁴⁷ Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії / І. О. Кресіна : матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 84 с.

¹⁴⁸ Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 40–50.

співгромадянами розглядається у системі відносин “держава – громадянин” насамперед тому, що від того, якою мірою визнається особою легітимність існуючого порядку, залежить наявність вказаних відносин, а вони, у свою чергу, проявляються не лише у формальному громадянстві (статус громадянина), а й передбачають існування систем цінностей, установок, поглядів, ставлення до держави та інших людей [56; с. 41].

Громадянськість людини, на думку цієї авторки, тісно пов’язана з поняттями як патріотизму, так і суспільного служіння [56; с. 42].

Подібну думку висловлює також І. Кресіна¹⁴⁹, зазначаючи, “що центральною ланкою громадянського суспільства слід визнати громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною. Однією з найважливіших умов становлення в Україні громадянського суспільства треба вважати його “нематеріальну” складову” [50; с. 11].

Взаємодіючи на різних рівнях, громадяни утворюють часто неформальні організації, які поступово стають виразниками спільних інтересів.

На думку І. Кресіної¹⁵⁰, “становлення громадянського суспільства – це процес самоорганізації громадян” [50; с. 13].

Важливим елементом такої самоорганізації є добровільність участі громадян у громадських справах.

Таким чином, до соціальних передумов формування громадянського суспільства в Україні можемо зарахувати також історичні закономірності розвитку громадянськості. Формуючись у різних формах та у різні часові періоди, солідарність та співпраця людей, суспільних груп виявляли всі ознаки соціального капіталу, який, в свою чергу, є невід’ємним елементом розвинутого громадянського суспільства.

¹⁴⁹ Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії / І. О. Кресіна : матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 84 с.

¹⁵⁰ Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії / І. О. Кресіна : матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 84 с.

2.2. Роль соціального капіталу у розвитку громадянського суспільства

Одним із соціальних чинників, які впливають на розбудову громадянського суспільства в Україні є соціальний капітал. Соціальний капітал можна розглядати як найбільш важливий елемент у структурі громадянського суспільства, який одночасно є і передумовою і наслідком існування та функціонування суспільства як громадянського.

Якість, форма, а також зміст громадянського суспільства залежать від особливостей соціального підґрунтя, резерву соціального капіталу, які визначають ефективність функціонування громадянськості [63; с. 279].

Як зазначає доктор Ф. Фукуяма¹⁵¹, директор програм міжнародного розвитку в Університеті ім. Дж. Хопкінса, соціальний капітал можна розглядати як неформальні норми або цінності, які уможливають колективні дії у групах людей. До таких груп цей автор відносить як малі групи, що складаються із двох друзів, так і великі, наприклад, корпорацію чи суспільство в цілому [140; с. 4].

У соціологічному енциклопедичному російсько-англійському словнику соціальний капітал інтерпретується як “відносини, які утворюються між індивідами як у сім’ї, так і на рівні інших первинних груп, під впливом досягнень в освітній сфері, родинних зв’язків” [111; с. 156].

Саме найменший рівень взаємодії індивідів виконує вирішальну роль у подальшому процесі розвитку соціального капіталу.

Як зазначає О. Захарченко¹⁵², вперше досить ґрунтовно поняття соціального капіталу було розглянуто П. Бурд’є, котрий описав цей термін як “сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов’язані з наявністю міцних мереж зв’язків, більш-менш інституціолізованими відносинами взаємного знайомства і визнання” [28; с. 34].

Такий тип зв’язків, функціонуючи у суспільстві, створює найбільш сприятливе становище для формування громадянськості та розбудови громадянського суспільства. Саме тому соціальний капітал найбільш повно описується шляхом врахування сутності соціальних відносин.

Як зазначає Ю. Савко¹⁵³, поняття “соціальний капітал” трактується переважно як інфраструктура та зміст соціальних відносин, котрі мають автономний характер [101; с. 152].

Соціальний капітал є створеним, коли відносини між особами змінюються таким чином, що сприяють спільній дії [150; с. 304].

¹⁵¹ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – №177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.

¹⁵² Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування / О. В. Захарченко // Наукові записки. – Том 45. – Політичні науки. – С. 32–38.

¹⁵³ Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Юрій Савко // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. 2002. Вип. 4. – С. 151–158.

Соціальні відносини, утворені на основі історично-культурних закономірностей, формують соціальну сферу суспільства. У свою чергу, соціальна сфера суспільства є середовищем, у якому знаходять свій вияв відносини громадянськості.

Тут варто наголосити на цінностях громадянського суспільства, середовищем виникнення та існування яких є саме соціальна сфера.

У соціальній сфері цінностями громадянського суспільства є родина, суспільні та релігійні організації та рухи, недержавні засоби масової інформації, органи громадського самоврядування... Тут цінності є механізмом формування та вияву суспільної думки, та розв'язання соціальних конфліктів [80; с. 221].

Суспільні рухи знаходяться на мезорівні соціальної організації, та розглядаються як явища, з якими індивідів як учасників пов'язують прямі зв'язки, за посередництвом яких відбувається взаємодія з іншими та намагання реалізувати колективні цілі та спричинити зміни у своєму соціальному середовищі [106; с. 59].

А. Колодій¹⁵⁴ описує соціальний капітал як надбання “соціальної сфери, громадських (цивільних) відносин, тобто, – громадянського суспільства” [41; с. 81].

Як зазначає В. Лола¹⁵⁵, “громадянськість – це передусім моральна зрілість особистості, яка проявляється в її життєдіяльності” [56; с. 42].

Громадянськість людини, на думку цієї ж авторки, тісно пов'язана з патріотизмом та суспільним служінням [56; с. 41].

Суспільство, у якому переважають відносини взаємної довіри та громадянськості формує власну, притаманну лише йому громадянську культуру, основою якої є саме соціальний капітал.

¹⁵⁴ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

¹⁵⁵ Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 40–50.

А. Колодій¹⁵⁶ зазначає, що концепція громадянської культури та соціального капіталу застосовується також при вивченні культурних впливів громадянського суспільства [41; с. 77].

Той факт, що наявність соціального капіталу впливає на розвиток громадянського суспільства ще раз доводить існування чіткого предмету для дослідження соціологією цього феномену.

О. Демків¹⁵⁷ описує чотири механізми соціального капіталу (згідно з А. Портесом та Дж. Сенсенбером). Першим із цих механізмів, на думку цього автора, є ціннісна орієнтація, певний імператив, який актори засвоюють у процесі соціалізації... Друге джерело соціального капіталу цей автор вбачає у індивідуальній соціальній взаємодії... Третім джерелом соціального капіталу О. Демків називає так звану обмежену солідарність, під якою розуміє соціальну поведінку орієнтовану на групу...

Четвертим джерелом соціального капіталу, як вважає цей автор, є так звана вимушена довіра, яка функціонує у сфері етнічного підприємництва, де довіра є підґрунтям складних механізмів неформальних кредитів, послуг та контролю [25; с. 104-105].

Соціальний капітал, формується на основі солідарності, яка є передумовою ефективних суспільних відносин.

Як доводить А. Карась¹⁵⁸, “онтологічний статус солідарності засвідчується не в тому, що людина здатна до взаємодопомоги, а радше в тому, що вона органічно потребує добровільно здійснювати поведінку в напрямку створення спільного суспільного блага через взаємоорганізовані групи, громади й асоціації громадян... трансляція солідарних дій здійснюється через

¹⁵⁶ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

¹⁵⁷ Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / Олег Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 99–111.

¹⁵⁸ Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально– Східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.

функціонування і поширення спільного розуміння значень, цінностей і символів” [33; с. 52].

На думку А. Колодій¹⁵⁹, соціальний капітал “підвищує здатність людей до плідного спілкування і взаємодії, їх соціабельність і довіру, здатність до спільних, кооперованих дій. Він є найкращим критерієм розвиненості та впливовості громадянського суспільства” [41; с. 81].

Взаємна довіра та існування громадянськості формують відчуття захищеності, що у свою чергу сприяє переконанню у необхідності приналежності до соціуму.

Посилаючись на А. Де Токвіля, А. Колодій¹⁶⁰ зазначає, що велика кількість асоціацій допомагає долати безсилля окремого індивідуума ... дозволяє зберігати й збільшувати цивілізованість людей [41; с. 83].

Громадянське суспільство, основою якого є добре розвинутий соціальний капітал, відзначається не тільки ефективною взаємодією індивідів у межах малих груп, але й якісно новими характеристиками відносин на рівні цілого суспільства.

Соціальний капітал, як зазначає А. Колодій¹⁶¹, здійснює внутрішній та зовнішній вплив, формуючи з одного боку особистість, члена громади, та надаючи спілкуванню та взаємодії людей у межах суспільства громадянських рис [41; с. 79].

З допомогою соціологічного аналізу соціального капіталу можна дослідити формування громадянського суспільства, починаючи з процесів соціалізації. Адже стиль взаємозв'язків всередині суспільства задається саме на початковому етапі входження індивіда в це суспільство.

¹⁵⁹ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина». – 2002. – 276 с.

¹⁶⁰ Там само. – С. 83.

¹⁶¹ Там само. – С. 79.

Опираючись на теорію Р. Патнама, О. Демків¹⁶² стверджує, що соціальний капітал утворюють активні взаємозв'язки між людьми, у межах яких члени мереж та спільнот пов'язані довірою та спільними цінностями, котрі, в свою чергу, уможливають та спрощують спільну дію. Продовжуючи опис даної теорії, цей автор зазначає, що соціальні мережі є основою, структурним та сталим елементом процесу відтворення соціального капіталу. Саме норми, цінності та довіра, що підтримуються соціальними мережами, сприяють утвердженню у суспільстві певних зразків взаємодії [25; с. 103].

У процесі свого функціонування соціальний капітал створює умови для активного громадського життя спільноти.

Як зазначає О. Захарченко¹⁶³, наголос на активному громадському житті у вивченні соціального капіталу виконує роль своєрідного містка до розуміння взаємозв'язку між головними акторами громадянського суспільства та місцевим самоврядуванням. Громадянське життя, на думку цього автора, означає співпрацю у групах за інтересами, в яких існують упорядковані горизонтальні зв'язки, що створюють соціальний капітал, з можливістю використання його для впливу на справи суспільства. Мова йде про участь населення у добровільних громадських об'єднаннях, в результаті якої виробляється вміння спільно працювати на благо громади, брати на себе відповідальність за колективну діяльність, така участь посилює довіру між членами громади [28; с. 35].

Формування у суспільстві соціального капіталу є передумовою становлення такого суспільства як громадянського. З іншого боку, громадянське суспільство, яке вже існує створює сприятливі умови для розвитку та диференціації соціального капіталу.

Крім позитивного впливу на розвиток суспільних відносин громадянськості, соціальний капітал забезпечує економічний розвиток

¹⁶² Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / Олег Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С. 99–111.

¹⁶³ Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування / О. В. Захарченко // Наукові записки. – Том 45. – Політичні науки. – С. 32–38.

спільноти та суспільства. Це пояснюється високим рівнем розвитку відносин співпраці та взаємної довіри, які є важливими для всіх сфер життя суспільства.

Ф. Фукуяма¹⁶⁴ зазначає, що “можливість неформального співробітництва має велике значення для економіки, політики та суспільства в цілому” [140; с. 4].

Цей же автор, наводячи приклад Сполучених Штатів, констатує, що навіть в умовах достатньо розвинутого правового суспільства існування суспільної довіри має вирішальне значення [140; с. 4].

Як зазначає О. Захарченко¹⁶⁵, “існує певна взаємозалежність, що є ключем до розуміння економічного процвітання певних регіонів: щойно стає потужним громадянське суспільство – зростає соціальний капітал. І навпаки” [28; с. 35].

Пропорційне зростання соціального капіталу та розвиток громадянського суспільства може розглядатися як показник найбільш повної та гармонійної взаємодії всіх сфер життя суспільства.

А. Карась¹⁶⁶ зазначає, що “для розвинутого громадянського суспільства притаманний приріст “соціального капіталу”, яким характеризуються міра взаємодовіри, здатність співпрацювати разом за принципами рівності і справедливості” [34; с. 436].

Розвинуте громадянське суспільство можна вважати достатньо сприятливим середовищем для зростання соціального капіталу. У таких умовах процес сприяння розвитку соціального капіталу має функціональний характер і може розглядатися як функція громадянського суспільства.

Як зазначає Дж. Сміт¹⁶⁷, формування соціального капіталу є однією з найбільш важливих функцій громадянського суспільства [108; с. 61].

¹⁶⁴ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – №177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.

¹⁶⁵ Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування / О. В. Захарченко // Наукові записки. – Том 45. – Політичні науки. – С. 32–38.

¹⁶⁶ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

¹⁶⁷ Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал / Джекі Сміт // Ї. – 2001. – №21. – С. 47–65.

Виконуючи функцію формування соціального капіталу, громадянське суспільство здійснює підтримку тих груп, організацій, які працюють на засадах взаємодії та толерантності, добровільної участі та солідарності.

На думку Ф. Фукуяма¹⁶⁸, “соціальний капітал має важливі напрямки застосування у самому суспільстві. Саме соціальний капітал дозволяє соціальним групам, церквам, неурядовим організаціям надавати послуги – у галузі освіти, охорони здоров’я, та забезпечувати всі види соціального захисту для решти суспільства, без потреби звертатися безпосередньо до урядових структур” [140; с. 4].

Варто також зазначити, що процеси формування соціального капіталу відбуваються у певних соціально-культурних умовах конкретного суспільства, якість та напрям розвитку такого виду капіталу у різних країнах можуть бути неоднаковими.

Ф. Фукуяма¹⁶⁹ зазначає, що соціальний капітал часто є результатом чинників, які цей автор називає нераціональними. До таких чинників Ф. Фукуяма відносить спільну релігію, спільну етнічну приналежність, а також спільний травматичний досвід, отриманий певною нацією, що породжує суспільство, у якому люди розуміють один одного та працюють один з одним [140; с. 4].

Соціальний капітал як якісний структурний елемент громадянського суспільства може знаходити свій прояв навіть у несприятливих умовах. Таке твердження є доказом того, що розвинуте громадянське суспільство не є обов’язковою умовою існування соціального капіталу. Швидше, навпаки, брак зовнішнього прояву громадянськості, яка існує як історично-культурна спадщина, симулює розвиток та активну дію соціального капіталу.

Ф. Фукуяма¹⁷⁰ вважає, що “однією з надзвичайно приємних несподіванок початку цього ХХІ сторіччя є те, що громадянське суспільство, яке, на думку

¹⁶⁸ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – №177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.

¹⁶⁹ Там само. – С. 4.

¹⁷⁰ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – №177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.

багатьох людей у Сполучених Штатах, було відносно пасивним в Україні, раптом активізувалося у період помаранчевої революції. Це спричинило дуже важливий вплив на якість демократичного уряду, дуже суттєво підвищуючи вимоги до його відповідальності та, звичайно ж, до можливості зробити його більш прозорим” [140; с. 4].

Цей же автор констатує, що “в Україні є активне громадянське суспільство, яке в дуже важливий момент політичного протистояння змогло привести український уряд до відповідальності” ... На думку Ф. Фукуяма, ці процеси є народженням та початком розвитку соціального капіталу в українському суспільстві [140; с. 4].

Процес розвитку соціального капіталу не є спонтанним. Соціальний капітал формується за умов налагодженої системи передачі між поколіннями норм і цінностей.

Ф. Фукуяма¹⁷¹ наголошує, що “соціальний капітал нерідко є продуктом особливого типу освіти”... Дослідник вважає, що однією з переваг вищої освіти є культивування певних норм, які є важливим джерелом соціального капіталу [140; с. 4].

Відображаючи в процесі свого функціонування норми і цінності базового суспільства, соціальний капітал виконує роль своєрідного морально-нормативного регулятора суспільних відносин.

На думку А. Карася¹⁷², “соціальний капітал є моральним ресурсом, міра якого при використанні не зменшується, а зростає. Він породжується особливостями горизонтальних зв’язків, які виникають між людьми стихійно в кожному суспільстві, але не завжди переходять на рівень відносин між структурами-інституціями та на рівень стосунків у середині структур” [34; с. 436].

Можемо констатувати, що соціальний капітал є невід’ємним складовим елементом громадянського суспільства. За умови достатньо розвинутого

¹⁷¹ Там само. – С.4.

¹⁷² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

соціального капіталу громадянське суспільство може не тільки ефективно функціонувати, але й створювати сприятливі умови для збереження та збільшення міри соціального капіталу.

Як на рівні суспільства, так і на рівні громад у контексті розбудови громадянського суспільства формування соціального капіталу передбачає існування особливого типу соціальної ідентичності, завдяки якому цінності співпраці та солідарності можуть бути використані найбільш ефективно.

2.3. Соціальна ідентичність як передумова громадянськості

При дослідженні процесів розбудови громадянського суспільства в Україні важливо взяти до уваги феномен громадянськості. Громадянськість у контексті соціологічного вивчення громадянського суспільства розглядається як специфічний тип відчуття потреби взаємодії між людьми для досягнення спільних інтересів.

Як зазначає В. Лола¹⁷³, “громадянськість – це передусім моральна зрілість особистості, яка проявляється в її життєдіяльності” [56; с. 42].

Відчуття громадянськості в особистості формується у процесі соціалізації. Саме під час свідомого входження особистості у суспільство формується відповідний стан громадянської спрямованості особистості.

Громадянськість, як зазначає В. Лола¹⁷⁴, “є наслідком тривалого виховного впливу, процесу інтегрування особи в громадянське життя – громадянської соціалізації особи” [56; с. 47].

Для активного функціонування громадянськості необхідним є існування певного типу соціальної ідентичності. Мається на увазі ідентичність, під впливом якої особа ідентифікує себе невід’ємною частиною соціуму.

У рамках соціологічного підходу у феномені ідентичності І. Кресіна¹⁷⁵ рекомендує розрізняти індивідуальну та колективну, соціально-функціональну, реальну та уявну, постійну і тимчасову, стабільну та маргінальну ідентичності [51; с. 88].

Врахування соціальної ідентичності та особливих суспільних рис, що зумовлюють швидкість та якість розвитку громадянського суспільства є однією з найважливіших передумов розвитку громадянськості [61; с. 131].

На думку А. Карася¹⁷⁶, “розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом колективної ідентичності – національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю в контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин з вимогою

¹⁷³ Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 40–50.

¹⁷⁴ Там само. – С. 47.

¹⁷⁵ Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : Монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.

¹⁷⁶ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

розподілу гілок влади; е) формуванням справжнього релігійного та асоціативного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля” [34; с. 435].

Як бачимо, першочерговим елементом процесів розвитку громадянського суспільства є новий тип колективної ідентичності. Саме соціальна ідентичність визначає систему взаємовідносин між особистістю та суспільством.

Як зазначає В. Андрусів¹⁷⁷, “тлумачення феномена ідентичності є дискусивним у різних галузях науки... Ідентичність за своїм змістом та роллю охоплює широкий ряд визначень. Ідентичність формується по відношенню до: етносу, нації, мови, релігії, гендера, класу тощо. Поруч з цим, ще більше редукціонізму додає широкий ряд соціальних ідентичностей, які конструюються місцем роботи, статусом, середовищем тощо” [1; с. 121].

Цей же автор констатує, що “нормативний зміст колективної ідентичності визначається її колективними правилами – практиками, які визначають ідентичність та визнаються іншими акторами. До них можна віднести правила, які визначають членство в групі та форми зовнішньої атрибутики. Цей набір конститутивних правил може бути об’єднаний під певну “рольову” ідентичність. Однак нормативний зміст впливає з ширших соціальних норм ніж внутрішньо групові. Тим не менше, норми можуть бути соціальними або легальними доти, доки вони відповідають значенням групи та внутрішнім очікуванням її членів” [1; с. 125].

У процесах розвитку громадянського суспільства соціальна ідентичність відіграє роль системи ідентифікації позиції особистості по-відношенню до суспільства. Саме тому соціальна ідентичність значною мірою впливає на швидкість та ефективність становлення суспільства як громадянського.

¹⁷⁷ Андрусів В. В. Дослідження ідентичності: дискусія наукових підходів / В. В. Андрусів // Нова парадигма: [журнал наукових праць]. – К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 121–133.

Соціологічний енциклопедичний російсько-англійський словник інтерпретує соціальну ідентичність як “співставлення індивіда з певною соціальною спільнотою, яку він розглядає як Ми-групу” [111; с. 129].

Таким чином, ідентифікуючи себе з певною соціальною спільнотою, особистість відчуває потребу соціальної активності у межах цієї спільноти.

Як вважає Н. Гапон¹⁷⁸, “проблема ідентичності як суб’єктивного відчуття неперервної самототожності одна з найактуальніших філософських та соціально-психологічних проблем” [14; с. 243].

Цей же автор зазначає, що “поняття ідентичності окреслює проблематику людської суб’єктивної реальності й визріває в площині співбуттєвої спільності” [14; с. 243].

Варто також зауважити, що спосіб набуття соціальної ідентичності певною мірою залежить від особливостей конкретно історичного періоду, а також соціокультурних умов.

Як зазначає А. Колодій¹⁷⁹, “суспільне середовище творять люди і зазвичай відтворюють у ньому самих себе” [42; с. 3].

В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸⁰ зазначають, що ідентифікаційний процес розглядається як атрибутивна характеристика, що є невід’ємною складовою історичного процесу [127; с. 173].

На думку цих авторів, ідентифікаційний процес є широким поняттям, яке одночасно включає в себе два паралельні елементи ідентифікації: ототожнення і розрізнення [127; с. 174].

Елементи ототожнення та розрізнення певною мірою формують різновид соціальної ідентифікації, оскільки співвідношення цих елементів під впливом різноманітних обставин (історичних, соціальних, політичних) може бути різним.

¹⁷⁸ Гапон Н. Ідентичність особистості: взаємодія та відхід від соціокультури / Н. Гапон // Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 243–248.

¹⁷⁹ Колодій А. «Ми не «маса», а суспільство особистостей» / Антоніна Колодій // Високий Замок. – 2003. – №199(2631) – 21 жовтня. – С. 3.

¹⁸⁰ Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненко. К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 172–210.

Як і суспільство, соціальна ідентичність є результатом соціально-історичних процесів, тому повинна розглядатися, принаймі, у короткостроковій часовій перспективі.

Суспільство є сукупністю історичних відносин, які, у свою чергу, є обумовленими діалектикою розвитку відносин [110; с. 20].

Як один із елементів громадянського суспільства соціальна ідентичність забезпечує відчуття єдності та солідарності, створює фон для соціальних контактів різних рівнів.

Саме наявність діючих контактів є необхідною для ідентифікації, згідно з критерієм приналежності до єдиної спільноти [110; с. 20].

Приналежність до єдиної спільноти також передбачає існування певного виду соціального контролю, який здійснює регуляцію соціальних відносин.

Саме соціальний контроль у процесі соціалізації здійснює регламентацію основ відносин між суб'єктами [110; с. 18].

Розвиток громадянського суспільства у сучасних умовах значною мірою залежить від зовнішніх (по-відношенню до самого суспільства) факторів та впливів. Такі зовнішні фактори відображаються і на процесах формування соціальної та громадянської ідентичностей.

Як зазначає О. Резнік¹⁸¹, “процеси глобалізації також накладають відбиток на фіксування нової громадянської ідентичності” [96; с. 454].

Проте слід звернути увагу на те, що особливу роль у формуванні соціальної та громадянської ідентичностей відіграє власний соціально-історичний досвід народу, країни, нації, на основі якого і відбувається суспільний поступ.

У процесі власного історичного розвитку громадянське суспільство є своєрідним прототипом для кожного окремого суспільства. Зважаючи на це, копіювання закордонного досвіду формування громадянського суспільства не

¹⁸¹ Резнік О. С. Територіальна ідентичність особистості за умов формування політичної нації та глобалізації / Олександр Станіславович Резнік / Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 454–459.

завжди може виявитися результативним. При побудові громадянського суспільства в Україні варто звертати увагу на особливості суспільної ідентичності саме українського суспільства, яке володіє необмеженим потенціалом для творення власного типу громадянської активності [68; с. 230].

Важливість врахування ролі соціальної ідентичності у процесах розвитку громадянського суспільства полягає також у необхідності існування соціального самовизначення у суспільстві. Адже суспільство існує тоді, коли його члени чітко усвідомлюють свою приналежність до нього.

Як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸², “потреба соціального самовизначення для суспільства є такою ж важливою, як і адаптація, формулювання цілей та їх досягнення” [127; с. 172].

Ці ж автори¹⁸³ зазначають, що “для соціального самовизначення суспільства важливими є його об’єктивні внутрішні параметри та координати, які б створювали умови для виявлення ним власної соціальної специфіки, ідентичності, тобто означення того типу соціуму, що існує та діє у суспільстві” [128; с. 135-136].

Одним з важливих елементів соціальної ідентичності є ідентичність територіальна, яка певною мірою є первинною серед інших ідентичностей.

Як зазначає О. Резнік¹⁸⁴, “територіальна ідентичність – це суб’єктивна реальність, що засвоюється індивідом та формує його відчуття та усвідомлення територіальної належності. Територіальна ідентифікація відбувається шляхом об’єднання та розрізнення. Щоб ідентифікувати територіальну спільноту, необхідно її для себе визначити й одночасно відрізнити від інших спільнот. На цей процес також накладаються соціальна,

¹⁸²Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненко. К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 172–210.

¹⁸³Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

¹⁸⁴Резнік О. С. Територіальна ідентичність особистості за умов формування політичної нації та глобалізації / Олександр Станіславович Резнік / Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2002. – С. 454–459.

етнічна, культурна, економічна, політична та цивілізаційна самоідентифікації” [96; с. 455].

Цей же автор зазначає, що “територіальну ідентичність можна розуміти як складову ціннісно-ідеологічної ідентичності, як формується під час первинної соціалізації” [96; с. 459].

Саме вплив соціалізації на формування соціальної ідентичності є цікавим для соціологічного дослідження і вивчення.

Проте як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸⁵, “проблема соціальної ідентифікації українського суспільства в соціології ускладнена багатьма обставинами” [128; с. 166].

Однією з таких обставин, на думку цих авторів, є “несформованість у системі цієї науки такого визначального її структурного елемента, як загальнотеоретична соціологія, до складу якої мала б належати і загальносоціологічна теорія українського суспільства” [128; с. 166].

Важливість дослідження соціальної ідентифікації у контексті громадянського суспільства полягає також у тому, що від форми та змісту самоідентифікації залежить специфіка суспільного устрою.

Ідентифікація розглядається також як “специфічний механізм виникнення і закріплення толерантності як активного впливу характеристик соціального світу” [110; с. 16].

Соціальна ідентифікація передбачає також сприйняття та прийняття соціальних зразків поведінки.

До діючих елементів ідентифікації належать також зразки, норми та ідеали [110; с. 11].

Зв'язок між громадянським суспільством як соціально-історичним феноменом та соціальною ідентичністю полягає у історичній обумовленості.

¹⁸⁵Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

Соціальна ідентифікація визначається як атрибутивна властивість суспільства, що з'являється на ранніх історичних стадіях його формування [127; с. 172].

Як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸⁶, “ідентифікаційний процес має власну історію, етапи, форми свого становлення і розвитку” [127; с. 173].

Розвиток громадянського суспільства передбачає існування постійної передачі соціальних цінностей та норм, яка відбувається шляхом формування соціальної ідентичності.

В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸⁷ пропонують розглянути соціальну ідентифікаційну практику як продукування та відтворення суспільством власної соціальної ідентичності [127; с. 175].

Ці ж автори констатують, що ідентифікаційний процес у суспільстві розвивається в історичному плані, роблячи можливим самовизначення суспільства на основі минулого та сучасного, а також ототожнення його з певним варіантом розвитку подій у майбутньому [127; с. 175-176].

Формування соціальної ідентичності відбувається під впливом суспільного розвитку конкретного історичного періоду часу, особливості якого відображені у процесах ідентифікації.

На думку В. Тарасенка та О. Іваненка¹⁸⁸, соціальна ідентичність суспільства формується самим суспільством і має нормативний характер [127; с. 184].

Ці ж автори зазначають, що в результаті свого історичного розвитку суспільство нагромаджує і застосовує досвід різноманітних ідентифікаційних практик, які заміняють, або доповнюють одна одну [127; с. 189].

Важливим елементом соціальної ідентичності є ідентичність національна.

Як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁸⁹, “суспільство як ідентифікатор найвищого рівня може поточно соціально самовизначитися в

¹⁸⁶Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненко. К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 172–210.

¹⁸⁷ Там само. – С. 175.

¹⁸⁸ Там само. – С. 184.

оточенні інших суспільств, на тлі їхніх ідентифікаційних зразків, однак лише на власному ґрунті, зокрема на ґрунті перебігу соціальних процесів, що відбуваються в ньому” [127; с. 190].

Формування соціальної ідентичності відбувається на фоні визначення спільностей, які людина інтерпретує як власні, та поділяє з іншими референтними групами.

Е. Д. Сміт¹⁹⁰, досліджуючи національну ідентичність, формулює наступні її риси: історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам’ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [107; с. 23].

Цей же автор зазначає, що “національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна...” [107; с. 23].

А. Карась¹⁹¹ наголошує на тому, що “якщо громадянському поступу в Україні згори буде надане спрямування до позанаціонального, то немає сумніву, що 1) воно буде не безнаціональним, а лише позаукраїнським за соціально-культурною ідентичністю; 2) це буде не громадянське суспільство, а квазісуспільство, адже флюктуційна державна влада змушена буде не допускати відкритої опозиції з боку тих, хто й надалі опиратиметься асиміляції” [34; с. 448].

Цей же автор зазначає, що “в Україні соціальна інтенція дискурсу свободи й автентичності, що ідентифікується й розгортається крізь цінності громадянського поступу й демократії, здійснювалася зокрема в контексті виборювання українського (україномовного) соціокультурного життєвого світу. Соціальна інтенція дискурсу патерналізму – клієнталізму, протилежного до свободи і демократії та історично ідентифікованого з неукраїнськими

¹⁸⁹Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненко. К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 172–210.

¹⁹⁰Сміт Д. Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – [пер. англ. П. Тарашук]. – Київ. – «Основи». – 1994. – 224 с.

¹⁹¹Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія. / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

державно-політичними інституціями, майже без винятку була і є ворожою (принаймі, байдужою) до власне україномовного життєвого світу” [42; с. 473].

Також А. Карась¹⁹² наголошує, що “обидві соціальні інтенції склалися в контексті власне української соціальної історії і функціонують як властиві для неї дві дискурсивно набуті, а не привнесені етичності” [34; с. 473].

Соціальна ідентичність великою мірою здійснює вплив на визначення людиною власних місця і ролі як у спільноті, так і у подіях, що відбуваються в її суспільному середовищі.

Посилаючись на Е. Креддока, А. Колодій¹⁹³ зазначає, що досягнення успіху можливе лише з урахуванням національних цінностей [42; с. 3].

Самі ж національні цінності визначаються на основі національної ідеї, яка визначає напрям суспільного поступу.

Національна ідея, як зазначають В. Тарасенко та О. Іваненко¹⁹⁴, “є соціальною як за змістом, так і за рольовою функцією” [128; с. 195].

Соціальний зміст національної ідеї полягає у виробленні найбільш оптимальних шляхів суспільного розвитку. Саме національна ідея певною мірою є відправним елементом формування соціальної ідентичності.

Національна ідея утворюється і утверджується на засадах усвідомлення людьми спільності інтересів і неподільності історичної долі... [80; с. 126].

У контексті громадянського суспільства соціальну ідентичність також можна інтерпретувати як сукупність факторів, що на особистісному рівні є власне ідентичністю, а на суспільному рівні формують структуру громадянського суспільства.

У процесі становлення та розвитку громадянського суспільства бере участь велика кількість факторів та чинників, які є визначальними для його змісту, форми, функцій та суспільної ідентичності [68; с. 230].

¹⁹² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія. / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

¹⁹³ Колодій А. «Ми не «маса», а суспільство особистостей» / Антоніна Колодій // Високий Замок. – 2003. – №199(2631) – 21 жовтня. – С. 3.

¹⁹⁴ Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

Як вважає І. Білоконь¹⁹⁵, “громадянська ідентифікація забезпечує громадянську спрямованість, яка розкривається через різні характеристики свідомості особистості, серед яких є громадянські цінності, суспільні мотиви, патріотизм, соціально-політичні настановлення тощо. Взаємозв’язок моральності та громадянськості розкривається в площині соціально-політичних настановлень, які формуються у людини в процесі інтеріоризації соціально-політичних норм” [5; с. 45-46].

На тип та рівень сформованості соціальної ідентичності значною мірою впливають історичні особливості розвитку соціуму.

Як зазначає В. Степаненко¹⁹⁶, “складні процеси етнокультурної та політичної самоідентифікації українського соціуму відбуваються за умов чудернацької соціокультурної суміші, що включає, принаймі, три культурно-символічні репрезентації. Це: 1) залишки радянської соціальної та політичної культури з її панівним ідентифікаційним типом “радянської людини”, 2) історична українська етнокультурна традиція, викликом часу щодо якої є потреба в оновленні та модернізації за умов державної незалежності, та 3) глобалістська та постмодерністська соціокультура з її проявами саморефлексивності, вільним самоконструюванням індивідуального біографічного проекту та універсалістською етикою виживання” [120; с. 110].

Процес соціальної ідентифікації пов’язаний з суспільним оточенням, яке в тому, чи іншому випадку може розглядатися індивідом як референтна група.

Як зазначає В. Новохацький¹⁹⁷, “в соціології до групи прийнято відносити сукупність людей, які взаємодіють. Група характеризується усвідомленою приналежністю до неї кожного її члена і прагненням дійти згоди з іншими, а також розвиненим почуттям групової ідентичності з іншими учасниками і, можливо, наявністю певних індикаторів формальної організації” [78; с. 67].

¹⁹⁵ Білоконь І. Моральна складова громадянської спрямованості / Ігор Білоконь // Соціальна психологія. – 2007. – №6 (26). – С. 45–50.

¹⁹⁶ Степаненко В. Етнос–демос–поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №2. – С. 102–120.

¹⁹⁷ Новохацький В. Тенденції забезпечення громадського інтересу в суспільстві та державі / Володимир Новохацький // Політичний менеджмент. – 2004. – №6. – С. 64–78.

Існування чітко усвідомленої громадянської ідентичності дає можливість громаді бути виразником громадянської активності та соціальної комунікації [71; с. 198].

Як констатує М. Шульга¹⁹⁸, процес соціальної самоідентифікації є одним із ключових моментів у розумінні соціальних інтересів суб'єктів у сучасному суспільстві [145; с. 179].

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що соціальна ідентичність є вагомим чинником, який здійснює вплив на становлення та розвиток громадянського суспільства. Саме наявність громадянсько спрямованої соціальної ідентичності є важливою передумовою становлення суспільства як громадянського.

У контексті розвитку громадянського суспільства можемо простежити взаємозв'язок між соціальною ідентичністю та соціальною комунікацією, що полягає у історично-культурному походженні та соціальній спрямованості обох цих факторів.

2.4. Соціальна комунікація як ознака громадянського суспільства

Соціальна комунікація, як один із чинників розвитку та ефективного функціонування громадянського суспільства є особливим видом суспільних зв'язків, роль якого полягає не лише у забезпеченні процесів обміну інформацією, але й у формуванні специфічного типу культури обміну думками заради досягнення спільних суспільно корисних цілей.

¹⁹⁸ Шульга М. Феноменологія соціально-групових інтересів / Микола Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №2. – С. 178–180.

А. Карась¹⁹⁹ вважає природним те, що суспільні зв'язки, відносини, стосунки і взаємини не відбуваються в позакультурному вакуумі. Носіями їх є люди, а також структури, створювані ними. Саме використовуючи певну знакову систему сприйняття довкілля, люди переслідують власні інтереси у взаємодії з громадськими потребами, а також формують і висловлюють погляди, оцінки, розуміння, бажання чи небажання діяти певним чином. Найважливішими семіотичними засобами, на думку цього автора, є мова, мовлення та дискурс, що створений історичним розгортанням мови, в якому здійснюються феноменологія знаків, значень, символів, кодів та інтенцій взаєморозуміння [34; с. 437].

Існування громадянського суспільства можливе за наявності розвиненої системи соціальної комунікації, зміст якої полягає у формуванні та підтримуванні громадянської ідентичності, а також у забезпеченні суспільної інтеграції шляхом комунікативної взаємодії.

Ю. Габермас інтерпретує суспільство (у вузькому значенні) як легітимні порядки, завдяки яким ті, хто комунікативно діє, черпають солідарну підтримку [12; с. 335].

У контексті громадянського суспільства особливо важливою є соціальна комунікація, як передумова ефективної соціальної взаємодії.

Посилаючись на Ю. Хабермаса, професор Дж. Е. Мейс²⁰⁰ зазначає, що громадянське суспільство “вимагає... театру комунікацій...” [73; с. 1].

Сама сутність громадянського суспільства як соціально-культурного феномену полягає у розвитку специфічної комунікативної культури, яка є основою соціальної взаємодії.

І. Воронов²⁰¹ інтерпретує громадянське суспільство як “простір соціальної взаємодії, який складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації” [10; с. 40].

¹⁹⁹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

²⁰⁰ Мейс Е. Джеймс. Культивуємо громадянське суспільство / Джеймс Е. Мейс // День. – 2002. – №33(1294). – 20 лютого. – С. 1.

Соціальна комунікація у контексті громадянського суспільства може бути проінтерпретована не лише як наслідок, але і як засіб та передумова існування такого суспільства.

Соціальна комунікація є явищем соціально зумовленого процесу виробництва та обміну повідомленнями, котрі стосуються всіх сфер життя суспільства. Такий процес поєднує матеріальні та духовні аспекти з їх змістовним елементом, а також процес функціонування засобів та каналів соціальних зв'язків [80; с 185].

Як чинник побудови громадянського суспільства соціальна комунікація впливає на формування типу та стилю суспільних відносин.

У процесі дослідження та аналізу процесів, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства варто розглянути соціальну комунікацію як один з найважливіших елементів забезпечення суспільної взаємодії. Комунікативна складова громадянського суспільства є актуальною для наукового дослідження насамперед тому, що вона значною мірою є визначальною характеристикою при описі розвитку соціуму на певний історичний період часу.

В процесі свого функціонування соціальна комунікація відображає рівень розвитку у суспільстві взаєморозуміння та громадянської активності.

Як чинник розвитку громадянського суспільства соціальна комунікація є також системою передачі повідомлень, однак не лише з допомогою засобів масової інформації, але й на міжособистісному рівні.

Рівень функціонування соціальної комунікації залежить від стану суспільного розвитку, а також від соціально-історичних умов існування суспільства.

Також соціальна комунікація розглядається як головна частина суспільного буття та засіб формування та функціонування як суспільної, так і індивідуальної свідомості [80; с 186].

²⁰¹ Воронов І. Громадянське суспільство і влада / Ігор Воронов // Людина і політика. – 2003. – №1. – С. 31–41.

Сучасні процеси формування демократичного громадянського суспільства в Україні значною мірою залежать від рівня розвиненості соціальної комунікації, як консолідуючого елемента суспільного розвитку.

Як зазначає А. Костирев²⁰², в Україні є актуальною проблема вибору механізмів для організації відкритого комунікативного дискурсу, як засобу, що сприяє демократизації та консолідації суспільства [46; с. 114].

Недостатня розвиненість соціальної комунікації у різні історичні періоди призводить до збільшення “вакуумного” простору між членами суспільства та його структурними частинами.

На думку О. Мазур²⁰³, населення в Україні досить тривалий час перебувало у стані політичного відсторонення від влади і власних громадянських потреб та інтересів [58; с. 53].

Взаємозв'язок між громадянським суспільством та соціальною комунікацією полягає у тому, що суспільство на громадянській стадії свого розвитку потребує достатнього рівня консолідації та інтеграції, які, в свою чергу, можуть бути забезпечені за наявності добре розвинутої соціально комунікації.

Т. Розова та В. Барков²⁰⁴ розглядають громадянське суспільство як “комплекс уніфікованих історичним досвідом засобів розв'язання суперечностей між людиною як соціальною істотою і державою як політичним утворенням завдяки соціалізації держави при небов'язковій політизації людини” [98; с. 44-45].

Соціальна комунікація певною мірою є відображенням реалізації соціального капіталу та виразником соціальної ідентичності. Крім того, у контексті становлення громадянського суспільства соціальна комунікація є різновидом функціонування громадської думки.

²⁰² Костирев А. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / Андрій Костирев // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С. 105–116.

²⁰³ Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 53–66.

²⁰⁴ Розова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Тамара Розова, Валерій Барков // Людина і політика. – 2003. – №6. – С. 44–50.

Цінність аналізу соціальної комунікації полягає також у тому, що комунікативна культура суспільства відображає не лише стан розвитку соціуму, але й дозволяє простежити найбільш оптимальні шляхи вирішення найбільш актуальних питань шляхом вироблення спільної “мови” розуміння та інтерпретації.

Соціальна комунікація є універсальним механізмом, котрий опосередковує кожен процес соціальної взаємодії, на всіх соціальних рівнях. Поняття соціальної комунікації ... включає багато проявів соціальної взаємодії [80; с 186].

Роль соціальної комунікації у забезпеченні можливості ефективної соціальної взаємодії підтверджує важливість комунікативного чинника у процесах становлення громадянського суспільства.

Таким чином слід констатувати, що соціальна комунікація формує необхідний для функціонування громадянського суспільства рівень консолідації та інтегрованості. Також слід зазначити, що рівень розвиненості соціальної комунікації у суспільстві можна розглядати і як показник успішності цього суспільства на шляху громадянської стадії свого розвитку.

Соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація є тими соціальними чинниками від яких залежить ефективність розбудови громадянського суспільства України.

Висновки

Другий розділ цієї дисертаційної роботи “Соціальні чинники формування громадянського суспільства в Україні” та перший його підрозділ “Громадянське суспільство в Україні. Історичні закономірності” зосереджує увагу на історичних проявах громадянськості та сучасних особливостях розвитку українського громадянського суспільства. У цьому підрозділі до уваги беруться історично відомі форми людської взаємодії на засадах солідарності, співпраці та толерантності, які є визначальними та першочерговими для формування передумов самої можливості існування

громадянського суспільства, а також прийняття цінностей та норм такого суспільства соціумом. На основі публікацій ряду авторів та дослідників доведено унікальність кожного окремого громадянського суспільства (зокрема українського) з огляду на індивідуальність та неповторність соціальних передумов виникнення такого суспільства на базі різних соціально-історичних подій.

Встановлено, що процес виникнення громадянського суспільства на певному етапі історичного розвитку відбувається не ситуативно. Передумовою такого виникнення є ряд історичних соціально-культурних характеристик, які зумовлюють готовність суспільства до нової стадії власного розвитку – стадії громадянського суспільства. Тому, аналіз культурних та соціальних передумов формування громадянськості, які існували у різні історичні періоди, дозволяє окреслити проект українського громадянського суспільства з мінімальними запозиченнями того, що не є характерним для українського суспільства.

Проаналізовано різноманітні форми самоврядування, зокрема громади. Для уточнення смислових характеристик поняття “громада” (яке обране як ключове у інтерпретації громадянського суспільства українською мовою) здійснено аналіз походження цього слова, а також наведено перші згадки про громади та смислові форми у яких найчастіше використовувався цей термін.

Встановлено, що взаємозв’язок між громадами та сучасним розумінням громадянського суспільства полягає саме у соціально-культурній обумовленості громадянськості.

У підрозділі проаналізовано особливості соціокультурного існування та функціонування сільської громади як прототипу українського самоврядування від часів України-Русі. Описано особливості самоврядування періодів Магдебурзького права, Козацької республіки, імперського поневолення. Також проаналізовано діяльність братств, просвітницьких та релігійно-культурних громад, котрі для своїх сучасників виступали виразниками та захисниками суспільних інтересів.

Встановлено, що основу солідарності та консолідації громад утворювали моральні настанови, які формувалися у процесі соціалізації.

Елементи громадянського суспільства у надзвичайно несприятливих умовах не лише не нівелюються, але утворюють відповідні до історичних та політичних реалій форми самоорганізації.

Доведено доцільність виокремлення ролі самоуправління як характерної та важливої ознаки взаємозв'язків між громадою та громадянським суспільством.

Ще одним важливим елементом історичного прояву громадянськості можна вважати братства, котрі за своєю роллю у суспільстві були наближені до ролі неурядових громадських організацій, активно функціонуючи у відстоюванні прав та інтересів своїх представників. Існування статуту дає підстави розглядати братства як прототипи внутрішньо суспільної організації людей, які, усвідомлюючи переваги членства у братстві, погоджувались на виконання приписів статутного документу.

Другий підрозділ другого розділу “Роль соціального капіталу у розвитку громадянського суспільства” зосереджує увагу безпосередньо на одному із досліджуваних соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні, яким є соціальний капітал.

Соціальний капітал як якісний структурний елемент громадянського суспільства може знаходити свій прояв навіть у несприятливих умовах. Таке твердження є доказом того, що розвинуте громадянське суспільство не є обов'язковою умовою існування соціального капіталу. Брак зовнішнього прояву громадянськості, яка існує як історично-культурна спадщина, симулює розвиток та активну дію соціального капіталу.

У третьому підрозділі другого розділу “Соціальна ідентичність як передумова громадянськості” проаналізовано значення та роль соціальної ідентичності у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства в Україні.

Першочерговим елементом процесів розвитку громадянського суспільства є новий тип колективної ідентичності. Саме соціальна ідентичність визначає систему взаємовідносин між особистістю та суспільством.

Важливість врахування ролі соціальної ідентичності у процесах розвитку громадянського суспільства полягає також у необхідності існування соціального самовизначення у суспільстві. Адже суспільство існує тоді, коли його члени чітко усвідомлюють свою приналежність до нього.

Соціальна ідентичність є вагомим чинником, який здійснює вплив на становлення та розвиток громадянського суспільства. Наявність громадянсько спрямованої соціальної ідентичності є важливою передумовою становлення суспільства як громадянського.

Підрозділ “Соціальна комунікація як ознака громадянського суспільства”, який є четвертим у другому розділі дисертаційної роботи описує соціальну комунікацію як індикатор якісних змін, що відбуваються під час становлення українського суспільства як громадянського, а також як один з соціальних чинників розвитку такого суспільства. Соціальна комунікація формує необхідний для функціонування громадянського суспільства рівень консолідації та інтегрованості. Рівень розвиненості соціальної комунікації у суспільстві можна розглядати і як показник успішності цього суспільства на шляху громадянської стадії свого розвитку.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Аналіз результатів соціологічних досліджень громадянського суспільства

Розвиток громадянського суспільства в Україні, а також форми та рівні соціальних чинників його розбудови можна простежити з допомогою

результатів соціологічних досліджень, які проводились з метою вивчення різноманітних процесів, пов'язаних із даною тематикою. Саме теоретичний аналіз соціологічних досліджень дозволяє вивчити рівень важливості таких чинників розбудови громадянського суспільства України як соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація.

Жодне громадянське суспільство сучасності не може обійтися без неупередженого аналізу проблем власного розвитку та їх відображення у масовій відомості [57; с. 5].

З огляду на це, варто проаналізувати основні соціологічні дослідження, результати яких відображають міру сформованості громадянського суспільства в Україні, а також рівень розвитку соціальних чинників формування такого суспільства.

Як зазначає П. Вознюк²⁰⁵, у соціальному відношенні вітчизняний соціум, як і кожен інший, поділяється на певні групи за віковим, статевим, фаховим, майновим, територіальним, етнічним, релігійним, політико-ідеологічним, психогенетичним та деякими додатковими критеріями. Від того, наскільки однозначно та чи інша людина ототожнює себе з певною соціальною групою, залежать стабільність і передбачуваність її особистої громадянської позиції, що є дуже важливим для процесу суспільного діалогу [8; с. 60].

Як зазначає В. Лола²⁰⁶, традиційним способом залучення людини як до соціального, так і до політичного життя є соціалізація. Під соціалізацією ця авторка розуміє “процес засвоєння людиною здобутків культури, цивілізації, суспільства, опредмечування й розпредмечування суспільних відносин, усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, основних прав, способів їх реалізації, розуміння складних механізмів взаємовідносин між людиною та соціальною організацією суспільства” [56; с. 47].

²⁰⁵ Вознюк П. Аспекти громадянського консенсусу в Україні / Петро Вознюк // Нова політика. – 2002. – №1. – С. 60–62.

²⁰⁶ Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 40–50.

Навчальний словник-довідник з соціології визначає соціалізацію (лат. *socialis* – суспільний) як термін, що використовується соціологами з метою опису процесу, у ході якого люди залучаються до життя соціуму, навчаються дотриманню соціальних норм, установок, зразків поведінки, засвоюють певні соціальні ролі... “Суттєвим моментом соціалізації є розвиток соціальної активності особистості, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, глибина та повнота її зв’язків з соціумом” [115; с. 341].

Як зазначає О. Прутська²⁰⁷, аналізуючи процеси становлення і розвитку громадянського суспільства, різні дослідники виділяли різноманітні передумови формування такого суспільства як найважливіші. Проте спільною є думка, що вихідним елементом конструкції громадянського суспільства є саме особистість, а складовими цієї конструкції – всі ті численні інститути, що сприяють реалізації особистістю її інтересів [92; с. 35].

Продовжуючи думку цієї авторки, спробуємо виокремити громадські організації, або організації громадянського суспільства (ОГС), як найбільш поширені форми реалізації особистісних інтересів.

Громадською організацією є об’єднання громадян, яке утворене з метою задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів, які є спільними [80; с. 44].

Загальні положення щодо існування та діяльності громадських організацій закріплює законодавство України, зокрема Конституція України від 28 червня 1996 р., Закон України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р., “Про молодіжні та дитячі громадські організації” від 1 грудня 1998 р., “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р [80; с. 44].

²⁰⁷ Прутська О. Громадянське суспільство в контексті трансформації економіки України / Олена Прутська // Економіст. – 2004. – №1. – С. 34–36.

Тут також варто зазначити, що об'єднання людей у громадські організації за своєю природою нагадують соціальні спільноти, котрі мають мету свого існування.

Оскільки люди є істотами суспільними, вони не можуть жити працювати, не об'єднуючись відповідно до спільних потреб, інтересів та цілей [80; с 194].

Як вважає І. Кононов²⁰⁸, “соціальна спільнота” є категорією соціології, з подвійною спрямованістю. З одного боку, вона констатує різноманітність членів суспільства, з іншого – вказує на те, що людям з відповідними спільними ознаками притаманне об'єднання у групи. Спільне існування груп людей в одному соціальному просторі створює феномен соціальних відносин. Породжується механізм, який уможливорює різні типи зв'язків [45; с. 45].

Одним із способів дослідження рівня функціонування соціальних чинників громадянського суспільства є аналіз ефективності організацій такого суспільства.

М. Лациба²⁰⁹, пропонуючи визначення громадянського суспільства, до організацій такого суспільства відносить громадські організації, благодійні фонди, бізнес-асоціації, органи самоорганізації населення, медіа, профспілки, організації роботодавців, релігійні організації, а також ініціативні групи громадян [54; с. 10].

Саме тому, аналізуючи особливості існування та роботи таких організацій, можна охарактеризувати особливості функціонування соціальних чинників, що впливають на становлення та розвиток громадянського суспільства.

Варто також звернути увагу на причинно-наслідкові зв'язки між рівнем розвитку громадянськості та кількісним виміром учасників громадських організацій та об'єднань. Кількість громадян, які беруть участь у роботі громадських організацій є також показником рівня розвиненості соціального капіталу. Проте невисокі показники участі у громадських організаціях можуть

²⁰⁸ Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України) / І. Ф. Кононов. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 494с.

²⁰⁹ Лациба М. Державне регулювання та стан розвитку громадянського суспільства в Україні / Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – 188 с.

свідчити також про недостатньо розвинений взаємозв'язок між соціальною комунікацією та соціальним капіталом, за яскраво вираженої наявності останнього.

Розвинуте громадянське суспільство будується як взаємодія організованих суб'єктів. Воно складається не тільки із діяльності окремих індивідів, а й із взаємодії організованих груп, організацій, установ, органів місцевого самоврядування та інших суспільних об'єднань [143; с. 82].

Саме тому рівень організованості та успішності таких об'єднань може бути показником того, яким чином соціальний капітал задіяний у процеси, пов'язані з розвитком громадянського суспільства.

Як зазначає О. Прутська²¹⁰, сукупність незалежних від держави об'єднань громадян як носіїв певної ідеології і культури, схильних до виявлення ініціативи, солідарності, співпраці й самореалізації є інституціональною основою громадянського суспільства [92; с. 34].

Саме у структурі, утвореній добровільними об'єднаннями громадян можливе ефективне та гармонійне функціонування соціальної ідентичності, соціального капіталу та соціальної комунікації.

Становлення та розвиток громадянського суспільства передбачає існування добре налагодженої структури соціальних зв'язків, основою яких є відчуття суспільної солідарності [70; с. 118].

Варто також навести одне із визначень громадянського суспільства, у якому таке суспільство інтерпретується як “арена (суспільний простір), що лежить поза владними, бізнесовими та сімейними взаємозв'язками й діями, в якій індивіди об'єднуються на добровільних засадах для просування спільних інтересів” [91; с. 10].

За даними Українського незалежного центру політичних досліджень, по всій території України сформована дієва система організацій громадянського суспільства. Станом на 1 липня 2007 року в Україні зареєстровано 52693

²¹⁰ Прутська О. Громадянське суспільство в контексті трансформації економіки України / Олена Прутська // Економіст. – 2004. – №1. – С. 34–36.

громадські організації та їх осередки, 15867 політичних партій і їх осередків, 10705 благодійних організацій, 20186 релігійних організацій, 18960 профспілок та їх об'єднань, 982 кредитні спілки, 5480 споживчих товариств, 473 спілки споживчих товариств, 6003 об'єднання співвласників багатоквартирних будинків [91; с. 12].

Згідно з офіційними даними, у більшості областей України нараховується кілька сотень організацій громадянського суспільства (переважно від 200 до 500). У цьому контексті достатньо помітними є Львівська область та місто Київ, які виявилися абсолютними лідерами щодо кількості зареєстрованих громадських організацій (більше 4000) та вирізняються бурхливим суспільно-політичним життям, участь у якому беруть багато місцевих організацій. До лідерів за кількістю організацій громадянського суспільства можна також віднести Запорізьку (приблизно 1500 організацій), Дніпропетровську (майже 1000 організацій), Одеську (приблизно 1000) та Луганську (понад 750 організацій) області [91; с. 12].

Таким чином, на основі цих даних можемо констатувати, що існують достатньо вагомі кількісні показники громадянського суспільства.

У рамках проекту “Громадянське суспільство: крок за кроком” за сприяння Національного Фонду підтримки демократії (*NED*) впродовж жовтня-грудня 2002 року було проведено анкетне опитування, в якому взяли участь 500 респондентів різних регіонів України (Львів, Донецьк, Тернопіль, Тростянець, Луганськ, Харків, Ужгород, Мелітополь, Сімферополь тощо) та м. Києва [163]. Мета даного дослідження полягала у з'ясуванні рівня усвідомлення представниками громадських організацій, медіа та політичних партій (на рівні осередків) перспектив розвитку демократії, зокрема становлення громадянського суспільства. У ході дослідження респондентам було задане питання “Як Ви могли б оцінити “суспільний попит” на розвиток громадянського суспільства?” (рис. 3.1.1.).

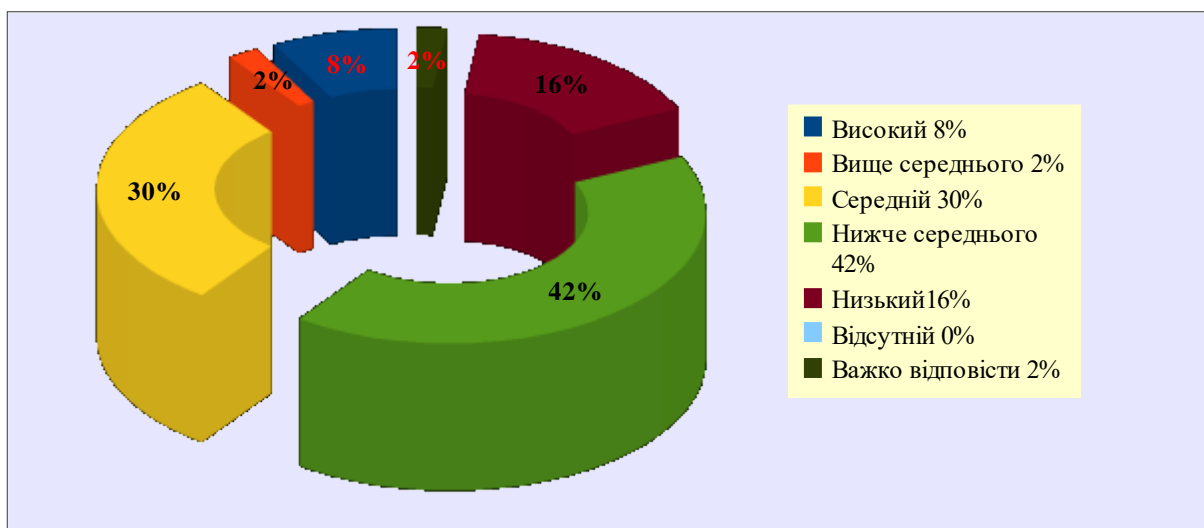


Рис. 3.1.1. Оцінка “суспільного попиту” на розвиток громадянського суспільства.

Як бачимо на рис. 3.1.1., значна кількість респондентів оцінили “суспільний попит” на розвиток громадянського суспільства як нижче середнього (42%) та середній (30%).

За даними дослідження Творчого центру Каунтерпат, які наводить Український незалежний центр політичних досліджень, у 2006 році головними напрямками діяльності організацій громадянського суспільства були: робота з дітьми та молоддю (45%); вирішення соціальних питань (35%); захист прав людини (31%); громадянська освіта (28%); розвиток сектора організацій громадянського суспільства (19%). Переважна кількість організацій третього сектора України одночасно працюють за декількома напрямками [91; с. 19-20].

Тут особливо слід наголосити на важливості громадянської освіти у процесах становлення громадянського суспільства в Україні.

Як зазначає О. Стадніченко²¹¹, громадянська освіта є тим чинником, який зумовлює тіснішу інтеграцію системи освіти, релігії та політики, що є особливо важливим, зважаючи на те, що така інтеграція посилює духовний, моральний вплив на суспільство [116; с. 68].

Для більш ґрунтовного аналізу особливостей діяльності добровільних об’єднань громадян у контексті становлення та розвитку громадянського суспільства варто також врахувати особистісний вияв громадянської

²¹¹ Стадніченко О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства / Ольга Стадніченко // Віче. – 2004. – № 12 (153). – С. 66–69.

спрямованості на індивідуальному рівні. Такий аналіз дасть змогу дослідити рівень соціальної та громадянської інтеграції, сталість та усвідомлення громадянської ідентичності, а також якість функціонування соціальної комунікації.

Для процесів розвитку громадянського суспільства врахування ролі особистості є важливим насамперед тому, що саме від особистісного відчуття громадянськості, солідарності та соціальної ідентичності залежать якість та ефективність суспільних відносин [67; с. 94].

З іншого боку, від мотивації особистості, яка бере активну участь у громадській діяльності значною мірою залежить ефективність такої співпраці.

Особистість що відображає в собі певні ознаки суспільного, набуті у процесі соціалізації, в той же час є носієм власної психологічної позиції. Ця позиція є визначальною у процесі прийняття чи відхилення норм та принципів громадянської активності та громадянськості [70; с. 119].

Від того, наскільки позитивно чи негативно особистість сприймає принципи громадянської позиції певною мірою залежить якість суспільної взаємодії.

Розвитку суспільної взаємодії сприяє громадянська самоідентифікація, яка є основою розвитку громадянського суспільства [70; с. 120].

Згідно з даними Українського незалежного центру політичних досліджень, переважна більшість громадян України ніколи не брали участі у створенні організацій громадянського суспільства та мають споживацьке ставлення до них [91; с. 21].

Наводячи дані опитування Центру Разумкова, представники Українського незалежного центру політичних досліджень зазначають, що у 2003 році 82,6% українців зазначали, що “вони ніколи не брали участі в громадській діяльності взагалі” [91; с. 21].

За даними опитування фонду “Демократичні ініціативи” у 2004 році 83,8% респондентів зазначили, що вони не є членами громадських організацій, відповідно 16,2% беруть участь у роботі організацій громадянського

суспільства, з яких: 4,2% – релігійних організацій, 2,9% – професійної спілки, 2,1% – спортивного товариства, 1,9% – політичних партій, 1,7% – клубів, і лише 0,7% – громадських організацій [91; с. 22].

Цікавими є також результати дослідження, проведеного у рамках проекту *CIVICUS Index on Civil Society*, який відбувся за ініціативи та координації організацій *CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation*. Дослідження було проведене за методологією, що використовує підхід “діаманту”, напрацюванню для *CIVICUS* Г. Анхайєром²¹², представником Центру громадянського суспільства, Лондонської школи економіки [162].

Пілотний етап цього проекту було здійснено у 13-ти країнах світу, шляхом залучення місцевих громадських організацій. В Україні проект здійснювався Лігою регіональних ресурсних центрів для НДО та Творчим центром Каунтерпат. Метою проекту *CIVICUS Індекс* було порівняльне дослідження стану громадянського суспільства у країнах, соціально-економічні показники яких є різними.

Методика цього дослідження має назву “Діамант громадянського суспільства” СІВІКУСа (ДС), та базується на чотирьохвимірному підході до вивчення стану громадянського суспільства [162].

Методологія ДС використовує набір показників (індикаторів). При описі структури, цінностей, простору та впливу застосовуються спеціальні для кожного виміру показники, які також поділено та групи:

- індикатори, яким повинна надаватись перевага, а саме, ті, яким надає перевагу СІВІКУС при порівняльному аналізі у різних країнах та різних сферах, беручи до ваги той факт, що кожна країна чи сфера, що порівнюється в полі зору ДС повинна надати перелік із заданих можливих вимірів, які стосуються цієї групи індикаторів;

- стандартні індикатори, що підтвердили свою дієвість, використовуються, а також є доступними при дослідженні багатьох країн та організаційних сфер.

²¹² Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства : www.irf.kiev.ua/old-site/ngo/ukr/research/2001.07.30.10.00.civicus-report-ukr.pdf

Проте ці індикатори можуть бути не такими універсальними, як ті, яким надається перевага;

– додаткові індикатори, які охоплюють специфічні для певного регіону індикатори, або такі, що застосовуються переважно в окремих країнах (розвинутих чи перехідного періоду), певних організаціях [162].

Кожен з індикаторів за задумом дослідження повинен відповідати таким критеріям, як: інтегрованість, важливість, аналітичний глуд, вимірюваність та доступність, об'єктивність та комунікабельність, результативність [162].

В цьому проекті громадянське суспільство розглядалося як “сфера (поле діяльності) інституцій, організацій та окремих індивідів, що знаходиться поза рамками сім'ї, держави та ринку, в якій люди об'єднуються на добровільних засадах для поширення спільних інтересів” [162].

Згідно з методологією проекту, Індекс розвитку громадянського суспільства в Україні вимірювався за 4-ма напрямками:

“структура”, тобто наскільки великим, розбудованим, комплексним є громадянське суспільство в Україні, та з яких джерел воно черпає свою ресурсну базу.

“простір”, котрий є доступним для розвитку громадянського суспільства в сенсі законодавчих, нормативних рамок, відношення державного та приватного сектору до громадської діяльності та політичних рамок, в котрих діє громадянське суспільство.

“цінності”, котрі представляє та захищає громадянське суспільство, та

“вплив”, який здійснює громадянське суспільство на державу, суспільство та на громадський добробут” [162].

На основі цього дослідження з допомогою “Діаманту стану розвитку громадянського суспільства в Україні” описано статус громадянського суспільства в Україні (рис. 3.1.2.)²¹³.

²¹³ Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства : www.irf.kiev.ua/old-site/ngo/ukr/research/2001.07.30.10.00.civicus-report-ukr.pdf

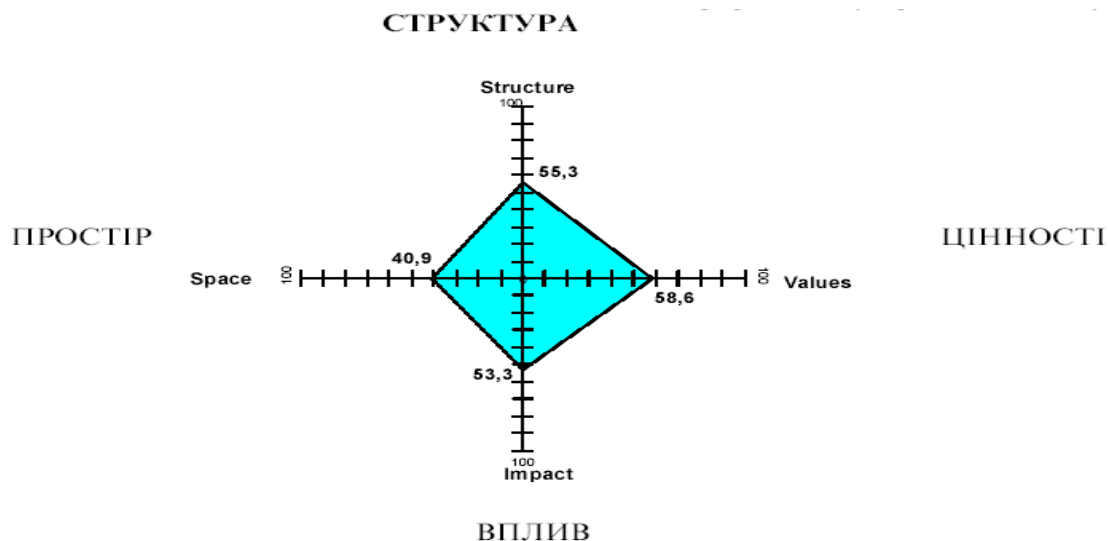


Рис. 3.1.2. Статус громадянського суспільства в Україні

“Діамант стану розвитку громадянського суспільства в Україні” був створений в результаті збору 58 значень показників у експертів громадянського суспільства, тобто представників різних сфер суспільства та активних учасників діяльності громадського сектору.

У контексті аналізу соціальних чинників розвитку громадянського суспільства України результати цього дослідження можуть бути використані для опису міри залученості соціального капіталу, соціальної ідентичності та соціальної комунікації у процес становлення українського суспільства як громадянського.

Згідно з результатами цього дослідження стан розвитку громадянського суспільства в Україні охарактеризовано як суспільство “із середнім рівнем здоров’я” [162].

Такий стан справ пояснюється тим, що середнє значення показника було отримане за результатами обрахунку великої кількості значень в одному вимірі, обширним спектром достовірних відповідей в опитуванні, а також помірним рівнем компетентності експертів. Помірний рівень розвитку громадянського суспільства у цьому дослідженні підтверджує, що таке суспільство має коріння в Україні [162].

Згідно із результатами цього дослідження в Україні найбільш розвиненим є рівень цінностей громадянського суспільства, що засвідчує первинність

моральних засад та намірів по-відношенню до реальних конструктивних механізмів громадянського суспільства. Така різниця найбільш помітна у вимірах структура та простір. Як зазначено у результатах дослідження, українське суспільство, якому притаманний відносно високий рівень розвитку цінностей, не вбачає носіями цих цінностей організації громадянського суспільства (ОГС)... [162].

Як свідчать результати даного дослідження “структура громадянського суспільства виглядає досить добре розвиненою, за винятком проблем в регіональному розподілі ОГС та концентрації ОГС у великих містах” [162].

Такий стан справ підтверджує також О. Михайловська²¹⁴, зазначаючи, що “на сучасному етапі політичного розвитку України можна помітити певні успіхи у розбудові громадянського суспільства, зростання зрілості його структур” [76; с. 160].

Вимір простір у даному дослідженні характеризує сприятливість чи несприятливість правового, політичного та соціокультурного середовища для процесів розвитку громадянського суспільства в Україні.

Що стосується цінностей громадянського суспільства, то за результатами даного дослідження показник 58,55 характеризується як досить посередній. Найбільш вразливим місцем у системі цінностей громадянського суспільств України згідно із результатами цього опитування є відкритість і звітність організацій перед громадськістю.

Рівень впливу організацій громадянського суспільства у звіті організаторів цього дослідження описується як невисокий та оцінюється показником 53. Варто також зазначити, що найвищими показниками оцінені рівень професіоналізації та якість роботи з клієнтами. Проте згідно з даними цього дослідження, вплив організацій громадянського суспільства на державу є невисоким [162].

²¹⁴ Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 76-85.

Серед критичних аспектів розвитку громадянського суспільства в Україні в ході здійснення проекту *CIVICUS* були окреслені наступні: участь населення в громадянському суспільстві (низький рівень); функції та ефективність громадянського суспільства (основна функція громадянського суспільства виконується не повністю); ресурси громадянського суспільства (ресурсна база громадянського суспільства в Україні є недостатньою); “обличчя” громадянського суспільства (для широкого загалу громадянське суспільство не є пріоритетом) [162].

За результатами даного дослідження виокремлено стратегічні напрямки поліпшення стану громадянського суспільства в Україні, серед яких:

- “створення в регіонах України середовища для проактивної взаємодії громадян і організацій громадянського суспільства для вирішення спільних проблем та захисту інтересів;

- створення ресурсної бази для сталого функціонування і розвитку організацій громадянського суспільства, що включає як матеріальні ресурси, так і людський потенціал;

- зростання відповідальності ОГС перед своїми клієнтами, партнерами, волонтерами і донорами та поліпшення внутрішньої етики організацій;

- розробка ОГС ефективної комунікаційної стратегії для розповсюдження знань про питання, які вони вирішують, їх здобутки, досягнення та цінності, якими вони керуються, серед широкого загалу;

- заохочення ОГС до ролі “шкіл демократії”, через які громадяни можуть вирішити свої питання, використовуючи законні та легітимні процедури зміни політики” [162].

В контексті дослідження соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні доцільно простежити можливі взаємозв'язки між результатами дослідження стану розвитку громадянського суспільства та рівнем становлення соціальних чинників, які зумовлюють цей розвиток.

Крім того, результати даного дослідження, а саме співвідношення числових показників структури, цінностей, впливу та простору, можуть бути

використані для позначення рівнів розвиненості таких чинників розвитку громадянського суспільства, як соціальний й капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація.

Для того, щоб здійснити такий аналітичний задум, перш за все, варто проаналізувати особливості описаних у дослідженні показників.

Отже, показник “структура” у даному дослідженні відображає величину розбудови та комплексність громадянського суспільства в Україні, а також джерела, з яких таке суспільство отримує свою ресурсну базу.

Показник “цінності” охоплює цінності, які громадянське суспільство представляє та захищає.

Показник “вплив” описує якою мірою громадянське суспільство впливає на державу, саме суспільство та на громадський добробут у ньому.

Показником “простір” характеризується можливість розвитку громадянського суспільства з огляду на законодавчі та нормативні рамки.

Для опису рівнів розвитку соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні спробуємо поєднати між собою деякі з наведених у цьому дослідженні показники, що дасть змогу розширити спектр дії кожного з них, а також теоретично наблизити характеристики виокремлених соціальних чинників громадянського суспільства до описаних в результаті дослідження показників.

З метою візуального опису соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні через отримані в результаті проекту *CIVICUS* показники поєднаємо напрямки Діаманту громадянського суспільства чотирма чвертями. В результаті (рис 3.1.3.) отримаємо схематичне зображення міри розвитку кожного із соціальних чинників розбудови громадянського суспільства.

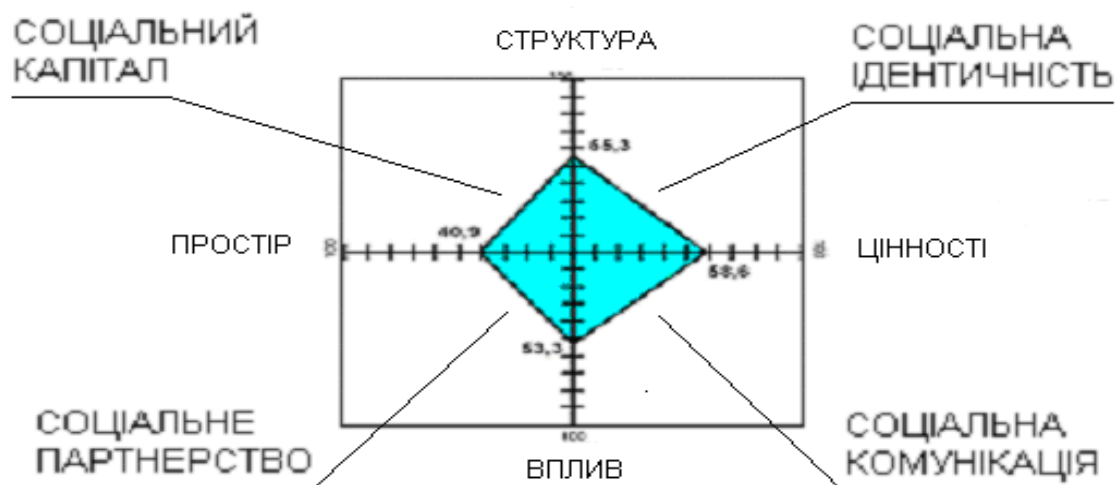


Рис. 3.1.3. Міри розвитку соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні

Об'єднавши показники “простір” та “структура” (не за числовими, а за смисловими характеристиками), отримаємо уявне поле соціального капіталу. Площа трикутника, що утворився в результаті співставлення показників “простір” (можливість розвитку громадянського суспільства з огляду на законодавчі та нормативні рамки) та “структура” (величина розбудови та комплексність громадянського суспільства в Україні, а також джерела, з яких таке суспільство отримує свою ресурсну базу) відобразить рівень розвитку соціального капіталу. Тут варто зазначити, що соціальний капітал згідно з думкою П. Бурд'є²¹⁵ є “формою капіталу, що існує всередині відносин між індивідами, що дозволяє їм мати доступ до ресурсів інших людей, а також кількість та якість цих ресурсів” [111; с. 156].

Доктор Ф. Фукуяма²¹⁶ описує соціальний капітал як неформальні норми або цінності, які уможливають колективні дії у групах людей [140; с. 4].

Співставивши показники “структура” (величина розбудови та комплексність громадянського суспільства в Україні, а також джерела, з яких таке суспільство отримує свою ресурсну базу) та “ЦІННОСТІ” (цінності, які

²¹⁵ Социологический энциклопедический русско-английский словарь: Более 10 000 единиц / С. А. Кравченко. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. – 511, 1 с.

²¹⁶ Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – № 177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.

громадянське суспільство представляє та захищає), отримуємо площину соціальної ідентичності.

Соціальна ідентичність, в свою чергу, є “співставленням індивіда з певною соціальною спільнотою, яку він розглядає як Ми-групу” [111; с. 129].

Вивчаючи особливості становлення громадянського суспільства як специфічного соціального феномена варто враховувати ролі та функції соціальної ідентичності, які є основою формування громадянськості та ефективної соціальної взаємодії [65; с. 88].

О. Резнік²¹⁷ вважає, що становлення громадянського суспільства відбувається одночасно із ціннісними змінами, що їх зазнають і людина, і суспільство, і держава [95; с. 69].

В результаті об’єднання показників “цінності” (цінності, які громадянське суспільство представляє та захищає) та “вплив” (міра, якою громадянське суспільство впливає на державу, саме суспільство та на громадський добробут у ньому) отримуємо простір соціальної комунікації. Адже громадянське суспільство, як зазначає І. Воронов, є “простором соціальної взаємодії, який складається зі сфери особистого, різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації” [10; с. 40].

В свою чергу, Т. Розова та В. Барков²¹⁸ описують громадянське суспільство як “комплекс уніфікованих історичним досвідом засобів розв’язання суперечностей між людиною як соціальною істотою і державою як політичним утворенням завдяки соціалізації держави при необов’язковій політизації людини” [98; с. 44-45].

Як зазначає А. Карась²¹⁹, історичним фактом є те, що здійснення громадянського суспільства в Західній цивілізації відбувалося як спільний процес трансформації в кількох суспільних сферах: соціальній, економічній,

²¹⁷ Резнік О. Громадянська «апатія» українського суспільства // Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах. Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 22 листопада 2002 року.

²¹⁸ Розова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Тамара Розова, Валерій Барков // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 44– 50.

²¹⁹ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.

державно-політичній, правовій, гуманітарно-культурній і релігійній [34; с. 431].

Якщо виходити з того, що головною діючою особою суспільства є конкретна вільна, автономна людина, то вся сукупність людських відносин і відповідних інститутів, які опосередковують приватне життя і через які вона задовольняє свої потреби та інтереси, і є громадянським суспільством [143; с. 82].

При поєднанні показників “вплив” (міра, якою громадянське суспільство впливає на державу, саме суспільство та на громадський добробут у ньому) та “простір” (можливість розвитку громадянського суспільства з огляду на законодавчі та нормативні рамки), отримуємо поле соціального партнерства, яке характеризує не лише відносити всередині суспільства, але й відносини типу суспільство-держава. Соціальне партнерство описується як “взаємодія соціальних акторів, засноване на згоді, толерантності, співпраці” [111; с. 280].

Як зазначає В. Ракул²²⁰, одним з найважливіших індикаторів громадянського суспільства на інституційному рівні його аналізу є відповідне законодавче підґрунтя [94; с. 67].

Дослідження громадянського суспільства у контексті соціально-культурних особливостей його функціонування дає змогу проаналізувати феномен громадянськості не тільки як засіб протистояння державній владі, але також як спосіб консолідації соціуму з метою вирішення загальнозначущих питань [66; с. 295].

Одну із основних ролей становлення соціального партнерства всередині українського суспільства відіграє релігія.

Аналізуючи громадянське суспільство з допомогою соціально-психологічного підходу, слід брати до уваги релігію, яка відіграє особливу роль у формуванні особистості [70; с. 121].

²²⁰ Ракул В. Конституційні засади становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні / В. Ракул // Юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 66–72.

Як зазначає О. Стадніченко²²¹, релігія в українському суспільстві дедалі більше впливатиме на громадянську свідомість, тому слід визнати, що громадянську освіту не можна уявити без релігієзнавчого компоненту. Виникає закономірна потреба у ставленні суспільства до релігії як до категорії культури світогляду, як до одного з головних різновидів духовної свободи [116; с. 69].

Релігія як реальний фактор впливу на громадянську свідомість може ефективно втілювати в життя педагогіку толерантності, якщо будуватиме систему виховання на цінностях національних, релігійних, загальнолюдських, що сприятиме формуванню демократичних засад соціально-політичного життя, а також побудові розвиненого громадянського суспільства в Україні [116; с. 69].

Варто також зазначити, що навіть у випадку, коли кількісні числові значення кожного з показників дорівнюватимуть 100, простір кожного із соціальних чинників розбудови громадянського суспільства буде дорівнювати половині площі кожної чверті графіка. Саме в цьому і полягає сутність Діаманту громадянського суспільства – за наявності максимальних значень показників структури, цінностей, впливу та простору завжди існує можливість розвитку соціального капіталу, соціальної ідентичності, соціальної комунікації та соціального партнерства.

Цікавою особливістю даного графіку є те, що зростання чи зменшення числового показника на одному лише напрямку неодмінно веде за собою зміну обсягів тих соціальних чинників розбудови громадянського суспільства, які пов'язані з цим показником. Так, наприклад, збільшення числового значення напрямку “структура” (величина розбудови та комплексність громадянського суспільства в Україні, а також джерела, з яких таке суспільство отримує свою ресурсну базу) позначить розширення міри соціального капіталу та соціальної ідентичності, що, в свою чергу, може мати і обернений причинно-наслідковий

²²¹ Стадніченко О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства / Ольга Стадніченко // Віче. – 2004. – № 12 (153). – С. 66–69.

ефект. Мається на увазі, що зростання соціального капіталу та соціальної ідентичності збільшує величину розбудови та комплексність громадянського суспільства в Україні, тобто “структуру”.

Можливість співставлення показників проекту *CIVICUS* та аналізу соціальних чинників розвитку громадянського суспільства підтверджується також індикаторами, які використовувалися у процесі проведення цього дослідження. Так, для опису показника “структура” бралися до уваги такі індикатори як: волонтерство, культурне різноманіття, співпраця... ; показник “цінності” описаний з допомогою таких індикаторів як: зовнішні цінності, толерантність, гендерна рівність, внутрішня демократія, внутрішні цінності... ; показник “вплив” описаний індикаторами впливу громадянського суспільства на державу, вирішення конфліктів, підвищення рівня життя... ; показник “простір” є сукупністю таких індикаторів як: загальне законодавство про організації громадянського суспільства, участь у політичних процесах, визнання з боку держави, суспільне визнання, відношення громадянськості... .

Таким чином, можна констатувати, що соціальні чинники громадянського суспільства є не лише невід’ємним елементом існування такого суспільства, але й можуть бути обчислені як кількісні показники розбудови українського суспільства як громадянського.

Розвиток громадянського суспільства як конкретного історичного феномену може стати тим цільовим елементом, до якого необхідно прагнути українському суспільству. Саме громадянське суспільство виступає тим єднаючим елементом, який є необхідним для консолідації української нації [68; с. 230-231].

У контексті порівняння українського громадянського суспільства та елементів його становлення цікавим є дослідження, яке щорічно проводиться організацією *Freedom House*²²². Метою цього дослідження є вивчення рівня свободи на основі двох базових характеристик – політичних прав та

222

Порівняння щорічних рейтингів: вільні країни <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=475&year=2009>

громадянських свобод. Політичні права досліджуються, оскільки вони дають змогу людям вільно брати участь у політичних процесах, включаючи вільне голосування за наявності альтернативи вибору та легітимних виборів, приєднання до політичних партій та організацій, вплив на громадську політику. Громадянські права забезпечують свободу слова та вірувань, верховенство права та особисту незалежність без втручання держави. Методологія дослідження ґрунтується на основних стандартах політичних прав та громадянських свобод Всесвітньої Декларації Прав Людини. Звіт кожної країни та території, що досліджується включає частину загального огляду ситуації в країні, стислий опис історичного підґрунтя та опис найбільших за досліджуваний рік показників розвитку, а також розділ, що підсумовує поточний стан політичних прав і громадянських свобод. Крім того, кожній країні та території присвоюється числовий рейтинг за шкалою від 1 до 7 для представлення рівнів політичних прав і громадянських свобод, де 1 відображає найвищий рівень свободи, а 7 – найнижчий. Дослідження вважається завершеним після процесу аналізу, що здійснюється командою регіональних експертів та науковців.

Процес дослідження базується на питальнику, що складається з десяти питань стосовно політичних прав та 15 питань стосовно громадянських свобод. Перелік питань про політичні права групується на три підкатегорії: виборчий процес (3 питання), політичний плюралізм і участь у політичному житті (4 питання), функціонування уряду (3 питання). Перелік питань про громадянські свободи поділений на чотири підкатегорії: свобода слова і вірувань (4 питання), права утворення асоціацій і організацій та участі у них (3 питання), верховенство права (4 питання), особиста свобода та індивідуальні права (4 питання). Бали призначаються кожному з цих питань за шкалою від 0 до 4, де 0 балів представляє найменший рівень, а 4 бали – найвищий рівень прав та свобод.

Відповідно до результатів цього дослідження у 2009 році виділено 13 груп країн, яким присвоєно різні бали, що у контексті розвитку у цих країнах

політичних прав та громадських свобод характеризують їх як вільні країни (бали: 1; 1,5; 2; 2,5), частково вільні країни (бали: 3; 3,5; 4; 4,5; 5) та не вільні країни (бали: 5,5; 6; 6,5; 7).

За результатами даного дослідження Україні присвоєно 2,5 бали, що дозволяє характеризувати Україну як вільну країну. До групи з 2,5 балами також увійшли такі країни як Ель Сальвадор, Гайана, Індія, Індонезія, Ямайка, Лесото, Малі, Мексика, Перу, Сербія, Україна.

Саме на основі цих даних доцільно провести порівняльну характеристику всередині представленої групи. Крім того, варто зазначити, що, наприклад, постсоціалістичні країни відповідно до результатів даного досліджень віднесені до зовсім різних груп, що ще раз доводить недоцільність зведення їх до однієї категорії для подальшого порівняння.

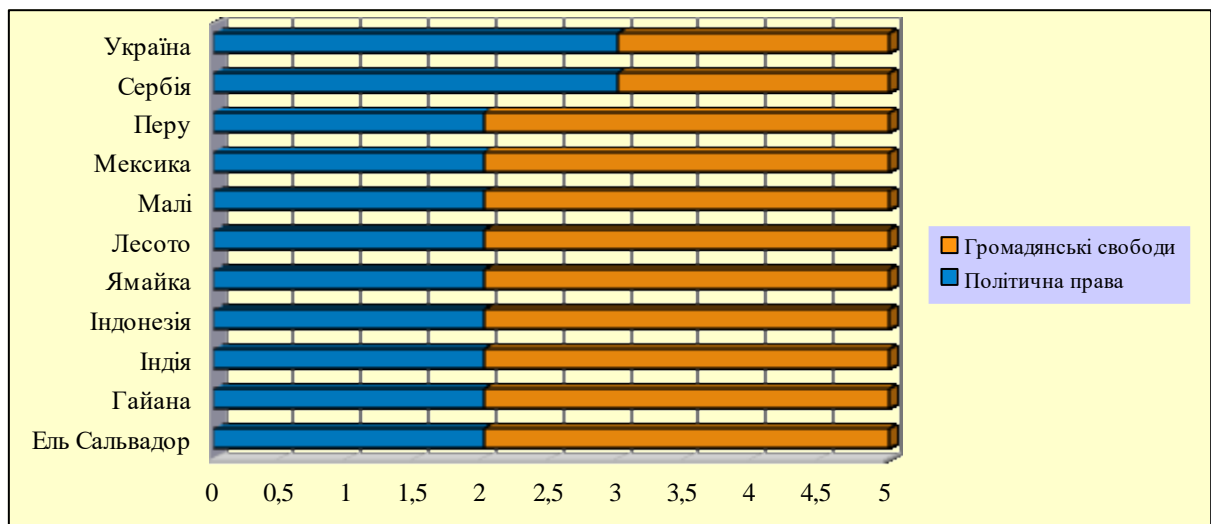


Рис. 3.1.4. Співвідношення розвитку політичних прав та громадянських свобод

Як зображено на рис. 3.1.4., найбільш подібними до України за досліджуваними показниками у цій групі є Сербія. Така подібність краще представлена на рис. 3.1.5.

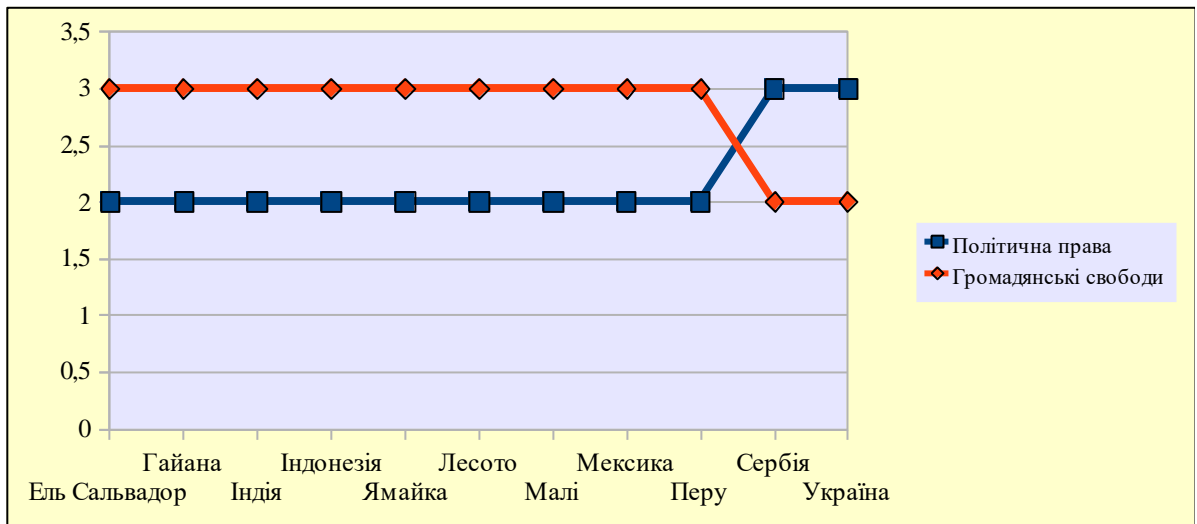


Рис. 3.1.5. Відмінності у рівнях співвідношення розвитку громадянських прав та політичних свобод групи країн

Відповідно до наведених результатів даного дослідження можна констатувати, що подібні моніторинги є достатньо корисними у контексті порівняння стану справ у сфері розвитку громадянських свобод та політичних прав у різних країнах, проте, для вивчення процесів становлення громадянського суспільства кожної окремої країни варто брати до уваги не узагальнені показники, а, навпаки, методики, розроблені з врахування національної специфіки кожного суспільства.

Соціальні чинники розвитку громадянського суспільства в Україні є тими якісними та кількісними показниками, з допомогою яких можемо не лише дослідити та вивчити стан громадянського суспільства в Україні, але й спрогнозувати динаміку його розвитку на майбутнє.

3.2. Соціальні умови розвитку громадянського суспільства

З метою вивчення та дослідження впливу соціальних чинників на становлення громадянського суспільства в Україні у рамках цієї дисертаційної роботи було проведено конкретне соціологічне дослідження.

У ролі експертів до цього дослідження були залучені люди, які тим, чи іншим чином пов'язані зі сферою громадянського суспільства (науковці, керівники та працівники організацій громадянського суспільства, фахівці у сфері менеджменту та суспільно-політичних досліджень).

Як зазначає В. Ядов, при проведенні соціологічного дослідження соціолог повинен зосередити увагу на сутності досліджуваного та активно залучати до постановки завдань дослідження інших спеціалістів [146; с. 122]

Дане дослідження проводилось методом експертного опитування із застосуванням методики “снігового клубка”, відповідно кожен наступний експерт був залучений до дослідження завдяки рекомендаціям попередньо опитаного респондента. З метою отримання найбільш широкого спектру відповідей стосовно досліджуваного феномену відбір респондентів відбувався з врахуванням причетності експертів до тематики громадянського суспільства та не передбачав формування однорідної експертної групи, яка у даному випадку описувала б громадянське суспільство у контексті власної професійної чи дослідницької діяльності.

Варто зазначити, що, інтерпретуючи результати цього дослідження, слід мати на увазі специфіку методу “снігового клубка”. У даному випадку інтерпретація результатів експертного опитування проводиться з врахуванням того, що обрана група експертів може бути неоднорідною, як за професійним, так і за кваліфікаційним спрямуваннями. Проте така однорідність заздалегідь не передбачалася під час організації дослідження, оскільки могла призвести до однобічності отриманих результатів.

У ході дослідження було опитано п'ятдесят чотири експерти, яким пропонувалося дати відповіді на тринадцять питань анкети (додаток Б).

Структура даної анкети була сформована таким чином, щоб отримати максимально можливу кількість інформації та власних переконань експертів по відношенню до соціальності феномену громадянського суспільства. Поряд з закритими, було запропоновано ряд відкритих питань для надання можливості найбільш повно описати власні судження стосовно досліджуваної тематики.

Що стосується актуальності пропонованої для опитування теми, то на перше запитання анкети “наскільки важливим та актуальним, на Вашу думку, є питання розбудови громадянського суспільства в Україні?” відповіло 52 респонденти (додаток В), 90,4% з яких відзначили, що це питання є нагальним. Ще 9,6% експертів зазначили, що дане “питання є досить важливе, однак, не першочергове”. Жоден з тих респондентів, котрі дали відповіді на це питання не зазначили, що питання неактуальне.

Таким чином, за результатами відповідей на дане питання (рис. 3.2.1), можемо констатувати актуальність тематики громадянського суспільства.

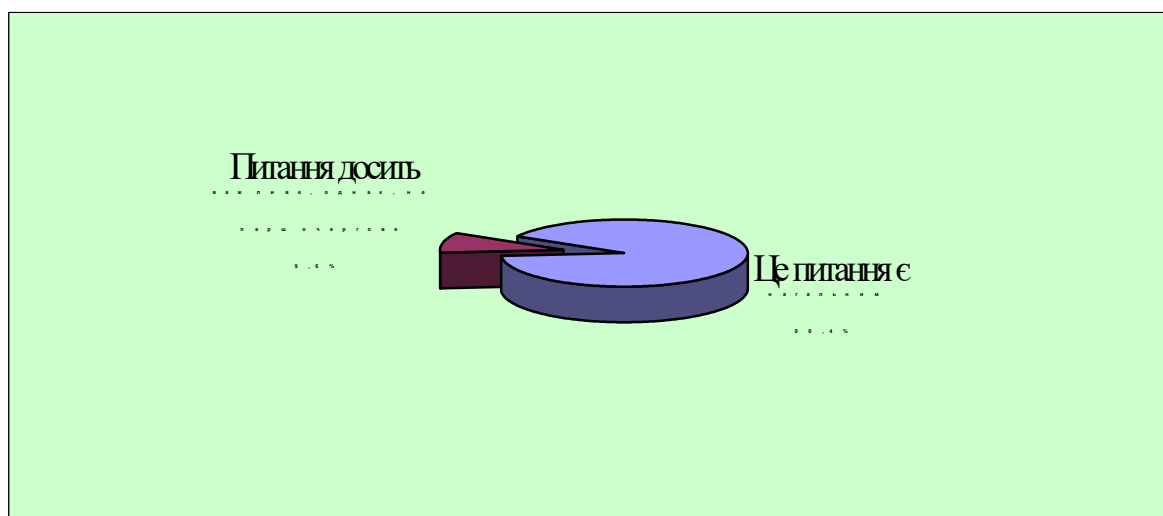


Рис. 3.2.1. Експертна оцінка важливості та актуальності питання розбудови громадянського суспільства в Україні

З метою вивчення розуміння експертами феномену громадянського суспільства у другому питанні анкети було запропоновано вписати визначення такого суспільства. За результатами аналізу відповідей експертів на друге питання анкети (додаток В.1) можна констатувати, що переважна більшість опитаних респондентів інтерпретують громадянське суспільство як суспільний

простір, який знаходиться за межами державної влади, бізнесу. Цьому простору притаманне існування самостійних об'єднань громадян. Крім того, у значній кількості запропонованих експертами визначень наголошується на важливості реалізації потреб та інтересів людей, які беруть участь у діяльності таких об'єднань, а також на добровільній участі у їх роботі.

Частина експертів визначила громадянське суспільство як мережу різноманітних відносин між людьми, а також як різновид суспільства, у якому особи та групи об'єднані соціальними зв'язками традиціями та культурою.

На основі аналізу відповідей на друге питання анкети можна сформулювати узагальнене експертне визначення громадянського суспільства (таблиця 3.2.1) (яке, однак, може бути взятим до уваги лише у контексті проведеного експертного опитування).

Таблиця 3.2.1

Запропоновані експертами ознаки громадянського суспільства

Громадянське суспільство це –	
Авторитет власної волі	Правила гри
Арена колективної діяльності	Рівність та автономність суб'єктів
Верховенство права	Самодіяльність громадян
Відповідальність держави перед людиною	Свобода слова
Відповідальність за своє щастя	Соціальні зв'язки, традиція, культура
Вплив на політику та державу	Соціально організована структура
Вплив на соціальні, політичні та суспільні процеси	Спільні інтереси
Все, що не є держава	Спільнота рівних перед законом
Гідність і честь людини	Суспільний простір
Громадські об'єднання	Тиск на владу
Громадянська свобода	Усталена система цінностей
Демократія	Участь в місцевому самоврядуванні
Добровільні засади	Участь в управлінні
Домінуючі громадянські інституції	Участь у життєдіяльності
Зв'язки та відносини між людьми	Цілі та цінності
Існування суспільних інститутів	Якісне життя кожної людини
Мінімальне втручання держави	Рівність та автономність суб'єктів

Трете питання анкети “оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою важливість впливу наступних чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні” було поставлене з метою вивчити важливість та актуальність досліджуваних у дисертаційній роботі соціальних чинників розбудови громадянського суспільства. Серед запропонованих респондентам чинників було розміщено і ті, які описані у попередніх розділах цієї

дисертаційної роботи, а саме: соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація. У результаті опрацювання отриманих відповідей враховано відсоток отриманих балів, а також обчислено суму всіх поставлених кожному чиннику балів. Крім того, окремо виділено додаткові чинники, які запропоновані респондентами у графі “Ваш варіант”, проте, оцінки цих чинників не зараховані у загальну суму балів, оскільки вони не були включені до кінцевого варіанту анкети. Таким чином, не всі респонденти мали змогу їх оцінити. За результатами опрацювання відповідей (додатки Е – Е.10) на це питання було отримано наступні результати (таблиця 3.2.2; рис. 3.2.2).

Таблиця. 3.2.2

**Оцінка важливості впливу переліку чинників
на розвиток громадянського суспільства в Україні**

		Бали						
		0	1	2	3	4	5	
Варіанти відповідей, запропоновані у анкеті		% поставлених балів (жирним шрифтом виділено максимальні значення)					Сумарна кількість балів	
1	Кількість громадських організацій	0	9,6	26,9	32,7	13,5	17,3	157
2	Соціальна структура суспільства	0	0	7,4	25,9	35,2	31,5	211
3	Діюче законодавство	3,8	3,8	13,5	25,0	34,6	19,2	177
4	Соціальний капітал	0	0	7,4	31,5	20,4	40,7	213
5	Поточна політична ситуація	0	14,8	11,1	29,6	31,5	13,0	171
6	Соціальна комунікація	0	0	3,7	33,3	25,9	37,0	214
7	Менталітет населення	0	3,8	3,8	25,0	30,8	36,5	204
8	Соціальна ідентичність	0	3,7	18,5	35,2	29,6	13,0	178
9	Історична спадщина	0	7,8	15,7	31,4	37,3	7,8	164
10	Якість громадських організацій	0	3,7	0	0	31,5	64,8	274
Варіанти відповідей, запропоновані експертами (Ваш варіант)								
	Фінансування проектів Г.С. за кордоном							4
	Відповідальність за свої вчинки							5
	Рівень освіти							5
	Контроль за безвідповідальністю							5
	Економічна ситуація							4
	Суспільні цінності							5

Відповідно до відповідей експертів, такий показник як кількість громадських організацій отримав оцінку 3 бали (32,7% респондентів). Соціальну структуру суспільства більшість опитаних (35,2%) оцінили на 4 бали. Важливість впливу діючого законодавства на розвиток громадянського суспільства в Україні була оцінена 4 балами (34,6% респондентів). Також

експертами було високо оцінено (5 балів, які поставили 40,7% опитаних) важливість впливу соціального капіталу на процеси, пов'язані з становленнями громадянського суспільства. Дещо нижчий показник (3 бали) отримала поточна політична ситуація – 29,6% експертів. 37% респондентів висловились за 5 балів у оцінці соціальної комунікації. Менталітет населення також був оцінений 5 балами (відповідно 36,5% відповідей). 35,2% експертів 3 балами оцінили соціальну ідентичність. Важливість впливу історичної спадщини була оцінена 37,3% опитаних 4 балами. 5 балами та найбільшою кількістю респондентів (64,8%) було оцінено якість громадських організацій.

У графі “Ваш варіант”, яка стосувалася важливості впливу можливих чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні, опитані експерти вписали наступні відповіді (додаток Е.10): фінансування проектів ГС за кордоном (16,7%); відповідальність за свої вчинки (16,7%); рівень освіти (16,7%); економічна ситуація (16,7%); свобода слова (16,7%); суспільні цінності (16,7%).

На рис. 3.2.2 у наочному вигляді представлено важливість впливу наступних чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні. З метою спростити наочне відображення отриманих у результаті дослідження даних, на цьому графіку зображено сумарну кількість балів, якими були оцінені запропоновані експертам чинники.

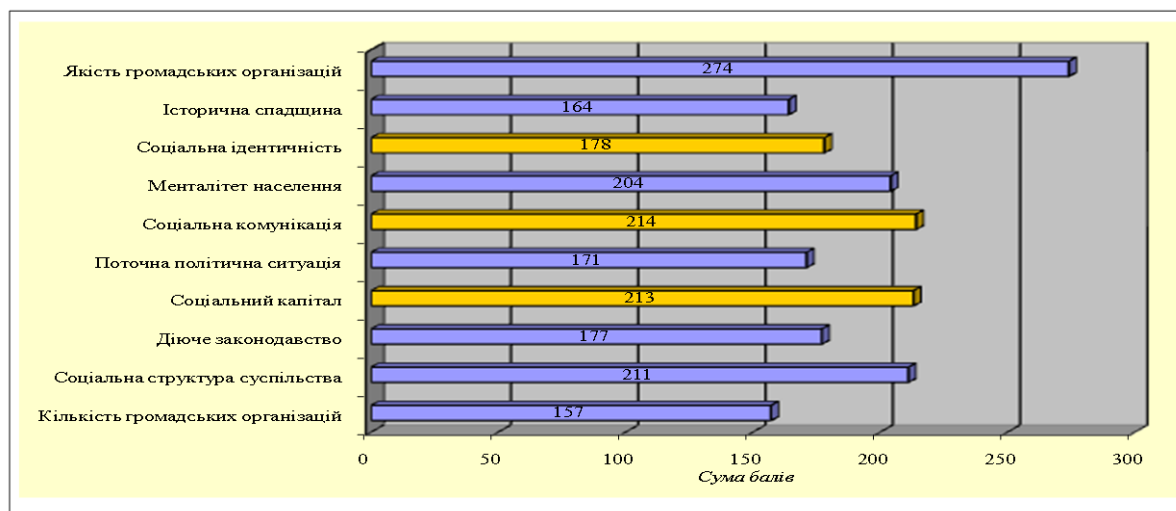


Рис. 3.2.2. Експертна оцінка впливу зазначених чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні

У четвертому запитанні анкети респондентам було запропоновано позначити рівень сформованості громадянського суспільства в Україні за десятибальною шкалою. Відповідно до результатів, одержаних в процесі аналізу відповідей (додаток Ж), більшість експертів (31,5%) обрали оцінку “3”. Ще 25,9% респондентів оцінили рівень сформованості громадянського суспільства в Україні на “6”. Оцінку “5” поставили 16,7% опитаних. Позиції “4” та “2” отримали відповідно по 14,8% та 7,4% відповідей. Найвищу з обраних респондентами оцінку – “7” поставили лише 3,7% експертів.

Відповіді на дане запитання, які відображені на рис. 3.2.1, дозволяють зробити висновок про те, що рівень сформованості громадянського суспільства в Україні оцінений експертами з переважанням оцінок “3” та “6”.

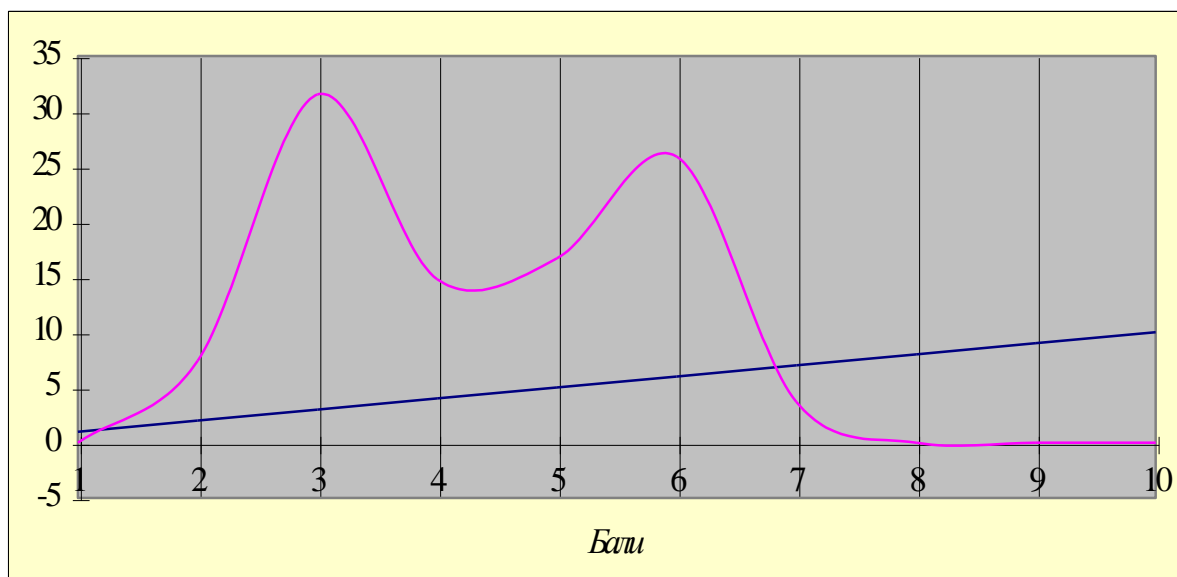


Рис. 3.2.3. Рівень сформованості громадянського суспільства в Україні
(експертна оцінка)

У п'ятому запитанні анкети “як Ви вважаєте, наскільки важливим для розбудови громадянського суспільства є врахування соціально-культурних особливостей народу?” 84,6% експертів, що визначились з відповіддю оцінили таке врахування дуже важливим (додаток Ж.1). По 3,8% отриманих відповідей припадає на інші варіанти, а саме: “зовсім не важливе”; “відсутній взаємозв'язок”, “важливо, але не дуже”.

Результати опрацювання відповідей на це питання, відображені на рис. 3.2.4, підтверджують важливість врахування соціально-культурних особливостей народу для розбудови громадянського суспільства, а також відображають рівень цієї важливості.

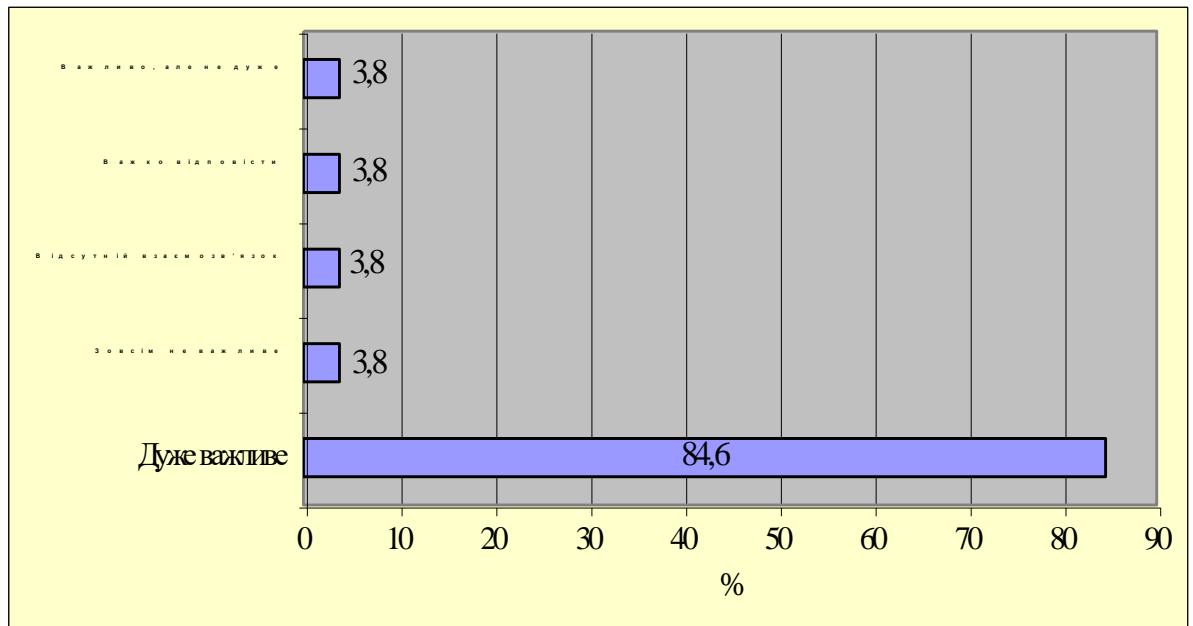


Рис. 3.2.4. Важливість врахування соціально-культурних особливостей народу для розбудови громадянського суспільства

У шостому питанні даної анкети експертам було запропоновано визначити першочергові соціальні чинники розбудови громадянського суспільства. Крім того, варіанти власного вибору таких чинників потрібно було вписати у комірки пронумеровані від 1-го до 4-х, вказавши тим самим міру важливості кожного з них у спадному порядку (додаток Ж.2).

Таким чином, у результаті опрацювання отриманих на дане питання відповідей сформовано чотири групи чинників (А; Б; В; Г) (таблиця 3.2.3), які, на думку експертів, що вписали власні варіанти відповідей, є першочерговими для розбудови громадянського суспільства. В ході аналізу запропонованих експертами даних виявлено закономірності повторення деяких варіантів різними респондентами. З метою ефективного опису результатів аналізу даного питання варіанти відповідей, які співпадають найбільше поділено на декілька категорій, котрим, у свою чергу, присвоєно числові значення.

Групи чинників, запропоновані експертами

Група	Чинники соціальності та солідарності (12)
А	стабільність соціуму; згуртованість, консолідація; громадянська свідомість населення
Б	розвиненість зв'язків між громадянами; соціальна злагода і стабільність; солідарність; розуміння важливості солідарності для досягнення результатів
В	соціальна мобілізація, включеність громадян в управління громадянськими справами; громадянська активність; громадянські цінності та довіра
Г	готовність та уміння населення до самоорганізації; соціальне партнерство
	Економічні чинники (4)
А	достатній рівень економічної незалежності
Б	рівень розвитку економіки, та відповідно рівень життя населення; розбудова ринкової економіки
В	передумови для розвитку господарства
	Освітні чинники (4)
А	освітній дискурс; освіта
Б	достатній рівень загальної освіти; громадянські знання
	Інформаційні чинники (3)
В	розвиток вільних ЗМІ
Г	поінформованість; доступ до інформації
	Соціально-економічні чинники (3)
А	наявність середнього класу в суспільстві; соціально-економічний розвиток
Б	сприятливі соціально-економічні умови
	Чинники соціальної структури (3)
А	соціальна структура суспільства
Б	сприятливі суспільно-політичні умови
В	структурованість суспільства
	Політичні чинники (3)
А	політичну ситуацію, рівень політичної культури; культура демократії
Г	політичні
	Історичні чинники (1)
А	історична спадщина
В	історична спадщина
	Правові чинники (4)
А	рівність перед законом; наявність правової держави
Б	закони
В	правові
	Чинники ментальності (2)
Б	менталітет суспільних груп; менталітет населення
	Чинники самоврядування (4)
Б	невтручання держави
В	розвиток місцевого самоврядування
Г	стосунки суспільства з державною владою; наявність громадського контролю
	Інші чинники (28)
А	демократія; вирівнювання доходів; відповідальність за свої вчинки; самосвідомість; наявність потужного середнього класу; інститути для участі громадян
Б	ринкові; обмеження багатства; відповідальність; контроль та покарання за правопорушення; кожен повинен почати з себе; громадянська культура; підтримка на національному рівні; “десоветізація” суспільства – тобто поява нового покоління, що складається з індивідумів і активних суб'єктів розвитку суспільства і країни в цілому; низький рівень корупції та засудження корупції суспільством
В	національна та культурна ідентичність, формування патріотизму та поваги до держави; небайдужість до того, що відбувається; інститут власності; реальні приклади; ефективна система надання послуг
Г	фінансування з поза бюджету; розвиток автономії університетів; професіоналізм недержавних організацій; активна позиція щодо захисту своїх прав; соціальні проекти; соціальна активність; організаційний потенціал ГС; наявність розвиненої інституційної мережі

Категорія, до якої увійшла найбільша кількість подібних варіантів (12) отримала назву “чинники соціальності та солідарності”. До цієї категорії

увійшли: розвиненість зв'язків між громадянами (Б); соціальна мобілізація, включеність громадян в управління громадянськими справами (В); готовність та уміння населення до самоорганізації (Г); соціальна злагода і стабільність (Б); громадянська активність (В); соціальне партнерство (Г); солідарність (В); стабільність соціуму (А); розуміння важливості солідарності для досягнення результатів (В); згуртованість, консолідація (А).

Другу категорію “економічні чинники” складають такі варіанти як: передумови для розвитку господарства (В); рівень розвитку економіки, та відповідно рівень життя населення (Б); достатній рівень економічної незалежності (А); розбудова ринкової економіки (Б).

До третьої категорії “освітні чинники” зараховано освітній дискурс (А); освіта (А) та достатній рівень загальної освіти (Б).

Четверта категорія, що отримала назву “інформаційні чинники” складається з наступних пунктів: розвиток вільних ЗМІ (В); поінформованість (Г); доступ до інформації (Г).

П'ята категорія “соціально-економічні чинники” об'єднує в собі наявність середнього класу в суспільстві (А) та соціально-економічний розвиток (А).

До шостої категорії увійшли “чинники соціальної структури”: структурованість суспільства (В) та соціальна структура суспільства (А).

Категорія “політичні чинники” включає політичні (Г) та політичну ситуацію, рівень політичної культури (А).

Восьма категорія “історичні чинники” складається з двох варіантів: історична спадщина (А) та історична спадщина (В).

Дев'яту категорію “правові чинники” утворюють правові (В); закони (Б); рівність перед законом (А) та наявність правової держави (А).

Десята категорія складається з “чинників ментальності” менталітет суспільних груп (Б) та менталітет населення (Б).

До одинадцятої категорії увійшли “чинники самоврядування” – стосунки суспільства з державною владою (Г); невтручання держави (Б); та розвиток місцевого самоврядування (В).

До дванадцятої категорії зараховано всі інші чинники, що не були об'єднані смисловими зв'язками, а саме: ринкові (Б); демократія (А); фінансування з поза бюджету (Г); вирівнювання доходів (А); обмеження багатства (Б); розвиток автономії університетів (Г); відповідальність (Б); національна та культурна ідентичність, формування патріотизму та поваги до держави (В); професіоналізм недержавних організацій (Г); відповідальність за свої вчинки (А); контроль та покарання за правопорушення (Б); небайдужість до того, що відбувається (В); активна позиція щодо захисту своїх прав (Г); кожен повинен почати з себе (А); громадянська культура (Б); інститут власності (В); самосвідомість (А); підтримка на національному рівні (Б); реальні приклади (В); соціальні проекти (Г); наявність потужного середнього класу (А); “десоветізація” суспільства – тобто поява нового покоління, що складається з індивідуумів і активних суб'єктів розвитку суспільства і країни в цілому (Б); соціальна активність (Г).

Перегрупувавши дані чинники з врахуванням категорії та групи, отримаємо таблицю з чітко виділеними найважливішими даними стосовно першочерговості по відношенню до розбудови громадянського суспільства.

Таким чином, серед запропонованих експертами чинників соціальності та солідарності першочерговими були названі стабільність соціуму, згуртованість, консолідація та громадянська свідомість населення, які і є відображеннями існування а функціонування у суспільстві соціального капіталу. Важливість соціальної комунікації та соціально ідентичності підтверджена відповідно інформаційними (розвиток вільних ЗМІ, поінформованість, доступ до інформації) чинниками та чинниками національної та культурної ідентичностей та самосвідомості, які представлені у графі “інші чинники”.

За результатами опрацювання таблиці 3.2.3 отримано діаграму (рис. 3.2.5), у якій представлено кількісні співвідношення запропонованих експертами чинників.

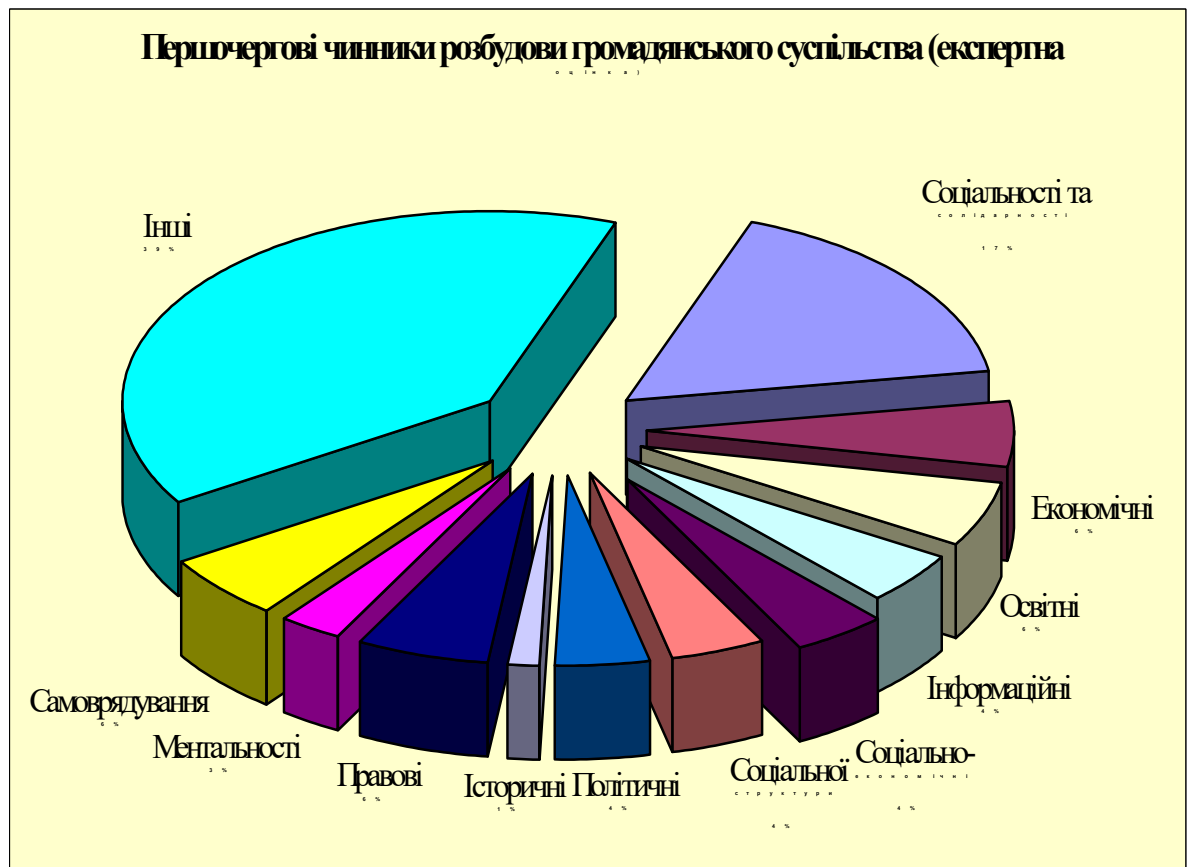


Рис. 3.2.5. Першочергові чинники розбудови громадянського суспільства
(експертна оцінка)

У сьомому запитанні анкети респондентам було запропоновано вписати власне розуміння громадянського суспільства.

У переважній більшості відповіді на це питання є продовженнями визначень, які були запропоновані експертами у другому питанні анкети. Однак можемо спостерігати і певні відмінності, зокрема з точки зору загальної інтерпретації феномену громадянського суспільства. Якщо у другому питанні респондентам було запропоновано вписати визначення громадянського суспільства, то сьоме питання “громадянське суспільство для Вас це –” своїм формулюванням спрощувало загальні вимоги до конкретизації та “науковості” відповідей, тим самим даючи змогу описати власну точку зору щодо означення феномену громадянського суспільства. Помітною особливістю відповідей на сьоме питання є те, що тут громадянське суспільство описується, перш за все, з позиції людини, громадянина, суспільно-активної особистості, з наголосом на її цінності, інтереси та потреби.

За результатами відповідей на сьоме питання (додаток Ж.3) одержано таблицю 3.2.4.

Таблиця 3.2.4

Експертні розуміння ознак громадянського суспільства

Громадянське суспільство для Вас це –	
Незалежні елементи суспільства	Повага до громадян
Основа розвитку суспільства	Гідність кожного
Самоорганізація	Активне відстоювання своїх прав
Задоволення потреб та інтересів	Суспільний простір
Соціальні зв'язки, традиції, культура	Спільні інтереси
Права людини	Соціальна активність особистості
Основа національного суверенітету	Самореалізація громадян
Духовний розвиток і добробут	Добробут країни
Здатність збудувати націю	Реалізація інтересів спільнот
Мережа громад	Арена колективної діяльності
Реалізація прав і свобод	Сукупність мереж
Все, що не є держава	Зв'язки самоорганізації
Соціум без втручання держави	Незалежна особистість
Можливість впливати	Цінність та показник розвитку

Восьме запитання анкети було поставлене у вигляді схеми, з допомогою якої, експертам пропонувалося вказати частку, котра належить кожній із ряду зазначених наук. Мета, відповідно до якої респондентам було запропоноване це питання, полягала у прагненні підтвердити чи спростувати важливість ролі соціології у дослідженні та вивченні феномену громадянського суспільства. Оскільки вагома частка наукового пошуку у сфері громадянського суспільства належить політології (проте громадянське суспільство не є формою здійснення влади, а способом самоорганізації) та філософії (однак суспільство, яке можна назвати громадянським значно швидше реагує на зміни суспільних реалій, ніж наукова теорія). За результатами аналізу відповідей, поставлених на це запитання (додаток Ж.4), отримано діаграму (рис 3.2.6), котра підтверджує роль соціології у вивченні та дослідженні громадянського суспільства.

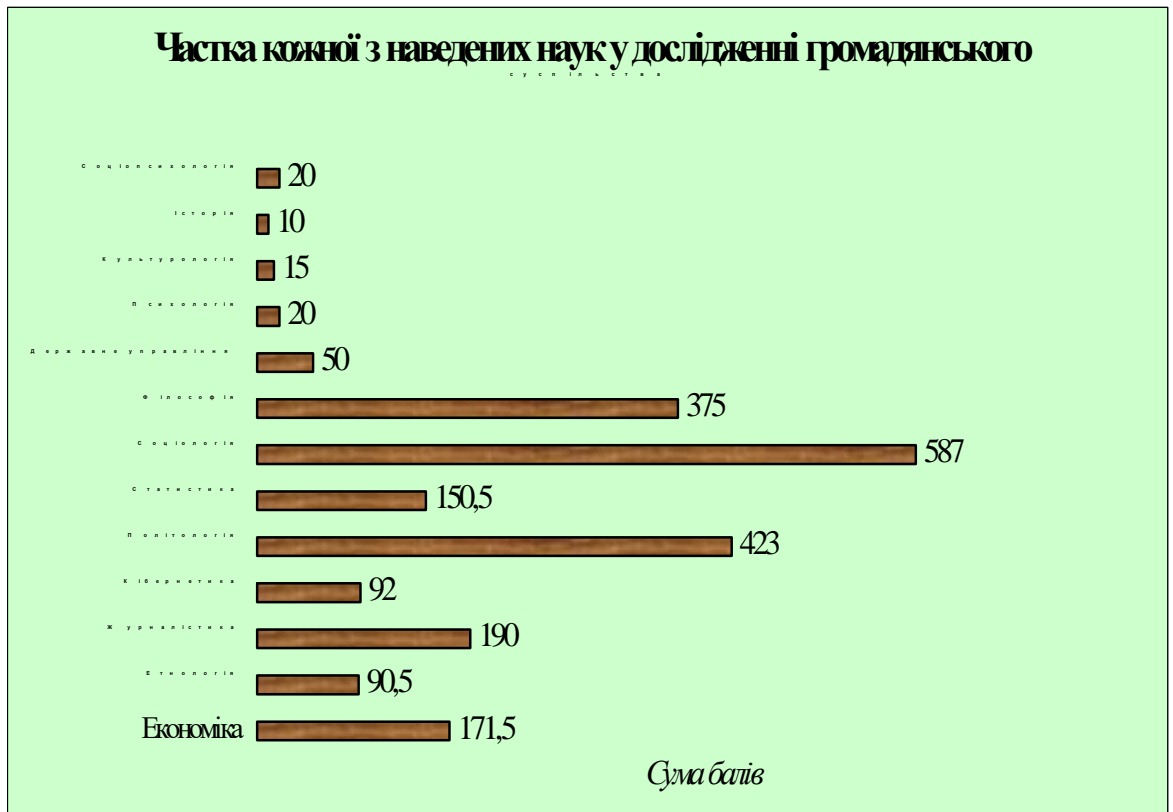


Рис. 3.2.6. Частка кожної з наведених наук у дослідженні громадянського суспільства

Дев'яте та десяте питання анкети були поставлені з метою вивчення вікової та статевої категорій респондентів (додатки Ж.5; Ж.6). На основі цих даних отримано графічний розподіл, представлений діаграмами на рис. 3.2.7 та 3.2.8.

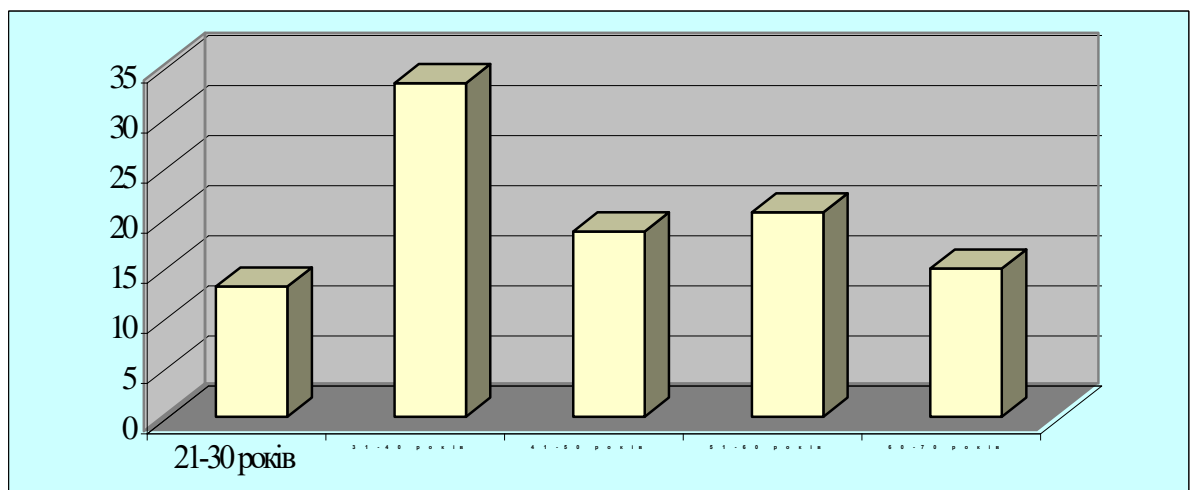


Рис. 3.2.7. Віковий розподіл респондентів

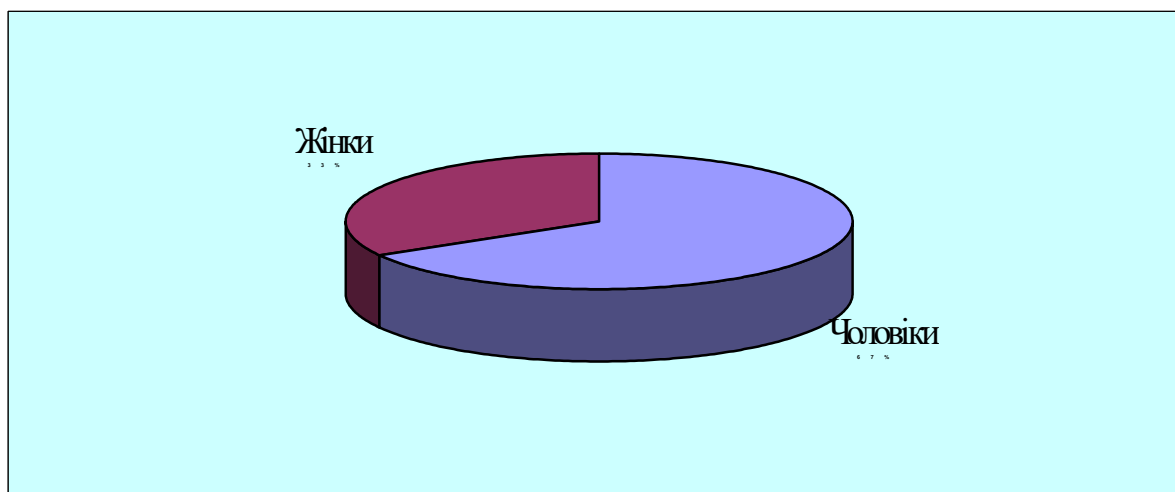


Рис. 3.2.8. Розподіл респондентів за статтю

В одинадцятому питанні анкети респондентам було запропоновано оцінити якість анкети за п'ятибальною шкалою. У ході опрацювання отриманих відповідей (додаток Ж.7) отримано діаграму на рис. 3.2.9.

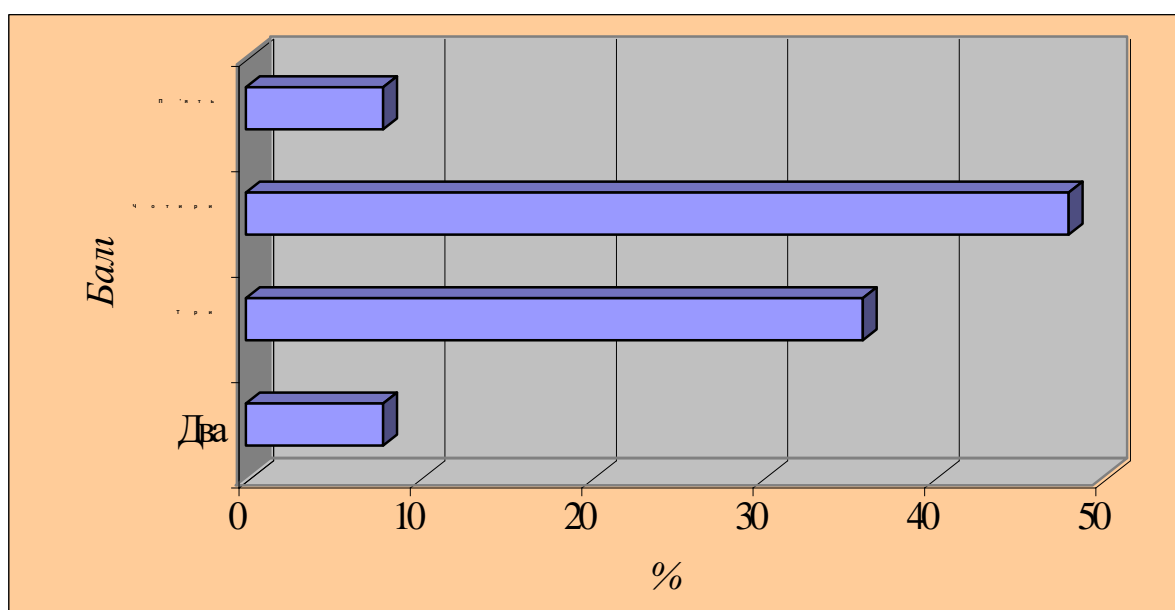


Рис. 3.2.9. Оцінка експертами якості анкети

Дванадцятье питання “вказіть, будь-ласка, Ваш рід занять” було поставлене з метою вивчення фахового та професійного розподілу опитаних експертів. У відповідності до отриманих даних (додаток Ж.8) побудовано таблицю 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Рід занять опитаних експертів

<i>Рід занять</i>	<i>% від отриманих відповідей</i>
Освіта	40,7
Менеджмент	13,0
Наука та освіта	3,7
Тренер-консультант	7,4
Інвестиційний аналітик	3,7
Економіст	3,7
Експерт з питань місцевого самоврядування та громадянського суспільства	3,7
Фінансист	3,7
Керівник ГО типу аналітичний центр	3,7
Громадський діяч, співробітник Фонду, що опікується розвитком громадянського суспільства, експерт з питань європейської інтеграції	3,7
Науковець	3,7
Дослідження громадянського суспільства	3,7
Суспільно-політичні дослідження	5,6

Як зазначено у таблиці 3.2.5, значна частина експертів працюють у сфері освіти, менеджменту, а також у сфері надання консультаційних послуг. Зважаючи на отримані відповіді, можемо констатувати, що значна частина обраних для дослідження експертів тісно пов'язана зі сферою громадянського суспільства.

У останньому запитанні анкети містилося прохання зазначити дату заповнення анкети, метою якого було чітке простеження часових рамок дослідження в подальшому аналізі. Як зазначено у додатку Ж.9, анкети даного дослідження були заповнені з 30 жовтня 2008 року по 4 березня (включно) 2009 року.

Узагальнений аналіз результатів проведеного дослідження дає змогу зробити висновок про те, що феномен громадянського суспільства є важливим та актуальним предметом наукового вивчення, котре, у свою чергу, повинно відбуватися з врахуванням реальних чинників формування та сфер впливу такого суспільства. Отримані у результаті дослідження визначення громадянського суспільства допомагають визначити категоріальні межі суспільства, яке називаємо громадянським, а також правильний напрямок подальших досліджень у цій сфері. Експертна оцінка важливості впливу переліку чинників є допоміжною у виборі пріоритетних та найбільш значущих елементів та факторів, що беруть участь у становленні громадянського

суспільства. Оцінка рівня сформованості громадянського суспільства дозволяє визначити поточний стан справ у сфері функціонування українського суспільства як громадянського. Також суттєво допоміжним моментом є підтвердження експертами важливості врахування соціально-культурних особливостей народу у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства. Виокремлення та інтерпретація першочергових за рівнем впливу чинників розбудови громадянського суспільства допомагає зосередити увагу на найбільш актуальних напрямках подальших досліджень. Одним із найбільш цікавих та очікуваних результатів аналізу даних цього експертного дослідження є підтвердження особливої ролі соціології у дослідженні феномену громадянського суспільства.

Таким чином, можемо зробити висновок, що соціологічне дослідження, яке було проведене методом експертного опитування дало необхідні та важливі результати, котрі є цінними, як для верифікації викладеного у цій дисертаційній роботі теоретичного матеріалу, так і для планування подальших наукових пошуків у сфері громадянського суспільства України.

3.3. Особливості студентського бачення громадянського суспільства

З метою співставлення та перевірки результатів, отриманих у процесі аналізу відповідей проведеного експертного дослідження було здійснено опитування студентської молоді Львівської області.

Оскільки переважна більшість опитаних експертів інтерпретують громадянське суспільство як суспільний простір, котрий знаходиться за межами державної влади, бізнесу, завданням цього дослідження було вивчити особливості громадянського суспільства у середовищі, найменш залученому у формальні сфери життєдіяльності суспільства. Саме з урахуванням цих тверджень об'єктом даного дослідження була обрана студентська молодь.

Для одержання найбільш обґрунтованих та репрезентативних результатів, у цьому дослідженні об'єктом було обрано студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації Львівської області.

Кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації на початок 2008/2009 навчального року, а також кількість студентів, що навчаються у цих закладах визначено на основі звіту Головного управління статистики у Львівській області № 15-07/192, від 18.02.2009 р.²²³

До переліку факультетів та інститутів не входили інші навчальні заклади при університетах (крім одного інституту, який відповідно до статистичного звіту має статус самостійного), оскільки такі є не у кожному навчальному закладі, а також деякі з них не здійснюють безпосередньої підготовки студентів за певними спеціальностями, а займаються науковою роботою, чи роботою у сфері міжнародних відносин.

Варто також зазначити, що та кількість студентів вищих навчальних закладів, яка подана у звіті Головного управління статистики Львівської області може несуттєво відрізнятися від тієї кількості студентів, яку подає кожен навчальний заклад окремо. Це зумовлено тим, що статистичні підсумки

²²³ Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Львівській області. Аспірантові кафедри соціології Львівського національного університету ім. І. Франка Матвійчуку Т. Д. Звіт № 15-07/192, від 18.02.2009 р.

та звіти у різних навчальних закладах формувалися у різні періоди 2008/2009 навчального року.

Розподіл по кафедрах не здійснювався, оскільки не всі кафедри вищих навчальних закладів здійснюють підготовку студентів за відповідним науковим спрямуванням кафедри.

Формування вибіркової сукупності здійснювалося, виходячи з того, що вищий навчальний заклад з найменшим заокругленим до десятих відсотком студентів по відношенню до загальної кількості студентів у Львівській області повинен бути представлений хоча б одним респондентом.

$$0,2\% = 1 \text{ респондент}$$

$$100\% = 500 \text{ респондентів}$$

Таким чином, якщо вищий навчальний заклад, у якому навчається 0,2% від загальної кількості студентів у Львівській області представлений одним респондентом, то попередня загальна кількість вибіркової сукупності становить 500 осіб. Якщо у такому навчальному закладі опитати 2 респондентів, то вибірка сукупність становитиме 1000 осіб. Отже, кожен додатково опитаний респондент у навчальному закладі з 0,2% студентів збільшуватиме вибірку сукупність на 500 осіб.

У нашому випадку у переліку вищих навчальних закладів Львівської області 0,2% представлені два інститути з 327 та 216 студентами. Якщо, наприклад, 327 студентів представлені 1 респондентом, то у межах генеральної сукупності такий розподіл буде представлений наступним чином:

$$327 \text{ студентів від } 143160 \text{ становить } 0,2\%$$

$$1 \text{ респондент від } 500 \text{ становить також } 0,2\%$$

Серед переліку вищих навчальних закладів є також інститут, у якому навчається 63 студенти, що становить 0,04% від кількості студентів у Львівській області. Якщо цих 0,04% представити 1 респондентом, то обсяг вибіркової сукупності сягне 2500 респондентів.

$$0,04\% = 1 \text{ респондент}$$

$$100\% = 2500 \text{ респондентів}$$

Тому, для уникнення перебору вибіркової сукупності цей вищий навчальний заклад представлений також одним респондентом, що для 0,04% є досить вагомим показником і одночасно при вибірковій сукупності, котра включає 500 осіб не спричиняє відчутної похибки.

Таким чином, беручи за вибірку сукупність 500 осіб, було сформовано відсоткові значення кількості респондентів за відсотковими квотами.

Якщо 500 осіб становить 100%, а 1 особа становить 0,2%, то кожні наступні 0,2% студентів у кожному навчальному закладі збільшують кількість опитаних у цьому навчальному закладі на одну особу (табл. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Відсоткові значення та кількісні квоти респондентів

№	%	квота	№	%	квота	№	%	квота
1	22,6	113	10	3	15	19	0,6	3
2	17,3	86	11	1,6	8	20	0,5	2
3	12,3	61	12	1,7	8	21	0,3	1
4	6,7	33	13	2	10	22	0,2	1
5	6,4	32	14	1,4	7	23	0,6	3
6	4,9	24	15	1,5	7	24	0,3	1
7	4,2	21	16	1,6	8	25	0,2	1
8	4,1	20	17	0,9	4	26	0,04	(1)
9	4	20	18	0,9	4	Разом		494

Як бачимо, на даному етапі обсяг вибіркової сукупності становить 494 особи.

При розподілі у факультетах використано подібний принцип. Квота у кожному вищому навчальному закладі позначається як 100% і відповідно до кількості студентів на кожному факультеті (у відсотках) вираховується кількість респондентів з кожного факультету. Наприклад, якщо у вищому навчальному закладі (у якому слід опитати 86 респондентів) на одному з факультетів навчається 21,7% студентів (відсоток отриманий від кількості студентів у цьому навчальному закладі), то квоту для цього факультету розраховуємо наступним чином:

$$100\% = 86 \text{ респондентів}$$

$$21,7\% = 18,6 \approx 19 \text{ респондентів}$$

У випадках, коли за період формування вибіркової сукупності сума кількостей студентів по факультетах (отримана у навчальних частинах університетів та інститутів) відрізнялася від кількості студентів у навчальному закладі (офіційний звіт Головного управління статистики у Львівській області станом на початок 2008/2009 навчального року), за основу розрахунку відсоткової кількості студентів, що потрапляють у вибірку сукупність бралися останні дані, отримані у навчальних закладах безпосередньо перед проведенням анкетування.

У тих навчальних закладах, де отримати інформацію про кількість студентів по факультетах було проблематично, ця кількість розраховувалася як середнє по відношенню до загальної кількості студентів у даному навчальному закладі.

Беручи до уваги чинники, оцінені високою кількістю балів (до даного дослідження включено ті чинники, бал яких був вищим за середнє арифметичне) студентській молоді було запропоновано оцінити ступінь впливу поданих чинників.

Тут слід звернути увагу на те, що студентам для оцінювання було запропоновано ті чинники, які визнані експертами як найважливіші, без зміни інтерпретації та без спрощення формулювання, з огляду на те, що генеральну та вибірку сукупності складають студенти III-IV (найвищих) рівнів акредитації.

Перше питання у анкеті (додаток К) даного дослідження було поставлено з метою дослідження розуміння респондентами теми опитування. У цьому питанні студентам було запропоновано позначити наскільки часто їм доводиться чути словосполучення “громадянське суспільство”. 52,7% опитаних респондентів (додаток Л.2) обрали варіант “інколи”, 23,6% опитаних відповіли, що таке словосполучення їм доводиться чути дуже рідко. Дуже часто поняття “громадянське суспільство” зустрічається 18,4% опитаних студентів. 5,3% респондентів зазначили, що таке словосполучення чують вперше (рис. 3.3.1).

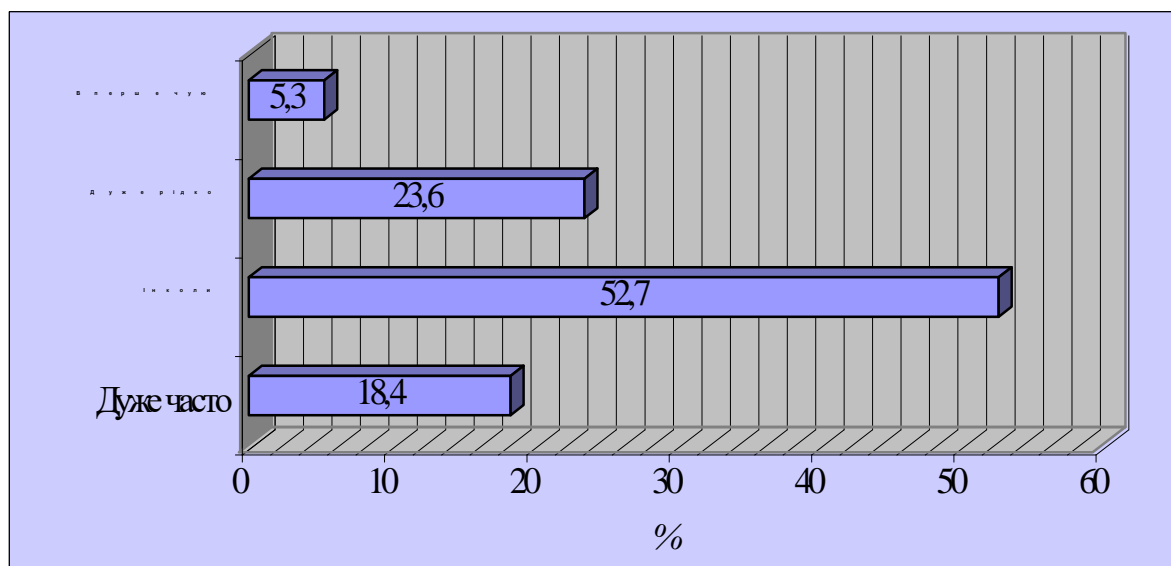


Рис. 3.3.1. Рівень ознайомленості студентів з поняттям “громадянське суспільство”

У другому питанні анкети студентам було запропоновано вписати чим є громадянське суспільство на їхню думку. Отримані у результаті дослідження відповіді були опрацьовані методом контент аналізу.

Із загального масиву анкет було відібрано 109 тверджень стосовно того, чим є громадянське суспільство. Отримані визначення зведено в єдиний текстовий масив обсягом 767 слів. З даного масиву виокремлено іменники, які були вжиті частіше ніж 10 разів (9% від усіх тверджень). На основі отриманих визначень за допомогою контент аналізу було сформульовано таблицю 3.3.2, у якій відображено частоти вживання певних понять у описі студентами громадянського суспільства.

Таблиця 3.3.2

Результати контент аналізу запропонованих студентами визначень

Поняття	Частота вживання
Громадян	30
Держави	11
Людей	21
Права	17
Сукупність	12
Суспільство	36
Сферах	12

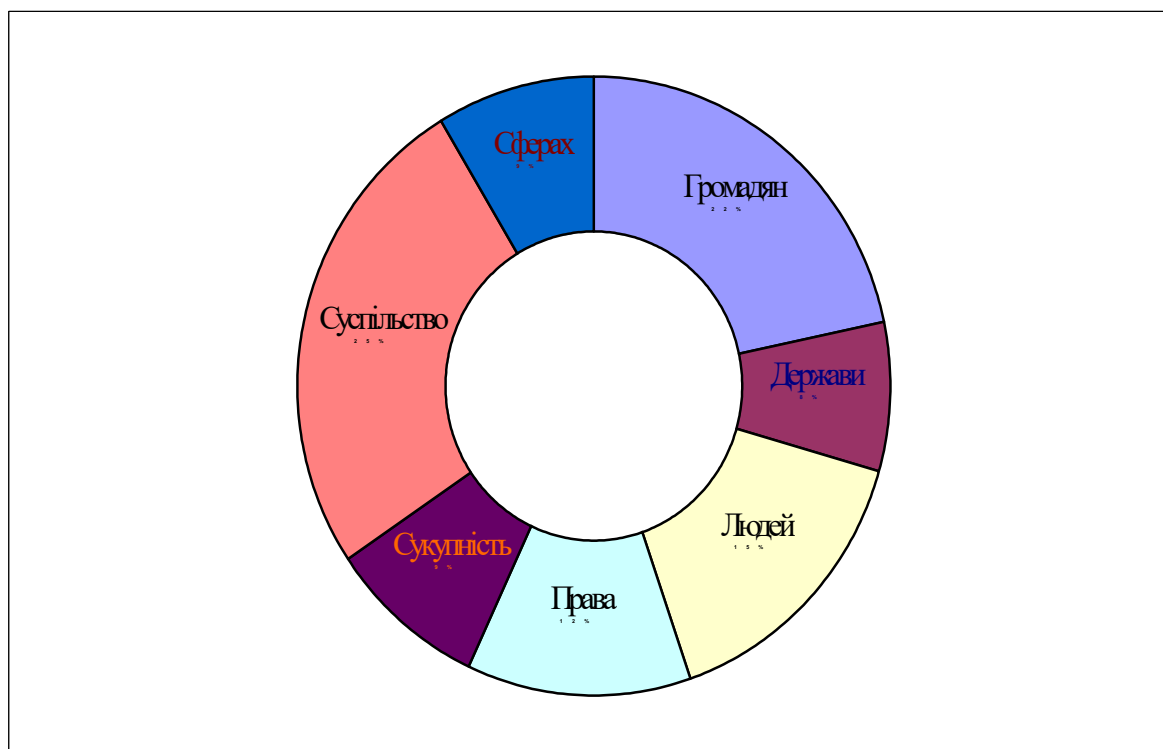


Рис. 3.3.2. Частота вживання понять при визначенні громадянського суспільства

Таким чином, на основі діаграми рис. 3.3.2 можемо констатувати, що у описі того, чим, на їхню думку, є громадянське суспільство студенти у 25% відповідей використали поняття “суспільство”. 22% отриманих визначень містили поняття “громадян”. У 15% із зазначених студентами тверджень було вжито слово “людей”. 12% визначень містили слово “права”. По 9% припадає на частоту вживання у описі громадянського суспільства слів “сукупність” та “сфери”. На основі отриманих даних простежується напрямок асоціацій, які викликає у студентів поняття “громадянське суспільство” (схема 3.3.1).

Схема 3.3.1

Узагальнене визначення громадянського суспільства (студентське бачення)

“Чим є громадянське суспільство на Вашу думку?”					
суспільство	громадян	людей	права	сукупність	сфери
25%	22%	15%	12%	9%	9%

Третє питання “Чи берете Ви участь у роботі громадської організації, профспілки, громадського об’єднання, клубу за інтересами, чи будь-якого іншого виду об’єднання громадян?” було поставлене з метою вивчити рівень залученості студентства Львівщини до формування соціального капіталу. Дане

питання було сформульоване у трьох часових формах – у минулому часі, теперішньому та майбутньому.

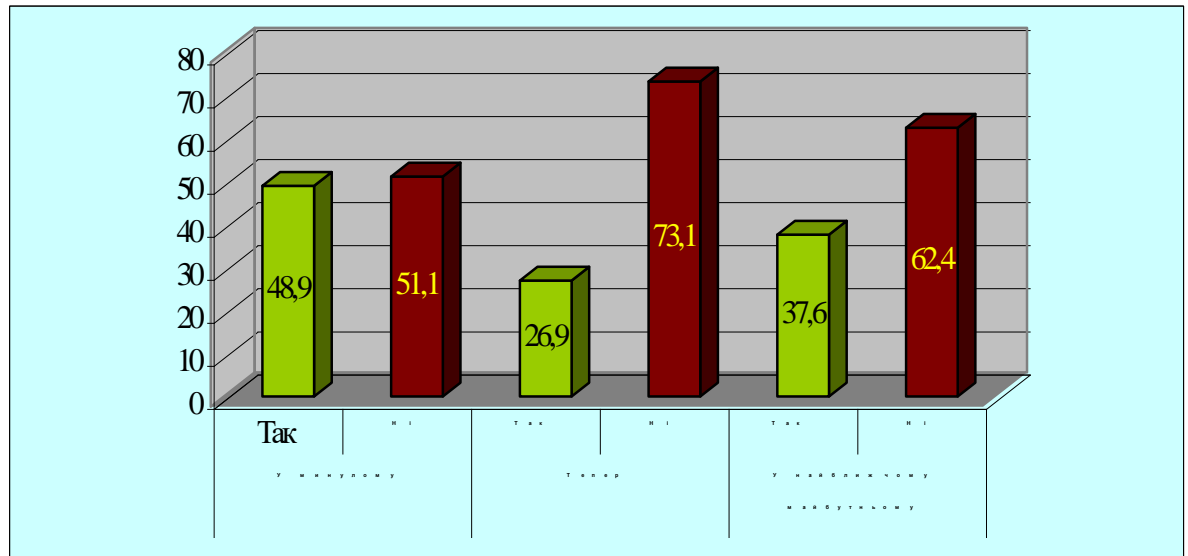


Рис. 3.3.3. Участь студентів у роботі громадських організацій

У відповідності до результатів (додатки М – М.2), представлених на діаграмі рис. 3.3.3, можемо констатувати, що студенти Львівщини беруть активну участь у формуванні соціального капіталу – 48,9% респондентів, що відповіли на дане питання брали участь у роботі громадських та інших організацій громадянського суспільства, 26,9% – задіяні у роботі таких організацій станом на момент опитування, ще у 37,6% отриманих відповідей зазначено планування прийняти участь у роботі організацій громадянського суспільства у найближчому майбутньому. Помітна також тенденція до зменшення кількості задіяних у громадських організаціях студентів (станом на період проведення дослідження 73,1% студентів, які дали відповіді на це питання, не приймали участі у роботі громадських організацій). Однак такий стан справ може бути пояснений тим, що значну частину вільного часу, який необхідний для роботи у громадських організаціях студенти повинні використати насамперед для навчання.

Під час аналізу відповідей на дане питання була помітна тенденція, що відображала небажання брати участь у роботі громадських організацій у найближчому майбутньому (62,4% від зазначених відповідей).

На основі таблиць 3.3.3 та 3.3.4 можемо простежити взаємозв'язки між участю студентів у роботі громадських організацій у минулому – найближчому майбутньому та станом на час проведення опитування – найближчому майбутньому.

Таблиця 3.3.3

Участь студентів у діяльності організацій громадянського суспільства

У минулому / У найближчому майбутньому		У найближчому майбутньому		Разом
		Так ↓	Ні ↓	
У минулому	Так →	94	69	163
	Ні →	34	144	178
Разом		128	213	341

Як зазначено у схемі 3.3.2, лише 94 з 163 опитаних респондентів, які брали участь у роботі організацій громадянського суспільства планують продовжити цю діяльність у найближчому майбутньому. Проте серед 178 студентів, які не приймали участі у роботі таких організацій у минулому лише 34 опитаних висловили бажання стосовно такої діяльності у майбутньому.

Таблиця 3.3.4

Участь студентів у діяльності організацій громадянського суспільства

Тепер / У найближчому майбутньому		У найближчому майбутньому		Разом
		Так ↓	Ні ↓	
Тепер	Так →	41	7	48
	Ні →	83	206	289
Разом		124	213	337

За результатами, представленими у схемі 3.3.3, можемо констатувати, що серед тих 48 студентів, котрі брали участь у роботі організацій громадянського суспільства під час проведення опитування (варіант відповіді “тепер”) 41 респондент висловив бажання продовжити цю діяльність у найближчому майбутньому. Однак з 289 респондентів, котрі станом на період проведення анкетування не брали участі у роботі організацій громадянського суспільства значна частина (206 студентів) не виявили такого бажання і стосовно найближчого майбутнього.

У четвертому питанні анкети студентам було запропоновано оцінити якою мірою, на їхню думку, поняттю громадянського суспільства відповідають запропоновані твердження (за результатами опрацювання діаграми на

рис. 3.2.5 та за висновками експертного опитування респондентам запропоновано оцінити “інші чинники” з метою конкретизації їх ваги та ролі у розбудові громадянського суспільства).

На основі додатків Н – Н.21 сформовано таблицю 3.3.5, у якій відображено відсоткові значення кількості респондентів відповідно до балу, поставленого ними кожному чиннику.

Таблиця 3.3.5

Оцінка студентами міри відповідності поняттю громадянського суспільства запропонованих тверджень

№	Запропоновані студентам твердження	% від дійсних					
		0	1	2	3	4	5
4.1	Сукупність елементів суспільства незалежних від політичної влади	5,4	8,1	25,1	32,4	16,5	12,4
4.2	Основа розвитку суспільства	0,9	8,8	17,4	23,9	28,2	20,9
4.3	Самоорганізація соціальних груп, об'єднань громадян для задоволення своїх потреб	4	5,3	12,2	28,8	34,1	15,7
4.4	Суспільство осіб і груп, з'єднаних соціальними зв'язками, традиціями, культурою	0,2	3,2	14,1	23,8	26,6	32,1
4.5	Забезпечення прав людини і основа національного суверенітету	0,4	3,9	10,3	25,3	20,7	39,3
4.6	Запорука духовного розвитку і добробуту	1,7	6,5	12,3	19,7	28,8	31
4.7	Здатність громадян збудувати правову, соціальну державу політичну націю	1,1	8,6	10,6	23,5	24,6	31,7
4.8	Мережа громад	6,9	20,6	22,7	22,3	22,7	4,9
4.9	Реалізація громадянських прав і свобод	1,5	4,3	13,2	23,3	28,2	29,5
4.10	Все те в суспільстві, що не є держава	17,8	16,9	25,0	25,0	9,6	5,7
4.11	Соціум, який функціонує та розвивається з мінімальним втручанням держави	6,8	11,3	29,6	24,8	17,6	9,8
4.12	Реальна можливість громадян впливати на політичні процеси	2,8	10,4	14,1	18,6	32,5	21,6
4.13	Громадяни активно відстоюють свої права	0,9	4,2	7,5	22,1	28,1	37,2
4.14	Це суспільний простір, в якому індивіди об'єднуються на добровільних засадах	2,2	6,4	13	23,1	29,5	25,8
4.15	Основним суб'єктом громадянського суспільства є громадяни	0,4	4,2	6,4	8,4	25,4	55,2
4.16	Шлях до добробуту країни	2,8	4,1	5,4	33,9	26,6	27,2
4.17	Суспільний простір інтересів спільнот громадян	1,5	7,2	18,2	33,7	27,6	11,8
4.18	Арена колективної діяльності	1,7	8,4	22,9	25,5	27,8	13,7
4.19	Сукупність мереж, інституцій, зв'язків самоорганізації	2,2	7,6	17	31,4	29,2	12,6
4.20	Суспільство, в якому існує вільна, самостійна, незалежна особистість	2,3	4,5	7,5	16,8	29,2	39,7
4.21	Сфера реалізації професійних і життєвих інтересів, потреб, цінностей	1,3	3	11,6	23,2	31,8	29,2
4.22	Цінність та показник розвитку суспільства	2,1	4,5	10,5	22	30,8	30,1

Завданням п'ятого запитання анкети було з'ясувати, чи зустрічалися студенти з тематикою громадянського суспільства у процесі навчання. 37,4% опитаних дали на це питання ствердну відповідь (додаток П). 26,2% студентів зазначили, що мали нагоду ознайомитися з тематикою громадянського

суспільства на лекції, 6,5% – на практичних, ще 2,4% – на конференції. Варіант відповіді “ні” обрали 11,8% респондентів. 15,7% опитаних зазначили, що у процесі навчання не пригадують зустрічі з темою громадянського суспільства (рис. 3.3.4).

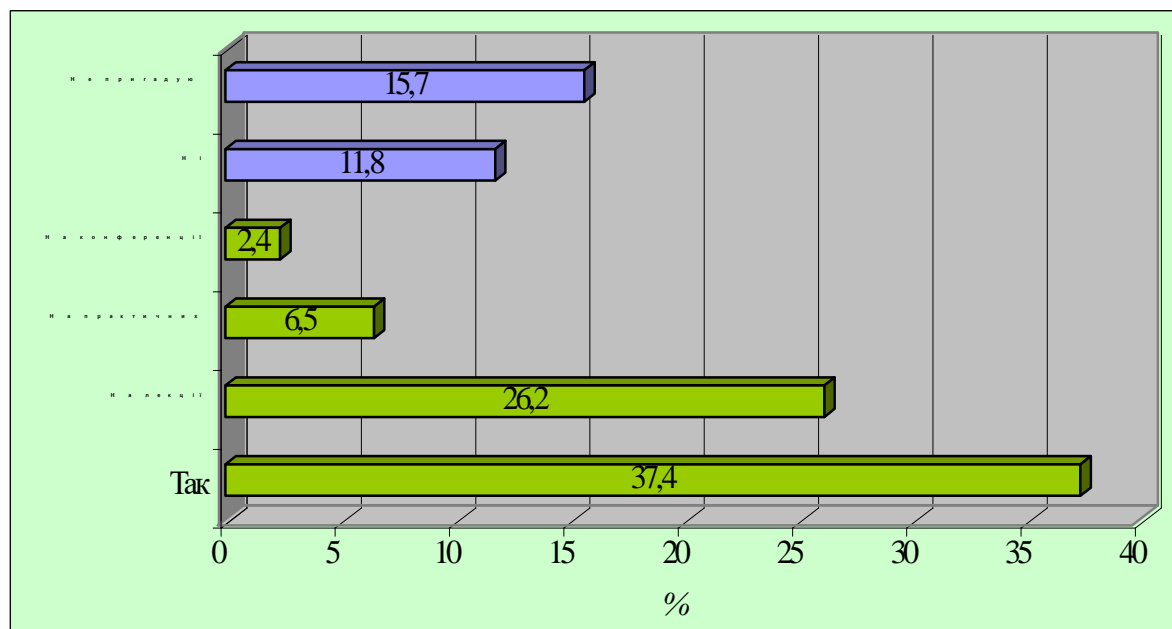


Рис. 3.3.4. Тематика громадянського суспільства у процесі навчання

У шостому питанні респондентам пропонувалося оцінити, які з запропонованих чинників є найбільш впливовими на розвиток громадянського суспільства (додатки Р – Р.26).

У таблиці 3.3.6 великими літерами (А, Б, В, Г) позначено групи чинників, оцінені експертами у спадному порядку. Таке наочне представлення дозволяє порівняти подібності та відмінності у оцінюванні зазначених чинників експертами та студентами. Так, наприклад, ті чинники, які у порядку спадання були поставлені експертами на друге місце (група Б), під час опитування студентів отримали найбільшу кількість найвищого балу – п'ять.

Таблиця 3.3.6

Оцінка студентами рівня впливу переліку чинників на розвиток громадянського суспільства

№	Запропоновані студентам чинники		% від дійсних					
			0	1	2	3	4	5
6.1	демократія	А	0,9	4,1	9,2	17	19,7	49,1
6.2	вирівняння доходів		4,1	8,5	23,5	27,4	25	11,5
6.3	відповідальність за свої вчинки		3,7	4,1	5	19,2	28,5	39,4
6.4	самосвідомість		0	3	3,4	15,1	28,4	50,1
6.5	наявність потужного середнього класу		1,5	7	14	31,9	27	18,5
6.6	інститути для участі громадян		2,8	4,5	15,6	31,8	32,9	12,3
№	Запропоновані студентам чинники		% від дійсних					
			0	1	2	3	4	5
6.7	ринкові	Б	3,3	7	22,2	28,9	28,7	10
6.8	обмеження багатства		12,3	18,5	23,1	23,3	13	9,9
6.9	відповідальність		2,1	2,1	7,7	9	30,8	48,2
6.10	контроль та покарання за правопорушення		3,2	6,3	7,5	10,1	26,5	46,3
6.11	“кожен повинен почати з себе”		1,3	3,9	5,8	9,7	15,7	63,6
6.12	громадянська культура		1,7	3,2	5,6	10,9	28,6	50
6.13	підтримка на національному рівні		0	6,6	8,9	20,4	32,6	31,5
6.14	поява нового покоління активних суб'єктів розвитку суспільства країни		0	2,6	11,3	23,2	31	32
6.15	низький рівень корупції та засудження корупції суспільством		4,7	6,5	4,9	18,9	25,8	39,1
6.16	національна та культурна ідентичність, патріотизм та повага до держави		В	0,9	2,8	9,4	12,9	21,9
6.17	небайдужість до того, що відбувається	1,8		4	7,5	14,6	29	43,1
6.18	інститут власності	2,4		5,8	18,5	35,6	27,5	10,3
6.19	реальні приклади	0,4		7,3	17,6	27	28,8	18,9
6.20	ефективна система надання послуг	0,9		6,7	14	33,4	29,3	15,7
6.21	фінансування з поза бюджету	2,6		9	23,6	22,7	27	15
6.22	розвиток автономії університетів	2,1		8,6	17,6	33	19,7	18,9
6.23	професіоналізм недержавних організацій	2,2		6,3	11,9	31,2	31	17,5
6.24	активна позиція щодо захисту своїх прав	0		1,7	4,5	13	21,9	58,9
6.25	соціальні проекти; соціальна активність	0,4		1,7	3,4	20,9	32,7	40,9
6.26	організаційний потенціал ГС	Г	1,1	2,2	10,6	29,7	37	19,5
6.27	наявність розвинутої інституційної мережі		0,6	3,2	10,6	30,2	39,7	15,7

За результатами, отриманими з діаграми рис. 3.2.5 експертного дослідження студентам було запропонованого висловити власну думку стосовно того, які з зазначених наук повинні займатися вивченням громадянського суспільства. На основі проаналізованих відповідей (додатки С – С.12) сформовано таблицю 3.3.7 з відсотковим розподілом проведеного студентами оцінювання та діаграму на рис. 3.3.5, у якій представлено найбільші відсоткові частки кожної з наук у вивченні громадянського суспільства. З метою спрощеного наочного представлення побудова діаграми здійснювалася на основі підрахунку відсотків найвищого балу.

Таблиця 3.3.7

Оцінка студентами частки кожної із зазначених наук у дослідженні громадянського суспільства

Перелік наук, запропонований студентам	% від дійсних					
	0	1	2	3	4	5
Економіка	0,9	2,8	12,5	22,5	30,5	30,9
Етнологія	1,8	3,3	9,5	32,6	30,2	22,6
Журналістика	1,7	1,3	6	15,5	32	43,4
Кібернетика	9,4	20,3	23,4	31,7	14,1	1,1
Політологія	1,3	3	3,2	8,2	28,8	55,6
Статистика	2,2	6,2	8	17,5	32,3	33,8
Соціологія	0,4	1,5	0,4	4,9	17	75,8
Філософія	3,3	3,8	9,6	26,6	26,1	30,6
Державне управління	1,8	0,4	5,3	15,9	26,5	50
Психологія	0,4	0,7	9,7	14,4	26,8	48
Культурологія	0	0,4	7,2	21,9	32,4	38
Історія	0	1,6	6,7	19,1	28,7	43,9
Соціопсихологія	1,1	3,1	13,2	34,1	34,1	48,5

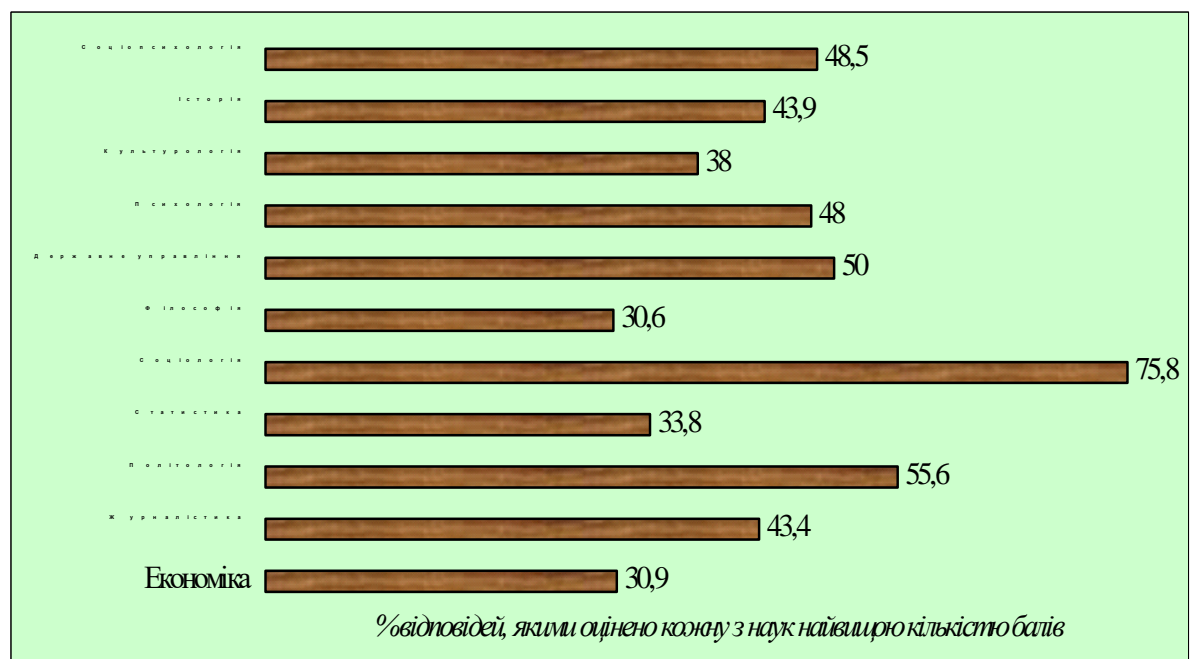


Рис. 3.3.5. Частка кожної з зазначених наук у дослідженні громадянського суспільства

У відповідності до результатів, представлених у діаграмі на рис. 3.3.5, можемо констатувати, що частка соціології у дослідженні громадянського суспільства є достатньо вагомою.

З метою порівняння оцінок рівня сформованості громадянського суспільства в Україні, під час дослідження респондентам було запропоновано поставити власну оцінку за десятибальною шкалою.

За результатами, представленими на графіку рис. 3.3.6, можемо зробити висновок про те, що поставлена студентами оцінка рівня сформованості громадянського суспільства в Україні є середньою, проте, тенденційно стабільною (додаток Т). 32,6% респондентів, які дали відповідь на це питання оцінили рівень сформованості громадянського суспільства в Україні на 5 балів з десяти.

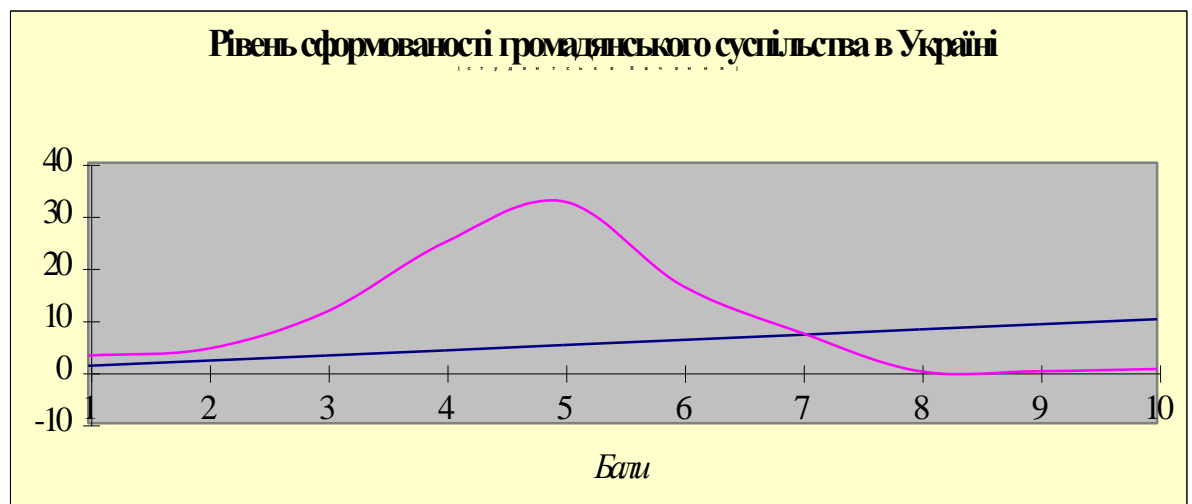


Рис. 3.3.6. Рівень сформованості громадянського суспільства в Україні
(студентське бачення)

Таким чином, можемо констатувати, що в оцінці рівня сформованості громадянського суспільства України студенти уникали вибору як найнижчих, так і найвищих балів. Отримані на дане питання відповіді підтверджують існування значного резерву розвитку для українського громадянського суспільства.

Діаграми рис. 3.3.7 та рис. 3.3.8 відображають відповідно віковий розподіл (додаток Т.1) та розподіл за статтю (додаток Т.2) опитаних респондентів.

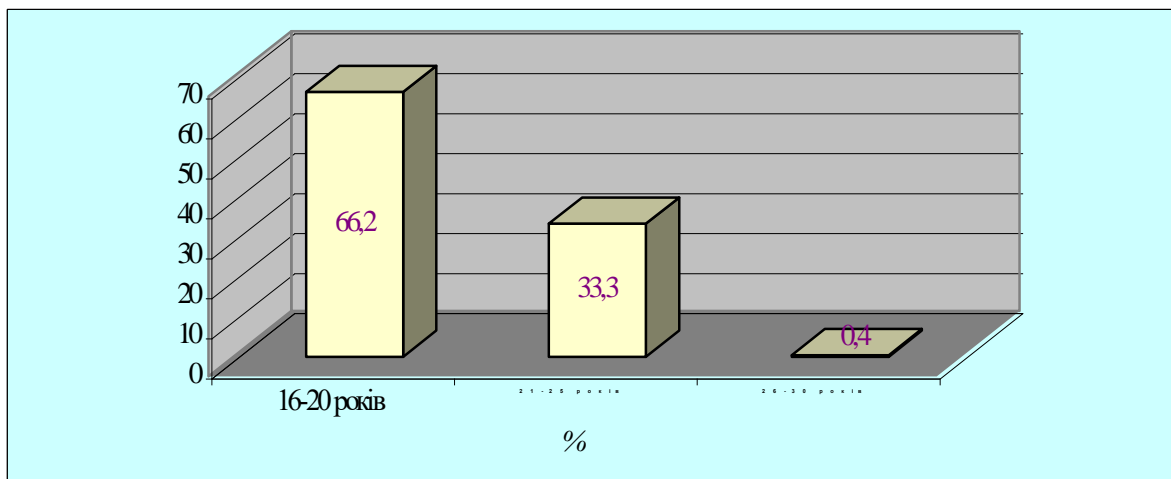


Рис. 3.3.7. Віковий розподіл респондентів (студенти)

У відповідності до графічно представленої інформації на діаграмі рис. 3.3.6, можемо констатувати, що у даному соціологічному дослідженні 66,2% опитаних студентів становлять вікову категорію 16-20 років. Частка опитаних респондентів віком 21-25 років складає 33,3%, ще 0,4% припадає на студентів віком 26-30 років.

На діаграмі рис. 3.3.8 позначено, що у цьому дослідженні прийняли участь 63% жінок та 37% чоловіків.

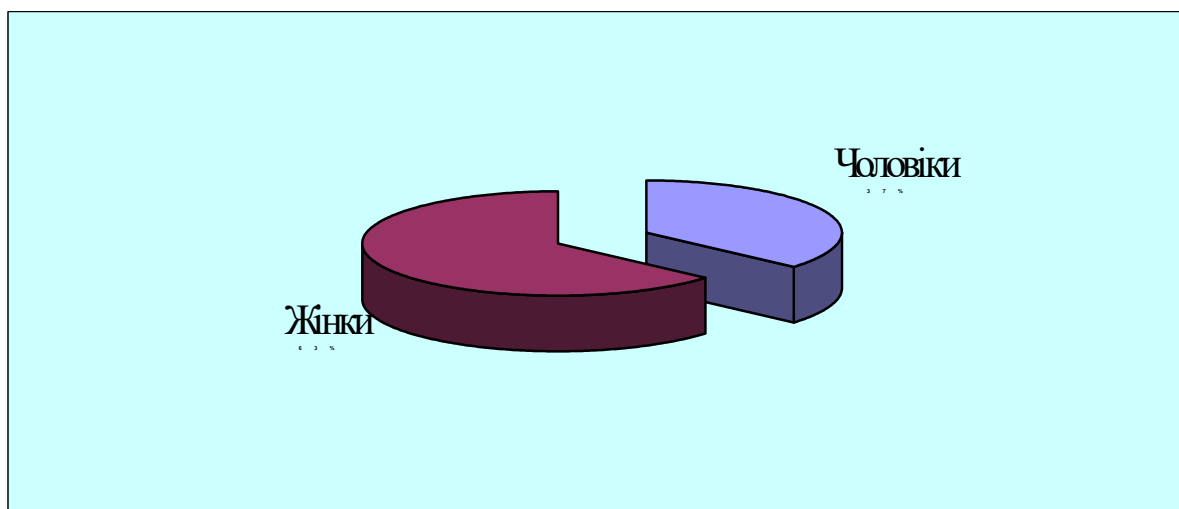


Рис. 3.3.8. Розподіл респондентів за статтю (студенти)

В одинадцятому питанні анкети студентам було запропоновано оцінити якість анкети. Відповідно 50,9% опитаних оцінили анкету на п'ять балів, оцінку 4 поставили 40,2% студентів (додаток Т.3). Оцінками три і два запропонована респондентам анкета була оцінена відповідно 7,4% та 1,5% опитаних студентів (рис. 3.3.8).

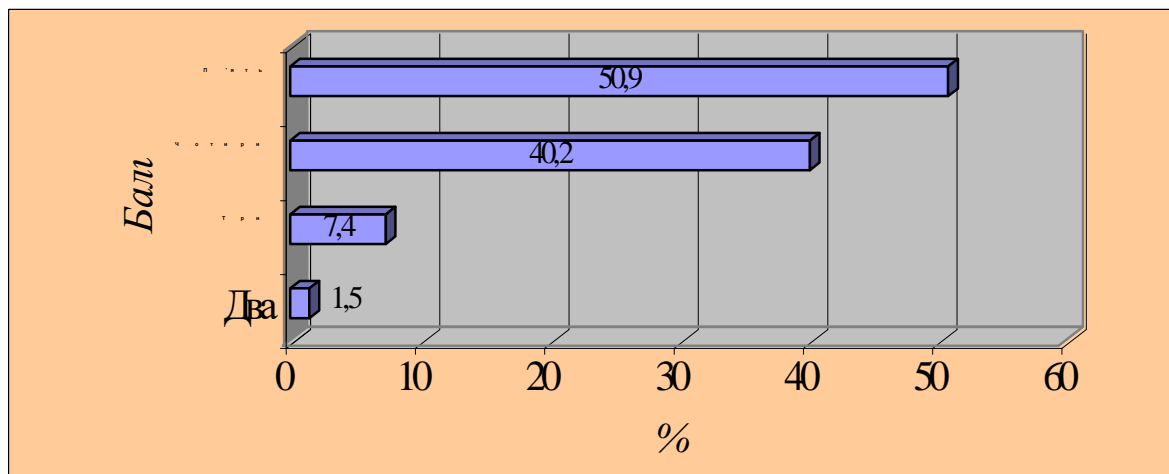


Рис. 3.3.9. Оцінка студентами якості анкети

Крім зазначення назви факультету (додаток Т.4), студентам також було запропоновано вписати рік (курс) свого навчання. На діаграмі рис. 3.3.10 зображено розподіл опитаних студентів за роками навчання (курсами) (додаток Т.5).

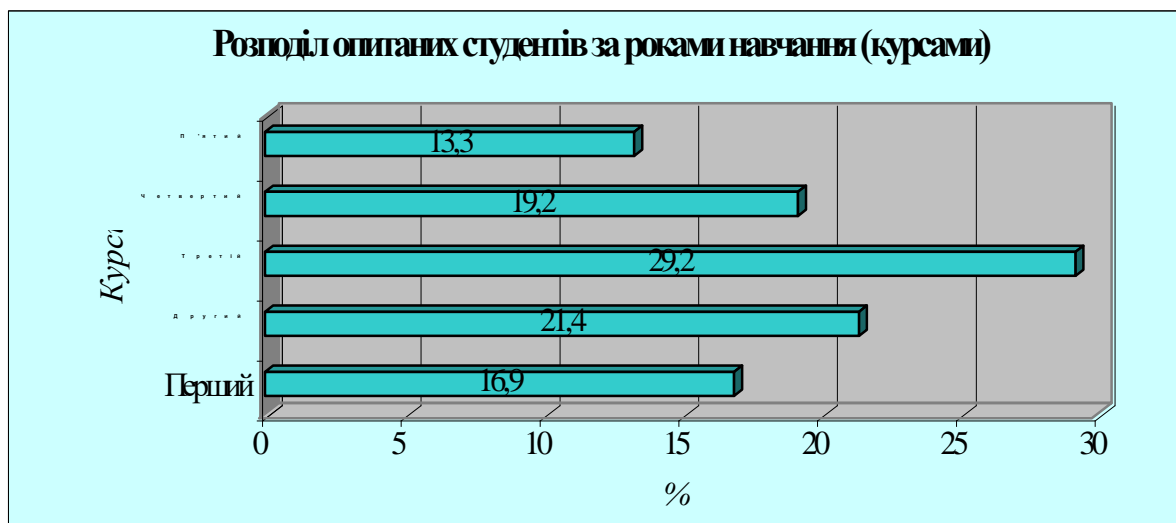


Рис. 3.3.10. Розподіл опитаних студентів за роками навчання (курсами)

Таким чином, переважна більшість опитаних студентів (29,2%) є представниками третього курсу. Четвертий та другий курси у даному дослідженні були представлені відповідно 19,2% та 21,4% опитаних. Серед студентів, які прийняли участь у дослідженні, на п'ятому курсі навчаються 13,3%. 16,9% респондентів є представниками першого курсу.

На графіку рис. 3.3.11 зображено порівняння експертного та студентського оцінювання рівня сформованості громадянського суспільства в Україні (додатки Ж та Т).

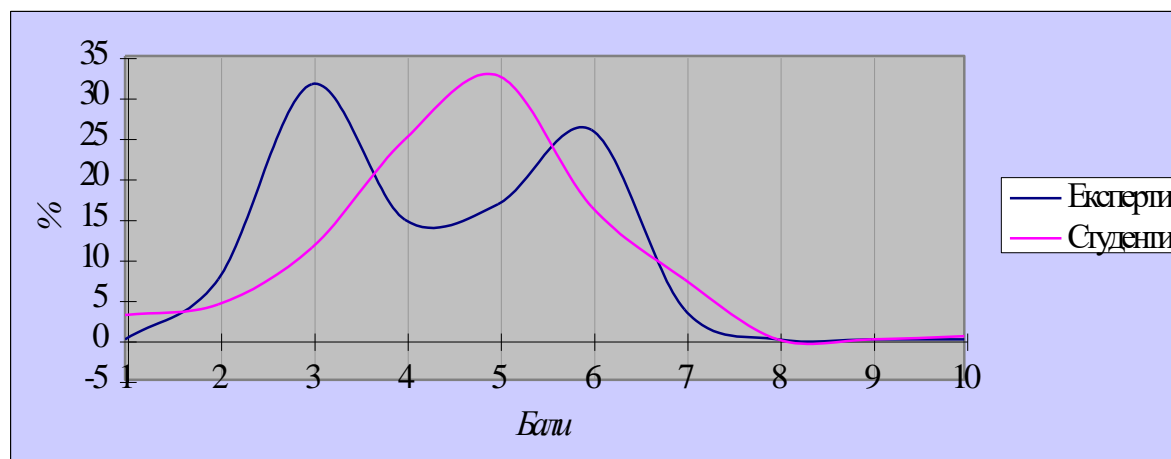


Рис. 3.3.11. Оцінка рівня сформованості громадянського суспільства в Україні

На основі графіку 3.3.2 можемо зробити висновок про те, що опитані експерти оцінювали громадянське суспільство переважно на три та шість балів, тоді як студенти у більшості випадків оцінили рівень сформованості громадянського суспільства в Україні на п'ять балів.

У відповідності до графіку 3.3.2 можна простежити тенденцію до надання переваги вибору середньої оцінки рівня сформованості громадянського суспільства.

За результатами проведеного дослідження можемо зробити висновок про те, що значній частині опитаних студентів, а саме 52,7%, інколи доводилося чути поняття “громадянське суспільство”. Проте 5,3% опитаних респондентів відповіли, що з поняттям “громадянське суспільство” зустрілися вперше.

У описі поняття “громадянське суспільство” значну частину визначень було сформульовано з використанням слів “суспільство” (25%), “громадян” (22%), “людей” (15%), права (12%).

Що стосується участі студентів у формуванні соціального капіталу, то 48,9% студентів, котрі відповіли на дане питання брали участь у роботі громадських та інших організацій громадянського суспільства, 26,9% – задіяні у роботі таких організацій станом на момент опитування, ще 37,6% отриманих відповідей підтверджують наміри прийняти участь у роботі організацій громадянського суспільства у найближчому майбутньому. Крім того існує значна частина студентів (289 з 474 осіб), котрі не приймали участі у роботі

громадських організацій станом на період проведення дослідження та не бажають здійснювати таку діяльність у найближчому майбутньому (206 з 289 осіб).

За результатами оцінки міри відповідності поняттю громадянського суспільства запропонованих студентам тверджень найвищий бал було поставлено твердженню про те, що основним суб'єктом громадянського суспільства є громадянин (55,2% опитаних оцінили це твердження на 5 балів).

Частота використання поняття “громадянське суспільство” підтверджується відповідями студентів на питання стосовно використання цього поняття у процесі навчання. 37,4% отриманих відповідей підтверджують наявність тематики громадянського суспільства у навчальному процесі. Крім того 26,6% респондентів, що дали відповідь на це питання зустрічалися з тематикою громадянського суспільства на лекції, 6,5% – на практичних, ще 2,4% – на конференціях. Проте 15,7% (варіант відповіді “не пригадую”) та 11,8% (варіант відповіді “ні”) вказують на те, що з сутністю поняття громадянського суспільства ознайомлені не всі студенти вищих навчальних закладів, котрі прийняли участь у даному дослідженні.

Серед найбільш впливових на розвиток громадянського суспільства чинників, опитані студенти відзначили самосвідомість, твердження про те, що “кожен повинен почати з себе”, національну та культурну ідентичність, патріотизм та повагу до держави, а також активну позицію щодо захисту своїх прав.

У процесі оцінки частки кожної з зазначених у анкеті наук, опитані респонденти відзначили соціологію (75,8% вибору найвищого балу), а також політологію (55,6% вибору найвищого балу).

Що стосується оцінки рівня сформованості громадянського суспільства в Україні, то серед студентів, котрі відповіли на відповідне питання найбільша кількість (32,6%) оцінили такий рівень на п'ять балів за десятибальною шкалою.

У процесі узагальнення та порівняння результатів експертного дослідження та опитування студентів можемо зробити висновок про те, що тематика громадянського суспільства є поширеною як у середовищі спеціалістів з питань соціології та політології, так і у навчальній та громадській діяльності студентства Львівщини.

Під час аналізу запропонованих експертами та оцінених студентами ідей, тверджень та конкретних чинників, пов'язаних з тематикою громадянського суспільства простежується чіткий взаємозв'язок та взаємовплив таких чинників, як соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація.

Висновки

У третьому розділі дисертаційної роботи “Соціологічний аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні”, зокрема у його першому підрозділі “Аналіз результатів соціологічних досліджень громадянського суспільства” проаналізовано дані кількох соціологічних досліджень, які дають змогу кількісно охарактеризувати сучасне українське громадянське суспільство.

Встановлено, що рівень організованості та успішності організованих груп, організацій, установ, органів місцевого самоврядування та інших суспільних об’єднань може бути показником того, яким чином соціальний капітал задіяний у процеси, пов’язані з розвитком громадянського суспільства.

Ефективне та гармонійне функціонування соціальної ідентичності, соціального капіталу та соціальної комунікації можливе лише у структурі, утвореній добровільними об’єднаннями громадян.

На основі даних соціологічних досліджень можна констатувати, що існують достатньо вагомі кількісні показники громадянського суспільства.

У процесах становлення громадянського суспільства в Україні важливу роль відіграє громадянська освіта.

Соціальні чинники громадянського суспільства є не лише невід’ємними елементами існування такого суспільства, але й можуть бути обчислені як кількісні показники розбудови українського суспільства як громадянського.

На основі даних дослідження, яке щорічно проводиться організацією *Freedom House*, з метою вивчення рівня свободи на основі двох базових характеристик – політичних прав та громадянських свобод, доведено, що постсоціалістичні країни відносяться до різних груп, що підтверджує недоцільність зведення їх до однієї категорії для подальшого порівняння.

Підтверджено, що для вивчення процесів становлення громадянського суспільства кожної окремої країни варто брати до уваги не узагальнені показники, а, навпаки, методики, розроблені з врахування національної специфіки кожного суспільства.

Друга частина третього розділу цієї дисертаційної роботи (підрозділ 3.2) “Соціальні умови розвитку громадянського суспільства”, описує результати

конкретного соціологічного дослідження, яке проводилось методом експертного опитування із застосуванням методики “снігового клубка”. Аналіз результатів проведеного дослідження дає змогу зробити висновок про те, що феномен громадянського суспільства є важливим та актуальним предметом наукового вивчення, котре, у свою чергу, повинно відбуватися з врахуванням реальних чинників формування та сфер впливу такого суспільства.

Експертами підтверджено важливість врахування соціально-культурних особливостей народу у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства а також особливу ролі соціології у дослідженні феномену громадянського суспільства.

Отримані у результаті експертного опитування висновки та рекомендації експертів стали основою соціологічного дослідження на тему “Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”, описаного у розділі 3.3. (“Особливості студентської інтерпретації громадянського суспільства”) цієї дисертаційної праці, метою якого було у середовищі студентської молоді вивчити та проаналізувати особливості розвитку громадянського суспільства, а також порівняти експертні оцінки та студентські міркування на тему громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Метою дисертаційної роботи “Соціальні чинники розбудови громадянського суспільства в Україні” було вивчення та дослідження громадянського суспільства як соціально-культурного феномену з допомогою соціологічного підходу. Крім того, одне із важливих завдань даного дисертаційного дослідження полягало у виробленні соціологічного теоретичного інструментарію до розуміння сутності та особливостей громадянського суспільства.

Саме цьому завданню присвячений перший розділ дисертації “Громадянське суспільство. Особливості соціологічної інтерпретації”. У першому підрозділі цього розділу “Становлення поняття громадянського суспільства” досліджується еволюція поняття “громадянське суспільство” від часів стародавньої Греції до сучасності. Крім того, у цьому підрозділі звертається особлива увага на інтерпретаційні особливості застосування та розуміння поняття громадянського суспільства у різні історичні періоди. Також звертається увага на мало вивчений та досліджений соціальний спектр сутності громадянського суспільства, який, однак присутній у переважній більшості публікацій, присвячених громадянському суспільству. З метою чіткої інтерпретації громадянського суспільства у першому підрозділі першого розділу описано словотворчу специфіку цього поняття. Зокрема, простежено особливості словотворчої міграції цього терміну з часів античних Греції та Риму на сучасну англійську мову. Паралельно з словотворчою еволюцією громадянського суспільства описуються також зміни смислово-інтерпретаційного характеру.

У другому підрозділі першого розділу “Соціологічна концепція громадянського суспільства” громадянське суспільство розглядається з соціологічної точки зору, а саме під кутом соціально-культурних проявів та особливостей існування та функціонування такого суспільства. У цьому підрозділі описується та функціональна частина громадянського суспільства, яка підпадає під безпосереднє вивчення соціологією як наукою про суспільство. Звертається увага на те, що застосування соціологічного підходу

допомагає не лише констатувати стан розвитку громадянського суспільства, але й дає змогу змодельовати особливості розвитку громадянськості майже не обмежуючись часовими рамками. З метою окреслення особливостей соціологічного підходу до вивчення та аналізу громадянського суспільства у цьому підрозділі охарактеризовано особливості громадянськості, як важливого структурного елементу суспільства, що розвивається як громадянське. Також проаналізовано підходи ряду авторів та дослідників щодо розуміння суті громадянськості та її місця у концепції громадянського суспільства.

У третьому підрозділі першого розділу “Громадянське суспільство. Соціальний вимір” ґрунтовно проаналізовано саме соціальність громадянського суспільства, ролі та особливості функціонування такого суспільства як соціально-культурного феномену. З метою врахування найсуттєвіших факторів у процесах розбудови громадянського суспільства виокремлено перелік критеріїв, відповідно до яких будуть обрані соціальні чинники, які зумовлюють становлення суспільства як громадянського. У цьому підрозділі увага акцентується на соціальному вимірі громадянського суспільства, розуміння якого дозволяє простежити важливі взаємозв'язки між розвитком соціальної сфери та розбудовою громадянського суспільства. Під час опису соціального виміру громадянського суспільства звертається увага на ті особливості соціальних взаємозв'язків між людьми у суспільстві, які зумовлюють виникнення та функціонування громадянськості. Також у цьому підрозділі проаналізовано взаємозв'язки між соціальною та соціокультурною сферами суспільства, роль феномена свободи та соціальної єдності у суспільному розвитку, досліджено значення традицій та цінностей у громадянській культурі, наведено ряд найрізноманітніших визначень громадянського суспільства та виокремлено у кожному з них підтвердження соціальної спрямованості такого суспільства.

У четвертому підрозділі першого розділу “Соціальна структура громадянського суспільства” проаналізовано та досліджено соціальні зв'язки всередині громадянського суспільства як соціального феномену, описано його

структурованість та диференційованість. Також у цьому підрозділі охарактеризовано значення соціетального суспільства. Особлива увага звертається на аналіз понять моралі, цінностей та світоглядних характеристик як важливих структурних елементів громадянського суспільства. Врахована також структурна динаміка розвитку українського соціуму, а також такі складові розвитку громадянськості в Україні як сім'я, рід, нація, мова та культура. Як окремий елемент структури громадянського суспільства розглянуто громадські організації та об'єднання, Проте не з точки зору їх функціональної направленості, а сутності та місця у структурі суспільства, що розвивається як громадянське. Як один із важливих елементів структури громадянського суспільства проаналізовано інститути такого суспільства, особливості їх формування, а також мета, ролі та функції таких інститутів. З метою охоплення всієї багатоманітності структури громадянського суспільства наведено ряд ознак такого суспільства, запропонованих українськими дослідниками. У контексті розгляду структури громадянського суспільства проаналізовано функції, які таке суспільство повинно виконувати. З метою уникнення неточностей у інтерпретації функціональних характеристик громадянського суспільства у цьому підрозділі описано взаємозв'язки та співвідношення громадянського суспільства з державою та політичною сферою, а також між соціальною та політичною інтеграцією.

Другий розділ цієї дисертаційної роботи “Окремі соціальні чинники, задіяні у процеси формування громадянського суспільства в Україні” та перший його підрозділ “Громадянське суспільство в Україні. Історичний аспект” зосереджує увагу на історичних проявах громадянськості та сучасних особливостях розвитку українського громадянського суспільства. У цьому підрозділі до уваги беруться історично відомі форми людської взаємодії на засадах солідарності, співпраці та толерантності, які є визначальними та першочерговими для формування передумов самої можливості існування громадянського суспільства, а також прийняття цінностей та норм такого суспільства соціумом. Крім того, на основі публікацій ряду авторів та

дослідників доводиться унікальність кожного окремого громадянського суспільства (зокрема українського) з огляду на індивідуальність та неповторність соціальних передумов виникнення такого суспільства на базі різних соціально-історичних подій. Оскільки громадянське суспільство в Україні має власну специфічну історію становлення та розвитку, у цьому підрозділі простежуються основні історичні епізоди, що позначилися певними проявами громадянськості та суспільної солідарності, прояви, сукупність яких ми сьогодні називаємо громадянським суспільством. Таким чином, проаналізовано різноманітні форми самоврядування, зокрема громади. Для уточнення смислових характеристик поняття “громада” (яке обране як ключове у інтерпретації громадянського суспільства українською мовою) здійснено аналіз походження цього слова, а також наведено перші згадки про громади та смислові форми у яких найчастіше використовувався цей термін. З метою простеження історичних зв’язків між давніми громадами та сучасним громадянським суспільством у цьому підрозділі описується еволюція як поняття громади, так і форм соціальних устроїв, пов’язаних з самоуправлінням та соціальною сферою життя людей. Щоб ґрунтовніше пояснити розуміння громадянськості у різні історичні періоди наводяться цитати громадських діячів, письменників та вчених цих періодів. Також у підрозділі аналізуються особливості соціокультурного існування та функціонування сільської громади як прототипу українського самоврядування від часів України-Русі. Описано особливості самоврядування періодів Магдебурзького права, Козацької республіки, імперського поневолення. Поряд з дослідженням особливостей соціокультурних проявів громадянськості у громадах проаналізовано діяльність братств, просвітницьких та релігійно-культурних громад, котрі для своїх сучасників виступали виразниками та захисниками суспільних інтересів.

Другий підрозділ другого розділу “Роль соціального капіталу у розвитку громадянського суспільства” зосереджує увагу безпосередньо на одному із досліджуваних соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні, яким є соціальний капітал. Наводяться визначення соціального

капіталу, запропоновані українськими та закордонними дослідниками, а також описується яким чином соціальний капітал сприяє розбудові громадянського суспільства. У підрозділі простежено взаємозв'язки між рівнем розвитку соціального капіталу та якістю формування громадянського суспільства, а також проаналізовано сучасний стан справ у сфері функціонування сучасного українського громадянського суспільства.

У третьому підрозділі другого розділу “Соціальна ідентичність як передумова громадянськості” проаналізовано значення та роль соціальної ідентичності у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства в Україні. Поряд із іншими різновидами ідентичностей соціальна ідентичність розглядається саме як соціальний чинник розбудови громадянського суспільства в Україні. Адже можливість існування громадянського суспільства великою мірою залежить від того, наскільки суспільство готове прийняти цінності толерантності та солідарності. У підрозділі описано роль соціальної ідентичності, а також залежність її від соціально-історичних умов розвитку соціуму. Як важливий елемент соціальної ідентичності проаналізовано особливості ідентичності територіальної, зокрема її роль у процесі соціалізації. Окрім соціальної ідентичності до теоретичного аналізу у цьому підрозділі включено також поняття соціальної ідентифікації, як механізму вироблення толерантності. Поряд із поняттями соціальної ідентичності та соціальної ідентифікації розглянуто роль національної ідеї у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства в Україні.

Підрозділ “Соціальна комунікація як ознака громадянського суспільства”, який є четвертим у другому розділі дисертаційної роботи описує соціальну комунікацію як індикатор якісних змін, що відбуваються під час становлення українського суспільства як громадянського, а також як один з соціальних чинників розвитку такого суспільства. Беручи до уваги публікації українських та закордонних вчених, описано основні взаємозв'язки між соціальною комунікацією та процесами розбудови громадянського суспільства.

У третьому розділі дисертаційної роботи “Соціологічний аналіз розвитку громадянського суспільства в Україні”, зокрема у його першому підрозділі “Аналіз результатів соціологічних досліджень громадянського суспільства” проаналізовано дані кількох соціологічних досліджень, які дають змогу кількісно охарактеризувати сучасне українське громадянське суспільство. У підрозділі описано кількісні показники існування громадських організацій та об’єднань в Україні, а також описано особливості громадянської активності сучасного українського суспільства. Основною частиною цього підрозділу є аналіз дослідження, що було проведено у рамках проекту *CIVICUS Index on Civil Society*, котрий зніціювала та координувала організація *CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation*. На основі методики цього дослідження проаналізовано основні параметри сучасного українського громадянського суспільства, а також напрацьовано спосіб виміру міри розвитку соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні. Шляхом модифікації графічного звіту даного дослідження та перевірки початкових показників, вироблено новий спосіб дослідження, опису та графічного представлення рівнів розвитку соціального капіталу, соціальної ідентичності, соціальної комунікації та соціального партнерства. Таким чином, з допомогою методики, напрацьованої для проекту *CIVICUS* представником Центру громадянського суспільства Лондонської школи економіки паном Г. Анхайером, можна вимірювати кількісні та якісні показники соціальних чинників розбудови громадянського суспільства. Крім того, використання цієї методики може бути ефективним і у дослідженні структурно-функціональних характеристик розвитку кожного соціального чинника у певний часовий період.

Друга частина третього розділу цієї дисертаційної роботи (підрозділ 3.2) “Соціальні умови розвитку громадянського суспільства”, описує результати конкретного соціологічного дослідження, яке проводилось методом експертного опитування із застосуванням методики “снігового клубка”.

Відповідно до цього методу, кожен наступний експерт був залучений до дослідження завдяки рекомендаціям попередньо опитаного респондента.

Завдяки проведеному соціологічному дослідженню методом експертного опитування на тему “Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку” проаналізовано особливості становлення громадянського суспільства України з соціологічної точки. Отримані у результаті цього дослідження висновки та рекомендації експертів стали основою соціологічного дослідження на тему “Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”, описаного у розділі 3.3. (“Особливості студентської інтерпретації громадянського суспільства”) цієї дисертаційної праці, метою якого було у середовищі студентської молоді вивчити та проаналізувати особливості розвитку громадянського суспільства, а також порівняти експертні оцінки та студентські міркування на тему громадянського суспільства.

Отже, у результаті написання цієї дисертаційної роботи вивчено та проаналізовано три соціальні чинники розбудови громадянського суспільства в Україні, а саме: соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація. Також досліджено особливості українського громадянського суспільства як соціально-культурного феномену. На основі інноваційного дослідницького проекту *CIVICUS Index on Civil Society* вироблено метод кількісного та якісного виміру описаних соціальних чинників розбудови громадянського суспільства в Україні.

На основі результатів проведених соціологічних досліджень вивчено та описано особливості становлення громадянського суспільства в Україні, а також проаналізовано основні напрями розвитку концепції громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусів В. В. Дослідження ідентичності: дискусія наукових підходів / В. В. Андрусів // Нова парадигма. – 2007. – № 72. – С. 121–133.
2. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 42–49.
3. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика : Монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
4. Безродна В. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації / В. І. Безродна // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 17. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 481–484.
5. Білоконь І. Моральна складова громадянської спрямованості / І. Білоконь // Соціальна психологія. – 2007. – № 6 (26). – С. 45–50.
6. Бортников В. Соціокультурний вимір політичної участі / В. Бортников // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 76–91.
7. Бурмака М. П. Громадянське суспільство в сучасній Україні: особливості становлення і критерії оцінки зрілості / М. П. Бурмака // Нова парадигма. – 2007. – № 72. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 134–145.
8. Вознюк П. Аспекти громадянського консенсусу в Україні / П. Вознюк // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 60–62.
9. Воловодова О, Касперович О. Про соціокультурну специфіку суб'єктності територіальної громади: організаційний аспект / Олена Воловодова, Олександр Касперович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 103–119.
10. Воронов І. Громадянське суспільство і влада / Ігор Воронов // Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 31–41.
11. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – Київ. : – “Оберіг”. – 1993. – 579 с.
12. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / Юрген Габермас ; [пер. з нім. та комент. В. М. Купліна]. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

13. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Богдан Гаврилишин ; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.
14. Гапон Н. Ідентичність особистості: взаємодія та відхід від соціокультури / Н. Гапон // Вісник Львівського університету. Серія Філософські науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 243–248.
15. Гарасимович А. Розвиток національної самосвідомості українців (70-ті роки ХІХ ст. – 1917 р.): про реконструкцію громадянського суспільства в Україні / Адріяна Гарасимович / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 260–275.
16. Гедікова Н. П. Стан громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах ліберальної демократії / Н. П. Гедікова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – № 2 (18). – С. 21–26.
17. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
18. Головатий М. Політико-правові аспекти взаємодії демократичної держави й громадянського суспільства / М. Головатий // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – Том 1. – 2001. – С. 24–26.
19. Громадянське виховання особистості / В. І. Войтенко, Л. А. Грицюк, М. І. Каратаєва. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – 112 с.
20. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Монографія / Сергій Феліксович Рудич (заг. ред. кер. авт. кол.) та ін. ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 410с.

21. Даймонд Л, Платтер М. Ф. Глобальне відродження демократії / Л. Даймонд, М. Платтер. – [пер. з англ. наук. передмова, коментарі та покажчик імен Є. Виноградова]. – Львів. : Ахілл, 2004. – 464 с.
22. Даниленко В. И. Современный политологический словарь. – М. : NOTA BENE, 2000 – 1024 с.
23. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Ральф Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 109 с.
24. Де Роберти Е. В. Новая постановка основных вопросов социологии: Избранные труды / Е. В. Де Роберти ; отв. ред. А. О. Бороноев ; сост. А. О. Бороноев, М. В. Ломоносова. – СПб. : Алетейя, 2008. – 496 с.
25. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / Олег Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
26. Енциклопедія Українознавства. За ред. проф. д-р В. Кубійовича. – К. : – Том 1. – Перевидання в Україні. – 1993. – 399 с.
27. Енциклопедія Українознавства. За ред. проф. д-р В. Кубійовича. – К. : Видавництво “Молоде Життя”. – Том 2. – Перевидання в Україні. – 1994. – 799 с.
28. Захарченко О. В. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування / О. В. Захарченко // Наукові записки. – Том 45. – Політичні науки. – С. 32–38.
29. Зеленько Г. І. Політична “матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г. І. Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
30. Історія Української культури. У п’яти томах. Том 2 (Українська культура ХІІІ — першої половини ХVІІ століть). – Київ, “Наукова думка”, 2001. – 846 с. іл.

31. Історія Української культури. У п'яти томах. Том 3 (Українська культура другої половини XVII – XVIII століть). – Київ “Наукова думка”, 2001. – 1245 с.
32. Калініченко М. Влада громадянського суспільства : Монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
33. Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / Анатолій Карась / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 1999. – 384 с.
34. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях : Монографія / Анатолій Карась. – Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2003. – 520 с.
35. Качанов Ю. Л. Епистемология социальной науки / Ю. Л. Качанов. – СПб. : Алетейя, 2007. – 232 с.
36. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 47с.
37. Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення / Джон Кін / [пер. з англ. О. Грищенко ; Літ. ред. О. Грищенко] – К. : К.І.С., 2000. – 192с.
38. Кіндратець О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства / Олена Кіндратець // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 42–48.
39. Коен Л. Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Джин Л. Коен, Эндрю Арато / [пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберг]. – М. : Издательство “Весь Мир”, 2003. – 784 с.
40. Кола Д. Политическая социология / Доминик Кола / [пер. с фр. ; Предисл. А. Б. Гофмана]. – М. : Издательство “Весь Мир”, “ИНФРА-М”, 2001, - XXII, 406 с.

41. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Видавництво “Червона Калина”. – 2002. – 276 с.
42. Колодій А. “Ми не “маса”, а суспільство особистостей” / Антоніна Колодій // Високий Замок. – 2003. – № 199 (2631) – 21 жовтня. – С. 3.
43. Коляденко В. Роль інфокомунікативних технологій у формуванні громадянського суспільства / Володимир Коляденко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 52–57.
44. Кононенко П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства / Петро Кононенко // Українознавство. – 2003. – № 4 (9). – С. 74–79.
45. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України) / І. Ф. Кононов. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 494с.
46. Костирев А. Ціннісна комунікація як умова консолідації української нації / А. Костирев // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 105–116.
47. Кравченко Л., Цимбалюк М. Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 10. – С. 17–21.
48. Кравчук В. Держава і молодіжні організації в громадянському суспільстві / Валентина Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 65–67.
49. Краткий словарь по социологии / Авт.-сост. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 272 с. – (Б-ка малых словарей “ИНФРА-М”).
50. Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / І. О. Кресіна / Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару. Відп. ред. : В. В. Цветков, І. О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 84 с.

51. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : [Монографія] / І. О. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.
52. Кухта Б, Політична наука. Словник: Категорії, поняття і терміни / Романюк А, Старецька Л., Угрин Л., Краківський О., Ткаченко Г. – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.
53. Лазоренко О. Модернізаторська еліта і розбудова громадянського суспільства в Україні / Олена Лазоренко // Сучасність. – 2004. – № 2. – С. 54–58.
54. Лациба М. Державне регулювання та стан розвитку громадянського суспільства в Україні / Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. / Максим Лациба, Олександр Вінніков, Лариса Сідельнік, Д. Український. ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – 188 с.
55. Лациба М. Розвиток громадянського суспільства та захист громадянських прав в Україні: позиції політичних партій / Максим Лациба // Громадянське суспільство. – 2007. – № 1. – С. 2–8.
56. Лола В. Проблеми формування громадянина України / Вікторія Лола // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 40–50.
57. Львівщина на порозі ХХІ ст. Соціальний портрет (колективна монографія) (С. А. Давимука, А. Ф. Колодій, Ю. А. Кужелюк, В. М. Подгорнов, Н. Й. Черниш). Львів, 2001. – 352 с. – рис. 132. – таб.88.) : Національна Академія наук України. Інститут регіональних досліджень.
58. Мазур О. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи / Оксана Мазур // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 53–66.
59. Макарець О. Про метафізику громадянського суспільства / Олександр Макарець / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 1999. – С. 73–78.

60. Марочкін В. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія / Василь Марочкін. – The Ukrainian city in the XV to mid XVII centuries : traditions and legal customs as an historical source : an historical monograph (Ukrainian edition) – Hypertext Plus. – Toronto 1999 Canada. – 157 с.
61. Матвійчук Т. Д. Громади як первинні елементи громадянського суспільства / Т. Д. Матвійчук // Український соціум. – 2008. – № 1 (24). – С. 131–139.
62. Матвійчук Т. Д. Громадянське суспільство в Україні. Історичні епізоди / Т. Д. Матвійчук // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – № 2 (18). – С. 58–63.
63. Матвійчук Т. Д. Громадянське суспільство України у контексті соціальних трансформацій / Т. Д. Матвійчук // Теорія та практика ринкових перетворень; економічний та соціальний контекст : Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції 20 – 22 березня 2008 р. Том IV. – Вінниця : ВІЕ ТНЕУ, 2008 – 334 с. С. 279–283.
64. Матвійчук Т. Д. Особливості розвитку громадянського суспільства: соціальний вимір / Т. Д. Матвійчук // Нова парадигма. – 2007 – № 72. – С. 191–198.
65. Матвійчук Т. Д. Соціальна ідентичність у контексті розвитку громадянського суспільства / Т. Д. Матвійчук // Грані. – 2008. – № 4 (60). – С. 88–91.
66. Матвійчук Т. Д. Соціокультурний вимір громадянського суспільства / Тарас Дмитрович Матвійчук // Наукові студії Львівського соціологічного форуму “Багатовимірні простори сучасних соціальних змін” : Збірник наукових праць. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені І. Франка, 2008. – С. 295–298.
67. Матвійчук Т. Д. Самоактуалізація в умовах розвитку громадянського суспільства / Т. Д. Матвійчук // Молодь в умовах нової соціальної

перспективи : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 21-22 травня 2008 року. – С. 94–96.

68. Матвійчук Т. Громадянське суспільство – міф чи реальність / Тарас Матвійчук / Інтеграція країн з перехідною економікою у світовий економічний простір: стан і перспективи. Матеріали міжнародної наукової студентсько-аспірантської конференції. Львів, 13-14 травня, 2005 р. ЛНУ імені І. Франка. – Львів. – 2005. – С. 229–231.
69. Матвійчук Т. Соціальні реалії в політологічній тематиці / Т. Матвійчук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 92–98.
70. Матвійчук Т. Соціально-психологічні аспекти розвитку громадянського суспільства / Т. Матвійчук // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С. 118–122.
71. Матвійчук Т. Формування громадянської ідентичності молоді як передумова розвитку громадянського суспільства / Тарас Матвійчук // Молодіжна політика: проблеми і перспективи // Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції, Дрогобич, 18 – 19 квітня 2008 року. / Наук. ред. С. А. Щудло. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2008. – С. 197–199.
72. Медвідь А. Українська мова в реалізації ідеї громадянського суспільства / Алла Медвідь // Мандрівець. – 2004. – № 1. – С. 54–57.
73. Мейс Е. Дж. Культивуєючи громадянське суспільство / Джеймс Е. Мейс // День. – 2002. – № 33 (1294). – 20 лютого. – С. 1.
74. Мельниченко В. Чатовий соціальної гармонії – громадянське суспільство / В. Мельниченко // Віче. – 2001. – №8 (113). – С. 12–28.
75. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні / Оксана Михайловська // Політичний менеджмент. – 2006. – №3. – С. 76–85.
76. Михайловська О. Інституційні деформації у процесі розвитку громадянського суспільства в Україні / Оксана Михайловська // Грані. – 2008. – № 4 (60). – С. 160–165.

77. Міл Дж. Стюарт. Про свободу: Есе / Джон Стюарт Міл / [пер. з англ. – К : Видавництво Соломії Павличко “Основи”], 2001. – 463 с.
78. Новохацький В. Тенденції забезпечення громадського інтересу в суспільстві та державі / Володимир Новохацький // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 64–78.
79. Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення / Олексій Онищенко // Наука і суспільство. – 2002. – № 1–2. – С. 2–7.
80. Основи громадянського суспільства : Словник : Для студ. вищ. навч. закл. / Н. Г. Джинчарадзе, М. А. Ожеван, А. В. Толстоухов та ін. – К. : Знання України, 2006. – 232 с.
81. Основи політології / Кирилюк Ф. М., Корж М. О., Федірко І. П. та ін. ; За ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2000. – 248с.
82. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.
83. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс / [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева]. Под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
84. Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.
85. Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування “громадянськості” / Віктор Пащенко // Політичний менеджмент. – 2004. - № 3. – С. 58–69.
86. Перевезій В. УАПЦ в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні / Віталій Перевезій // Трибуна. – 2003. – № 9–10. – С. 34–36.
87. Петровський П. Українська ментальність у контексті становлення громадянського суспільства. / Петро Петровський / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. - Львів : Львівський національний університет імені І. Франка. – 1999. – С. 294–297.

88. Поляруш Б. Громадянське суспільство чи неокорпоративізм в Україні? / Борис Поляруш / Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка. – 1999. – С. 79–88.
89. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : “Арт Ек”, 1998, – 728с. : іл.
90. Попович М. Громадянське суспільство України: підсумки ХХ століття / Мирослав Попович // День. Щоденна всеукраїнська газета. – 1999. - № 244 – 31 грудня. – С. 6.
91. Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні. / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. ; Український незалежний центр політичних досліджень. – К. – 2008. – 188 с.
92. Прутська О. Громадянське суспільство в контексті трансформації економіки України / Олена Прутська // Економіст. – 2004. – № 1. – С. 34–36.
93. Пшеничнюк О. Структурна динаміка українського соціуму і проблема формування громадянського суспільства. // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : Матеріали наук-практ. конф. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : УАДУ. – 2001. – С. 43–46.
94. Ракул В. Конституційні засади становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні / В. Ракул // Юридический вестник. – 2002. – № 2. – С. 66–72.
95. Резнік О. Громадянська “апатія” українського суспільства / О. Резнік // Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах. Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 22 листопада 2002 року.
96. Резнік О. С. Територіальна ідентичність особистості за умов формування політичної нації та глобалізації / Олександр Станіславович Резнік / Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін

- соціальної структури українського суспільства : Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України ; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К. – 2002. – С. 454–459.
97. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення / Олександр Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, – № 3. – 2002. – С. 68–79.
98. Розова Т., Барков В. Ідеальне та реальне в уявленнях про громадянське суспільство / Тамара Розова, Валерій Барков // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 44–50.
99. Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Фелікс Рудич // Віче. – 2004. – № 6 (147). – С. 39–44.
100. Руткевич М. Н. Социальная структура / М. Н. Руткевич. – М. : Альфа-М., 2004. – 272 с.
101. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львівського університету. Серія : філософські науки. 2002. Вип. 4. – С. 151–158.
102. Семигіна Т. В. Робота в громаді: практика й політика / Т. В. Семигіна. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 180 с. – Бібліогр. : 168–178.
103. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – №4. – С. 57–60.
104. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму / О. Скрипнюк // Право України. – 2001. – № 5. – С. 12–17.
105. Словник української мови XVI – першої половини XVII століття. Випуск 7 (Г – Д). – Національна Академія Наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів. – 2000. – 256 с.
106. Смелзер Н. Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Нейл Дж. Смелзер. Перекл. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

107. Сміт Д. Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – [пер. англ. П. Таращук]. – Київ. – “Основи”. – 1994. – 224 с.
108. Сміт Дж. Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал / Джек Сміт // Ї. – 2001. – № 21. – С. 47–65.
109. Соколов В., Рябіка В. Громадянське суспільство. Дійові особи та виконавці / В. Соколов, В. Рябіка // Віче, – 2003. – № 4 (133). – С. 24–27.
110. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
111. Социологический энциклопедический русско-английский словарь: Более 10 000 единиц / С. А. Кравченко. – М. : ООО “Издательство Астрель” : ООО “Издательство АСТ” : ООО “Транзиткнига”, 2004. – 511, 1 с.
112. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА М), 2000. – 488с.
113. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий). – о.
114. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; Під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
115. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. За заг. ред. В. М. Пічі. – К. : “Каравела”, Львів : “Новий Світ-2000”, 2002. – 480 с.
116. Стадніченко О. Релігія. Місце в побудові громадянського суспільства / Ольга Стадніченко // Віче. – 2004. – № 12 (153). – С. 66–69.
117. Старецька Л. Проблеми самоорганізації громадянського суспільства в умовах суспільно-політичних традицій / Любов Старецька / Громадянське

суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 1999. – 384 с. С. 153–154.

118. Степаненко В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Джефрі Александера / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 5–23.
119. Степаненко В. П. Образи “Громадянського суспільства” у вітчизняному соціологічному теоретизуванні та політикумі / В. П. Степаненко / Проблеми розвитку соціологічної теорії : Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України ; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2001. – 381 с. – С. 252–256.
120. Степаненко В. Етнос–демос–поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102–120.
121. Степаненко В. Кому потрібне громадянське суспільство? Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / Віктор Степаненко / Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Відп. ред. : Ю. Саєнко – К. : Стилос – 2002. – С. 334–341.
122. Степаненко В. Перспективи громадянської нації. Етнополітика як стратегія демократичної консолідації в Україні / Віктор Степаненко // Віче. – 2002. – № 5 (122). – С. 62–66.
123. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в посткомуністичному контексті / Віктор Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, – 2003. – № 3. – С. 5–20.
124. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. “Помаранчева” стадія становлення / Віктор Степаненко // Віче. – 2005. – № 2 (155). – С. 49–55.

125. Сунгуров О. Організації – посередники в структурі громадянського суспільства / Олександр Сунгуров // Спільне видання журналів Політична думка (Україна). – № 4. – 1999 та Полис (Росія) – № 6. – 1999. С. 43–57.
126. Тарасенко В. Науковий інтелект соціології / Валентин Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 33–49.
127. Тарасенко В., Іваненко О. Соціальна ідентифікація українського суспільства. / В. Тарасенко, О. Іваненко Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 244 с. С. 172–210.
128. Тарасенко В. І., Іваненко О. О. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.
129. Токар Л. Українознавчі виміри побудови громадянського суспільства в Україні / Леонід Токар // Українознавство. – 2003. – № 4 (9). – С. 86–94.
130. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс ; [пер. з нім. Н. Ковальова, О. Погорілий]. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.
131. Україна. Закони. Конституція України : Із змінами, внесеними згідно із Законом N 2222-IV від 08.12.2004 р. К. : Велес, 2008. – 48 с.
132. Україна: проблеми самоорганізації : В 2 т. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. К. : Промінь, 2003 – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.
133. Україна в 2005-2009 рр. : стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.
134. Умови громадянства : Зб. ст. / Під ред. Барта ван Стінбергена : [пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О.]. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – 264 с.

135. Учебный социологический словарь с английскими и испанскими эквивалентами. Изд. 4-е, доп. И перерабт. / Под ред. С. А. Кравченко М. : “Экзамен” 2001 г. – 512с.
136. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К. : Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 264 с.
137. Філик Н. Громадянське суспільство та проблема захисту прав людини / Наталія Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №8 – С. 61–64.
138. Філик Н. Особливості становлення громадянського суспільства в сучасному світі: компаративістський підхід (аналіз) / Наталія Філик // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 61–64.
139. Франко І. Що таке громада і чим би вона повинна бути? / Іван Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 44, кн. 2. – К. : Наукова думка. – 1985. – С. 175-180.
140. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція / Френсіс Фукуяма // День. – 2006. – № 177 (2399), – вівторок, – 17 жовтня. – С. 4.
141. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / Михайло Ходаківський // Віче. – 1998. – № 9 (78). – С. 34–46.
142. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності / Богдан Цимбалістий / Накладом автора. Джерзі Ситі, Н.Дж. – ЗСА. – 1982 р. / Bohdan Y. Symbalysty. The Stigma of Statelessness. – Published by the author. – Jersey City, N.J., U.S.A. – 1982. Printed in U.S.A. “Svoboda” – 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302. 39 с.
143. Цимбалюк М. Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / Михайло Цимбалюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №2. – С. 82–84.
144. Шморгун О. Основний зміст поняття “Українська національна ідея” / Олександр Шморгун // Розбудова держави. – 1997. – №6. – С. 10–19.

145. Шульга М. Феноменологія соціально-групових інтересів / Микола Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №2. – С. 178–180.
146. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Добросвет. – 2002 – 596 с.
147. Якубовський О. П., Бутирська Т. О. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії : Монографія / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с.
148. Briant Christopher G. A., Mokrzycki Edmund. Democracy, Civil Society and Pluralism in Comparative Perspective: Poland, Great Britain and The Netherlands / Christopher G. A. Bryant, Edmund Mokrzycki, IFiS Publishers, – Warszawa, 1995.
149. Bsoul Magdalena. Społeczeństwo Obywatelskie – mit czy rzeczywistość / Magdalena Bsoul / Demokracja, Liberalizm, Społeczeństwo Obywatelskie: Doktryna i Myśl Polityczna / pod redakcją Wojciecha Kautego przy współpracy Piotra Świercza, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.
150. Coleman J. S. Foundations of Social Theory / James S. Coleman. – The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England. – 2000. – 993 p.
151. Dictionary of Sociology. Nicolas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner. – Penguin Books. – 1994. – 517 p.
152. Gorski Eugeniusz. Civil Society, pluralism, and universalism / by Eugeniusz Gorski. – The Council for Research in Values and Philosophy, 2007.
153. Hall J. A. Civil Society: Theory, History, Comparison / edited by John A. Hall. – Polity Press. – 336 p.
154. Isajiw W. Wsewolod. Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives / edited by Wsewolod W. Isajiw, – Canadian Scholars' Press, Inc. – Toronto, 2003.

155. Murawski Krzysztof. Państwo i Społeczeństwo Obywatelskie: Wybrane problemy rozwoju demokracji w Polsce 1989-1997 / Krzysztof Murawski. – Wydawnictwo WAM. – Kraków, 1999.
156. Ritzer Georg. Classical Sociological Theory / Georg Ritzer. McGraw-Hill Hinger Education. – 3rd ed. – 552 p.
157. Rosmini Antonio. The Philosophy of Politics. Volume 2. Society and its Purpose / Antonio Rosmini. – Translated by Denis Cleary and Terence Watson. – Durham : Rosmini House. – 1994. – 455 p.
158. Seligman Adam B. The Idea of Civil Society / Adam. B. Seligman. The Free Press. A Division of Macmillan, Inc. New York, 1992. – 241 p.
159. Sorokin Pitirim A. Kulturkrise und Gesellschaftsphilosophie: Moderne Theorien über das Werden und Vergehen von Kulturen und das Wesen ihrer Krisen / von Pitirim. A. Sorokin. – Humbolt-Verlag. – Stuttgart-Wien, 1953.
160. Sowa Kazimierz Z. Socjologia, Społeczeństwo, Polityka / Kazimierz Z. Sowa. – Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, – Rzeszów, 2000. – 213 s.
161. Wieruszewski R. Obywatelstwo Unii Europejskiej – charakter i znaczenie instytucji / Wieruszewski R. // Obywatelstwo europejskie. Rozważania. – Fundacja im. Stefana Batorego. – Warszawa. – 2003. – С. 20–26.
162. Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства : www.irf.kiev.ua/old-site/ngo/ukr/research/2001.07.30.10.00.civicus-report-ukr.pdf
163. Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку : www.old.europexxi.kiev.ua
164. Порівняння щорічних рейтингів: вільні країни <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=475&year=2009>

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

„Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку”

Методологічна частина.

Опис та характеристика процесів та явищ, на які поширюється дане соціологічне дослідження.

Громадянське суспільство, як соціальне утворення та етап суспільного розвитку є саме тим об'єктом наукового пошуку, дослідженням якого варто займатися з застосуванням соціологічного інструментарію. Однак для об'єктивного вивчення громадянського суспільства безпосередньо як об'єкта дослідження доцільно насамперед описати ті соціальні чинники, які приймають першочергову участь у формування такого суспільства. Соціологічне дослідження на тему „Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку” спрямоване на вивчення та аналіз основних соціальних передумов формування та розвитку громадянського суспільства України. З метою конкретизації та об'єктивного аналізу досліджуваного предмету здійснено виокремлення переліку чинників, міру та якість впливу яких і планується вивчити з допомогою даного соціологічного дослідження.

Цілі та завдання дослідження

Метою даного дослідження є виокремлення, оцінка та опис тих соціальних чинників, які найбільшою мірою впливають на розвиток громадянського суспільства України. Крім того, одним із завдань цього дослідження є вивчення функцій та ролей соціального капіталу, соціальної ідентичності та соціальної комунікації у процесах, пов'язаних з розбудовою громадянського суспільства. Загальна мета соціологічного дослідження на тему „Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку” полягає також у дослідженні особливостей українського громадянського суспільства як соціокультурного феномену.

Гіпотези (прогнозуючі)

1. Станом на час проведення цього дослідження питання розбудови громадянського суспільства в країні є одним з найважливіших. (Питання № 1; 4; 5)
2. На розвиток громадянського суспільства в Україні значною мірою впливають соціальний капітал, соціальна ідентичність та соціальна комунікація (Питання № 3).
3. Українське громадянське суспільство станом на час проведення дослідження перебуває у стані формування. (Питання № 4).
4. Для розбудови громадянського суспільства важливим є врахування соціально-культурних особливостей народу (Питання № 5).
5. Серед першочергових чинників, котрі впливають на процеси розбудови громадянського суспільства значну частину становлять чинники соціального характеру. (Питання № 6).
6. Соціології, як науці належить вагома частка у дослідженні феномену громадянського суспільства. (Питання № 8).

Гіпотези (констатуючі)

1. У середовищі експертів існує чітке розуміння важливості питання розбудови громадянського суспільства в Україні. (Питання № 1).
2. Рівень сформованості громадянського суспільства в Україні за десятибальною шкалою не перевищує балів, однак, не є нижчим за 3 бали. (Питання № 4).
3. Важливість врахування соціально-культурних особливостей народу для розбудови громадянського суспільства визнається переважною кількістю експертів. (Питання № 5).
4. Чинники соціального характеру є першочерговими у процесах розбудови громадянського суспільства. (Питання № 6).
5. Соціологія як наука володіє найбільшим потенціалом у дослідженні феномену громадянського суспільства. (Питання № 8).

Гіпотези (пояснюючі)

1. Важливим є врахування соціально-культурних особливостей у дослідженні феномену громадянського суспільства. (Питання № 5).

2. Соціальний капітал соціальна ідентичність та соціальна комунікація здійснюють значний вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. (Питання № 3).

3. Подальші дослідження особливостей громадянського суспільства в Україні необхідно проводити з урахуванням рівня сформованості такого суспільства. (Питання № 4).

Предмет дослідження

Предметом цього дослідження є розбудова громадянського суспільства в Україні.

Об'єкт дослідження

У даному дослідженні об'єктом є громадянське суспільство в Україні.

Завдання дослідження

1. Підтвердити або спростувати запропоновані гіпотези;
2. Оцінити рівень актуальності питання розбудови громадянського суспільства в Україні.
3. Оцінити важливість впливу переліку чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні.
4. Дослідити рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.
5. Проаналізувати важливість врахування соціально-культурних особливостей народу для розбудови громадянського суспільства.
6. Визначити першочергові чинники розбудови громадянського суспільства.
7. Сформулювати експертний варіант визначення громадянського суспільства.
8. Дослідити частку соціології у дослідженні громадянського суспільства.

Понятійно-категоріальна структура дослідження

Ключові поняття:

- Громадянське суспільство.
- Соціальний капітал.
- Соціальна ідентичність.
- Соціальна комунікація.
- Менталітет.
- Розбудова.

Теоретична інтерпретація ключових понять.

- Громадянське суспільство – сукупність існуючих у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами втручання держави, директивного регулювання і регламентації.
- Соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри та взаємо підтримки, що формується в міжособистісному просторі.
- Соціальна ідентичність – співвідношення індивіда з визначеною соціальною спільністю, ку він розглядає як Ми-групу.
- Соціальна комунікація – акт або процес взаємодії між двома або більше соціальними суб'єктами шляхом безпосереднього спілкування і обміну інформацією з використанням відповідних засобів.
- Менталітет – сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот, індивідів, що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що що визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти певним чином.
- Розбудова – дія за значенням розбудувати, розбудовувати, змінювати конструкцію чого-небудь.

Структурна операціоналізація основних понять.

1. Поняття (громадянське суспільство)
1-й рівень
А) наявність та розвиненість соціальних інститутів
Б) само організована суспільна життєйльність
2. Поняття (соціальний капітал)
1-й рівень
А) неформальні норми або цінності, які уможливають колективні дії
Б) відносини, котрі утворюються між індивідами у сім'ї, та на рівні інших первинних груп
2-й рівень
А) сукупність актуальних або потенційних ресурсів
Б) інфраструктура та зміст соціальних відносин
3. Поняття (соціальна ідентичність)
1-й рівень
А) ідентичність по відношенню до етносу, нації, мови, релігії, гендера...
Б) набір ідентичностей, які конструюються місцем роботи, статусом, середовищем...
2-й рівень
А) рольова ідентичність
4. Поняття (соціальна комунікація)
1-й рівень
А) знакова система сприйняття довкілля
Б) мова, мовлення та дискурс
2-й рівень
А) основ соціального життя
Б) відкритий комунікативний дискурс
5. Поняття (менталітет)
1-й рівень
А) свосідний характер людини
Б) соціокультурний феномен
2-й рівень
А) звичаї, традиції
Б) особливості світосприйняття
6. Поняття (розбудова)
1-й рівень
А) дія за значенням розбудувати, розбудовувати
2-й рівень
А) зміна конструкції чого-небудь

Факторна операціоналізація основних понять.

1. Громадянське суспільство.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні межі	
2. Аналітичні межі	

2. Соціальний капітал.

Фактори	Операціоналізація
1 Територіальні рамки	Українське суспільство
2. Рівень теоретичного аналізу	Суспільство взагалі

3. Соціальна ідентичність.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні рамки	Українське суспільство
2. Рівень теоретичного аналізу	Суспільство взагалі

4. Соціальна комунікація.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні рамки	Українське суспільство
2. Рівень теоретичного аналізу	Суспільство взагалі

5. Менталітет

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні рамки	Український народ

6. Розбудова

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні рамки	Українське суспільство

Попереднє моделювання способу отримання необхідної соціологічної інформації.

Соціологічне дослідження проводитиметься методом експертного опитування із застосуванням методики „снігового клубка”, відповідно кожен наступний експерт буде залучений до дослідження завдяки рекомендаціям попередньо опитаного респондента.

Після безпосереднього збору інформації здійснюватиметься аналіз отриманих даних з допомогою електронного пакету обробки статистичної інформації SPSS.

Процедурна частина.

Метод дослідження

Методом збору інформації у даному соціологічному дослідженні є анкетне опитування. З допомогою анкет заплановано опитати експертів з питань, пов'язаних з громадянським суспільством та проаналізувати основні напрямки експертної оцінки даного феномену.

Вибірка

Залучення експертів до даного соціологічного опитування буде здійснюватися з допомогою методики „снігового клубка”, відповідно до якої вибір кожного наступного респондента буде проведено завдяки рекомендаціям попередньо опитаного експерта.

„Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку”

АНКЕТА

Запрошуємо Вас як експерта взяти участь у проведенні соціологічного дослідження на тему „Громадянське суспільство: соціальні передумови розвитку”, яке проводиться методом експертного опитування.

Заповнювати анкету нескладно. Просимо Вас позначити той варіант відповіді, який найбільшою мірою співпадає з Вашою точкою зору. У питаннях, які позначені знаком „✎”, Ви можете власноручно вписати Вашу думку. Респонденти, які отримали анкету електронною поштою можуть позначати обрані варіанти відповіді зміною кольору, шрифту, або будь-яким іншим зручним способом.

З метою анонімності всі одержані результати будуть узагальнені.

Щиро сподіваємося, що Ваше розуміння та отримані від Вас відповіді допоможуть у дослідженні соціальних передумов розвитку громадянського суспільства.

Щиро дякуємо за співпрацю!

1. Наскільки важливим та актуальним, на Вашу думку, є питання розбудови громадянського суспільства в Україні.

1. Це питання є нагальним.
2. Питання досить важливе, однак, не першочергове.
3. Питання неактуальне.
4. Важко відповісти.

2. Впишіть, будь-ласка, Ваше визначення громадянського суспільства.

✎ _____

3. Оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою важливість впливу наступних чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні.

		не важливо	0...1...2...3...4...5	дуже важливо
1	Кількість громадських організацій	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
2	Соціальна структура суспільства	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
3	Діюче законодавство	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
4	Соціальний капітал	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
5	Поточна політична ситуація	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
6	Соціальна комунікація	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
7	Менталітет населення	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
8	Соціальна ідентичність	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
9	Історична спадщина	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
10	Якість громадських організацій	<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
11	Ваш варіант... (впишіть)	не важливо	0...1...2...3...4...5	дуже важливо
✎		<input type="checkbox"/>	... <input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

4. Позначте, будь-ласка, рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.

								<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Н								<input type="checkbox"/>	10
И							<input type="checkbox"/>	9	
З						<input type="checkbox"/>	8		В
Ь					<input type="checkbox"/>	7			И
К				<input type="checkbox"/>	6				С
И			<input type="checkbox"/>	5					О
Й		<input type="checkbox"/>	4	СЕРЕДНІЙ					К
	<input type="checkbox"/>	3							И
<input type="checkbox"/>	2								Й
1									

5. Як Ви вважаєте, наскільки важливим для розбудови громадянського суспільства є врахування соціально-культурних особливостей народу?

1. Дуже важливе. Зовсім не важливе. Відсутній взаємозв'язок. Важко відповісти.

6. Які соціальні чинники розбудови громадянського суспільства Ви визначили б як першочергові?

1. _____	3. _____
2. _____	4. _____

7. Громадянське суспільство для Вас це –

8. На малюнку схематично зображено громадянське суспільство. Впишіть, будь-ласка, частку, яка, на Вашу думку, належить кожній з наук у дослідженні цього феномену.

% Економіка	Громадянське суспільство	% Статистика
% Етнологія		% Соціологія
% Журналістика		% Філософія
% Кібернетика		ваш варіант % _____
% Політологія		ваш варіант % _____
ваш варіант % _____		ваш варіант % _____

9. Вкажіть, будь-ласка, Ваш вік.

1	21-30 років	<input type="checkbox"/>
2	31-40 років	<input type="checkbox"/>
3	41-50 років	<input type="checkbox"/>
4	51-60 років	<input type="checkbox"/>
5	60-70 років	<input type="checkbox"/>

10. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать.

1	Чоловіча	<input type="checkbox"/>
2	Жіноча	<input type="checkbox"/>

11. Оцініть, будь-ласка, якість анкети.

0 <input type="checkbox"/>	1 <input type="checkbox"/>	2 <input type="checkbox"/>	3 <input type="checkbox"/>	4 <input type="checkbox"/>	5 <input type="checkbox"/>
----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------

12. Вкажіть, будь ласка, Ваш рід занять.




13. Впишіть, будь-ласка, дату заповнення анкети.

_____ / _____ / 2008 року.

Впишіть, будь-ласка, Ваші рекомендації стосовно експертів, які можуть бути залучені до даного дослідження.

П. І. П.

Контактна інформація

 /  /  / e-mail: _____

Додаток В

1. Наскільки важливим та актуальним, на Вашу думку, є питання розбудови громадянського суспільства в Україні.

		Кількість	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--	-----------	---	---------------	----------------

		відповідей			
Дійсні	Це питання є нагальним	47	87,0	90,4	90,4
	Питання досить важливе, однак, не першочергове	5	9,3	9,6	100,0
	Разом	52	96,3	100,0	
Відсутні		2	3,7		
Разом		54	100,0		

Додаток В.1

2. Впишіть, будь-ласка, Ваше визначення громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це сукупність недержавних, неполітичних і некомерційних громадських об'єднань та груп, покликаних сприяти реалізації потреб та інтересів членів цих груп та інших верств суспільства.

„Громадянське суспільство” – це суспільний простір, що лежить поза владними, бізнесовими та сімейними взаємозв’язками та діями, в якому індивіди об’єднуються на добровільних засадах для просування спільних інтересів.

Арена колективної діяльності, в основі якої знаходиться множинність горизонтальних контактів між людьми, які об’єднані навколо спільних інтересів, цілей та цінностей і діють у просторі за межами сім’ї, економічної діяльності (діяльності, спрямованої на отримання прибутку), держави, політики.

Все те в суспільстві, що не є держава.

Громадянин сам відповідальний за своє щастя та життя, відповідно він формує правила гри.

Громадянське суспільство – це простір, який знаходиться поза межами діяльності держави та бізнесу, але є невід’ємним та важливим для їх ефективної діяльності в цілому та для повного та якісного життя кожної людини.

Громадянське суспільство – це суспільний простір, в якому панують зв’язки та відносини між людьми, які не є відносинами (інтересами) між членами сім’ї, економічними чи політичними, та де люди добровільно об’єднуються, щоб просувати такі інтереси.

Громадянське суспільство можна визначити як суспільство, що характеризується наявністю розвинутої мережі різноманітних відносин між рівними, автономними в своїх діях суб’єктами, які здійснюються без посередництва держави; існуванням суспільних інститутів які відображають увесь спектр інтересів громадян та соціальних груп, захищають їх у стосунках з державою; та усталеною системою цінностей.

Громадянське суспільство представляє собою сукупність елементів суспільства (відносин та інститутів), що функціонують незалежно від політичної влади й здатні впливати на неї.

ГС – це коли кожна людина в державі відчуває свою важливість і має можливість впливати на соціальні, економічні та політичні процеси (не тільки через політичні вибори 1 раз на 5 років, а щоденно).

Під громадянським суспільством розуміється об’єднання людей, яке ґрунтується на участі спільнот та індивідів у їх життєдіяльності.

Самодіяльність громадян в межах своїх прав і свобод поза державними інститутами.

Соціум, який існує, функціонує, розвивається з мінімальним втручанням держави.

Спільнота рівних перед законом, відповідальних за світ довкола себе громадян зі спільними пріоритетними цінностями.

Суспільство осіб та груп, які поєднуються певними соціальними зв’язками, традиціями, культурою, які разом виборюють спільні інтереси у боротьбі з державою та політичними групами заради забезпечення сталого розвитку своїх груп та „суспільства громадян” у цілому.

Суспільство, в якому домінують громадянські інституції.

Це об’єднання громадян, які мають права ... і їх використовують для тиску на владу з метою задоволення своїх інтересів.

Це соціально організована структура, що складається поза межами політичних структур, але перебуває в прямій залежності від змісту і розвиненості політичної організації суспільства, члени якої пов’язані між собою щодо належного їм на права власності майна (іншої власності) на засадах рівності та автономності, які не мають над собою іншого авторитету, окрім власної волі.

Це суспільний простір, що лежить поза владними, бізнесовими та сімейними взаємозв’язками та діями, в якому індивіди об’єднуються на добровільних засадах.

Це суспільство, в якому немає порушення прав людини, панує верховенство права, громадянська свобода, свобода слова, демократія, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність, відстоюється позиція, де шанується людина і її гідність і честь де розвивається ... політичних прав громадян щодо участі в управлінні та участі в місцевому самоврядуванні

Додаток Е

3. Оцініть, будь-ласка, за п’ятибальною шкалою важливість впливу наступних чинників на розвиток громадянського суспільства в Україні.

3.1. Кількість громадських організацій

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	1	5	9,3	9,6	9,6
	2	14	25,9	26,9	36,5
	3	17	31,5	32,7	69,2
	4	7	13,0	13,5	82,7
	5	9	16,7	17,3	100,0
	Разом	52	96,3	100,0	
Відсутні		2	3,7		
Разом		54	100,0		

Додаток Е.1

3.2. Соціальна структура суспільства

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	4	7,4	7,4	7,4
	3	14	25,9	25,9	33,3
	4	19	35,2	35,2	68,5
	5	17	31,5	31,5	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.2

3.3. Діюче законодавство

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	3,7	3,8	3,8
	1	2	3,7	3,8	7,7
	2	7	13,0	13,5	21,2
	3	13	24,1	25,0	46,2
	4	18	33,3	34,6	80,8
	5	10	18,5	19,2	100,0
	Разом	52	96,3	100,0	
Відсутні		2	3,7		
Разом		54	100,0		

Додаток Е.3

3.4. Соціальний капітал

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	4	7,4	7,4	7,4
	3	17	31,5	31,5	38,9
	4	11	20,4	20,4	59,3
	5	22	40,7	40,7	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.4

3.5. Поточна політична ситуація

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	8	14,8	14,8	14,8
	2	6	11,1	11,1	25,9

	3	16	29,6	29,6	55,6
	4	17	31,5	31,5	87,0
	5	7	13,0	13,0	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.5

3.6. Соціальна комунікація

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	2	3,7	3,7	3,7
	3	18	33,3	33,3	37,0
	4	14	25,9	25,9	63,0
	5	20	37,0	37,0	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.6

3.7. Менталітет населення

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	2	3,7	3,8	3,8
	2	2	3,7	3,8	7,7
	3	13	24,1	25,0	32,7
	4	16	29,6	30,8	63,5
	5	19	35,2	36,5	100,0
	Разом	52	96,3	100,0	
Відсутні		2	3,7		
Разом		54	100,0		

Додаток Е.7

3.8. Соціальна ідентичність

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	2	3,7	3,7	3,7
	2	10	18,5	18,5	22,2
	3	19	35,2	35,2	57,4
	4	16	29,6	29,6	87,0
	5	7	13,0	13,0	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.8

3.9. Історична спадщина

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	4	7,4	7,8	7,8
	2	8	14,8	15,7	23,5
	3	16	29,6	31,4	54,9
	4	19	35,2	37,3	92,2
	5	4	7,4	7,8	100,0
	Разом	51	94,4	100,0	
Відсутні		3	5,6		
Разом		54	100,0		

Додаток Е.9

3.10. Якість громадських організацій

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	2	3,7	3,7	3,7

	4	17	31,5	31,5	35,2
	5	35	64,8	64,8	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Е.10

3.11. Ваш варіант...

	Варіанти, зазначені експертами	Бали	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Фінансування проектів Г.С. за кордоном	4	1	1,9	16,7	16,7
	Відповідальність за свої вчинки	5	1	1,9	16,7	33,3
	Рівень освіти	5	1	1,9	16,7	50,0
	Економічна ситуація	4	1	1,9	16,7	66,7
	Свобода слова	5	1	1,9	16,7	83,3
	Суспільні цінності	5	1	1,9	16,7	100,0
	Разом		6	11,1	100,0	
Відсутні			48	88,9		
	Разом		54	100,0		

Додаток Ж

4. Позначте, будь-ласка, рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	4	7,4	7,4	7,4
	3	17	31,5	31,5	38,9
	4	8	14,8	14,8	53,7
	5	9	16,7	16,7	70,4
	6	14	25,9	25,9	96,3
	7	2	3,7	3,7	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Ж.1

5. Як Ви вважаєте, наскільки важливим для розбудови громадянського суспільства є врахування соціально-культурних особливостей народу?

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Дуже важливе	44	81,5	84,6	84,6
	Зовсім не важливе	2	3,7	3,8	88,5
	Відсутній взаємозв'язок	2	3,7	3,8	92,3
	Важко відповісти	2	3,7	3,8	96,2
	Важливо, але не дуже	2	3,7	3,8	100,0
	Разом	52	96,3	100,0	
Відсутні		2	3,7		
	Разом	54	100,0		

Додаток Ж.2

Які соціальні чинники розбудови громадянського суспільства Ви визначили б як першочергові?

1 (А)	2 (Б)	3 (В)	4 (Г)
Освітньо-дискурсивні	Ринкові	Правові	Політичні
Історична спадщина	Менталітет суспільних груп	Передумови для розвитку господарства	Стосунки суспільства з державною владою
Наявність середнього класу в суспільстві	Розвиненість зв'язків між громадянами	Соціальна мобілізація, включеність громадян в управління громадянськими справами	Готовність та уміння населення до самоорганізації
Демократія	Закони	Структурованість суспільства	Фінансування поза бюджету
Соціально-економічний розвиток	Соціальна злагода і стабільність	Громадянська активність	Соціальне партнерство
Соціальна структура	Менталітет населення	Історична спадщина	
Вирівнювання доходів	Обмеження багатства	Розвиток вільних ЗМІ	Розвиток автономії університетів
Рівність перед законом	Відповідальність	Солідарність	Поінформованість
Стабільність соціуму	Невтручання держави		
Політична ситуація, рівень політичної культури	Рівень розвитку економіки, та відповідно рівень життя населення	Національна та культурна ідентичність, формування патріотизму та поваги до держави	Професіоналізм недержавних організацій
1 (А)	2 (Б)	3 (В)	4 (Г)
Відповідальність за свої вчинки	Контроль та покарання за	Небайдужість до того, що	Активна позиція щодо захисту своїх

	правопорушення	відбувається	прав
Кожен повинен почати з себе			
Освіта	Громадянська культура	Інститут власності	Доступ до інформації
Самосвідомість	Підтримка на національному рівні	Реальні приклади	Соціальні проекти
Достатній рівень економічної незалежності	Достатній рівень загальної освіти	Розуміння важливості солідарності для досягнення результатів	
Наявність потужного середнього класу	„десоветизація” суспільства – тобто поява нового покоління, що складається з індивідуумів і активних суб’єктів розвитку суспільства і країни в цілому		
Згуртованість, консолідація			
Наявність правової держави	Розбудова ринкової економіки	Розвиток місцевого самоврядування	Соціальна активність
Інститути для участі громадян	Громадянські знання	Громадянські цінності та довіра	Організаційний потенціал ГС
Громадянська свідомість населення	Сприятливі соціально-економічні умови	Сприятливі суспільно-політичні умови	Наявність розвиненої інституційної мережі
Культура демократії	Низький рівень корупції та засудження корупції суспільством	Ефективна система надання послуг	Наявність громадського контролю

Додаток Ж.3

Громадянське суспільство для Вас це –

Сукупність елементів суспільства (відносин та інститутів), що функціонують незалежно від політичної влади й здатні на неї впливати.

Основа розвитку суспільства.

Самоорганізація соціальних груп, об'єднань громадян задля задоволення своїх потреб та інтересів неекономічного і неполітичного характеру.

Суспільство осіб та груп, які поєднуються певними соціальними зв'язками, традиціями, культурою, які разом виборюють спільні інтереси у боротьбі з державою та політичними групами заради забезпечення сталого розвитку своїх груп та „суспільства громадян” у цілому.

Забезпечення прав людини і основа національного суверенітету.

Запорука духовного розвитку і добробуту.

Здатність громадян збудувати правову, соціальну державу і сучасну політичну націю.

Мережа громад.

Реалізація громадянських прав і свобод.

Все те в суспільстві, що не є держава.

Соціум, який існує, функціонує, розвивається з мінімальним втручанням держави.

Реальна можливість громадян впливати на політичні процеси, повага до громадян з боку політиків та державних інституцій, реалізація прав та гідності кожного члена суспільства реально, а не на словах чи на папері. Політики та державні високо посадовці не можуть та навіть бояться не рахуватися з думкою і потребами громадян. Рішення приймаються виключно в інтересах країни та її жителів.

Коли громадянам не начхати, що робиться навколо + обов'язкова умова. Громадяни активно відстоюють свої права.

Це суспільний простір, що лежить поза владними, бізнесовими та сімейними взаємозв'язками та діями, в якому індивіди об'єднуються на добровільних засадах для просування спільних інтересів. Основним суб'єктом громадянського суспільства є ГРОМАДЯНИ, тобто соціально активні особистості, які діють (пропонують та/або впроваджують соціально корисні ініціативи) поза межами будь яких об'єднань. ГРОМАДЯНИ виступають також і об'єктом діяльності громадянського суспільства, оскільки сенс існування громадянського суспільства полягає в створенні умов для якомога повнішої самореалізації громадян.

Шлях до добробуту країни.

Суспільний простір виявлення, формулювання, пред'явлення, відстоювання (просування, лобювання) або реалізації інтересів спільнот груп громадян.

Арена колективної діяльності, в основі якої знаходиться множинність горизонтальних контактів між людьми, які об'єднані навколо спільних інтересів, цілей та цінностей і діють у просторі за межами сім'ї, економічної діяльності (діяльності, спрямованої на отримання прибутку), держави, політики.

Сукупність мереж, інституцій, зв'язків самоорганізації.

Суспільство, в якому існує вільна, самостійна, незалежна особистість.

Сфера реалізації професійних і життєвих інтересів, потреб, цінностей.

Цінність та показник розвитку суспільства.

Додаток Ж.4

На малюнку схематично зображено громадянське суспільство. Впишіть, будь-ласка, частку, яка, на Вашу думку, належить кожній з наук у дослідженні цього феномену.

Науки

Сума балів

Економіка	171,5
Етнологія	90,5
Журналістика	190
Кібернетика	92
Політологія	423
Статистика	150,5
Соціологія	587
Філософія	375
Державне управління	50
Психологія	20
Культурологія	15
Історія	10
Соціопсихологія	20

Додаток Ж.5

9. Вкажіть, будь-ласка, Ваш вік.

	Вікові межі	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	21-30 років	7	13,0	13,0	13,0
	31-40 років	18	33,3	33,3	46,3
	41-50 років	10	18,5	18,5	64,8
	51-60 років	11	20,4	20,4	85,2
	60-70 років	8	14,8	14,8	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Ж.6

10. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать.

	Стать	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Чоловіча	36	66,7	66,7	66,7
	Жіноча	18	33,3	33,3	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Ж.7

11. Оцініть, будь-ласка, якість анкети.

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	4	7,4	8,0	8,0
	3	18	33,3	36,0	44,0
	4	24	44,4	48,0	92,0
	5	4	7,4	8,0	100,0
	Разом	50	92,6	100,0	
Відсутні		4	7,4		
	Разом	54	100,0		

Додаток Ж.8

12. Вкажіть, будь ласка, Ваш рід занять.

	Рід занять	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Освіта	22	40,7	40,7	40,7

Менеджмент	7	13,0	13,0	53,7
Наука та освіта	2	3,7	3,7	57,4
Тренер-консультант	4	7,4	7,4	64,8
Інвестиційний аналітик	2	3,7	3,7	68,5
Економіст	2	3,7	3,7	72,2
Експерт з питань місцевого самоврядування та громадянського суспільства	2	3,7	3,7	75,9
Фінансист	2	3,7	3,7	79,6
Керівник ГО типу аналітичний центр	2	3,7	3,7	83,3
Громадський діяч, співробітник Фонду, що опікується розвитком громадянського суспільства, експерт з питань європейської інтеграції	2	3,7	3,7	87,0
Науковець	2	3,7	3,7	90,7
Дослідження громадянського суспільства	2	3,7	3,7	94,4
Суспільно-політичні дослідження	3	5,6	5,6	100,0
Разом	54	100,0	100,0	

Додаток Ж.9

13. Впишіть, будь-ласка, дату заповнення анкети.

	Дата	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	30.10.2008	1	1,9	1,9	1,9
	3.11.2008	3	5,6	5,6	7,4

	6.11.2008	1	1,9	1,9	9,3
	12.11.2008	1	1,9	1,9	11,1
	14.11.2008	1	1,9	1,9	13,0
	13.11.2008	1	1,9	1,9	14,8
	17.11.2008	3	5,6	5,6	20,4
	2.12.2008	1	1,9	1,9	22,2
	5.12.2008	3	5,6	5,6	27,8
	3.12.2008	1	1,9	1,9	29,6
	6.12.2008	1	1,9	1,9	31,5
	8.12.2008	1	1,9	1,9	33,3
	11.12.2008	1	1,9	1,9	35,2
	12.12.2008	1	1,9	1,9	37,0
	20.12.2008	1	1,9	1,9	38,9
	24.12.2008	2	3,7	3,7	42,6
	3.03.2009	3	5,6	5,6	48,1
	5.02.2009	2	3,7	3,7	51,9
	5.03.2009	5	9,3	9,3	61,1
	7.02.2009	2	3,7	3,7	64,8
	8.02.2009	2	3,7	3,7	68,5
	11.03.2009	2	3,7	3,7	72,2
	12.02.2009	1	1,9	1,9	74,1
	16.02.2009	2	3,7	3,7	77,8
	17.02.2009	4	7,4	7,4	85,2
	27.02.2009	1	1,9	1,9	87,0
	28.02.2009	1	1,9	1,9	88,9
	4.03.2009	6	11,1	11,1	100,0
	Разом	54	100,0	100,0	

Додаток И

Програма соціологічного дослідження

„Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”

Методологічна частина.

Опис та характеристика процесів та явищ, на які поширюється дане соціологічне дослідження.

На основі даних, отриманих у процесі узагальнення результатів експертного опитування на тему „Громадянське суспільство: соціальні передумов розвитку” сформовано основні концептуальні напрямки дослідження та вивчення громадянського суспільства як соціально-культурного феномену.

Оскільки громадянське суспільство, з точки зору більшості опитаних експертів, є суспільним простором, котрий знаходиться за межами державної влади, бізнесу, дане соціологічне дослідження здійснюється з метою вивчити особливості громадянського суспільства у найменш залученому у формальні сфери життєдіяльності суспільства середовищі.

Генеральною сукупністю цього соціологічного дослідження є студенти вищих навчальних закладів Львівської області III – IV рівнів акредитації.

Гіпотези (прогнозуючі)

1. Тематика громадянського суспільства є поширеною у навчальному процесі студентської молоді Львівщини. (Питання № 1; 5)
2. Студенти вищих навчальних закладів Львівської області III – IV рівнів акредитації значною мірою приймають участь у роботі організації громадянського суспільства. (Питання № 3).
3. Існує певний рівень асоціації громадянського суспільства з роботою громадських організацій. (Питання № 4).
4. Найбільш впливовими на розвиток громадянського суспільства є чинники соціального характеру (Питання № 6).
5. У процесах вивчення громадянського суспільства значна роль належить соціології. (Питання № 7).
6. Студенти схильні оптимістично оцінювати рівень сформованості громадянського суспільства в Україні. (Питання № 8).

Гіпотези (констатуючі)

1. У процесі навчання студентам досить часто доводиться чути поняття „громадянське суспільство”. (Питання № 1; 5).
2. Існує певна залежність між бажанням приймати участь у роботі організацій громадянського суспільства та досвідом роботи у таких організаціях. (Питання № 3).
3. На думку студентів, громадянському суспільству найбільш відповідають твердження пов’язані із поняттям свободи. (Питання № 4).
4. Вивчення громадянського суспільства асоціюється з політологією та філософією. (Питання № 7).
5. Існують відмінності між експертними оцінками рівня сформованості громадянського суспільства в Україні та студентським баченням цього питання. (Питання № 8).

Гіпотези (пояснюючі)

1. У навчальному процесі присутня тематика громадянського суспільства, котра, проте, потребує більш змістовного викладу. (Питання № 1; 5).
2. Вплив соціального капіталу соціальної ідентичності та соціальної комунікації на розвиток громадянського суспільства в Україні опосередкований переліком факторів суспільного характеру. (Питання № 4; 6).

Предмет дослідження

Предметом цього дослідження є особливості студентського бачення громадянського суспільства в Україні.

Об'єкт дослідження

Об'єктом даного соціологічного дослідження є студентська молодь вищих навчальних закладів Львівської області III – IV рівнів акредитації.

Завдання дослідження

1. Підтвердити або спростувати запропоновані гіпотези;
2. Дослідити міру залученості студентів до формування соціального капіталу.
3. Оцінити запропоновані експертами твердження на міру відповідності поняттю громадянського суспільства.
4. Оцінити вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні виокремлених у ході експертного опитування чинників.
5. Проаналізувати студентське бачення ролі соціології у дослідженні феномену громадянського суспільства.
6. Дослідити рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.

Понятійно-категоріальна структура дослідження

Ключові поняття:

1. Громадянське суспільство.
2. Організації громадянського суспільства.

Теоретична інтерпретація ключових понять.

1. Громадянське суспільство – сукупність існуючих у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами втручання держави, директивного регулювання і регламентації.
2. Організації громадянського суспільства – Громадські організації, профспілки, громадські об'єднання.

Структурна операціоналізація основних понять.

1. Поняття (громадянське суспільство)	
1-й рівень	
А) наявність та розвиненість соціальних інститутів	
Б) само організована суспільна життєвільність	
2. Поняття (організації громадянського суспільства)	
1-й рівень	
А) добровільні неурядові організації	
Б) громадські організації, профспілки	
2-й рівень	
Б) форми вияву соціальних відносин	

Факторна операціоналізація основних понять.

1. Громадянське суспільство.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні межі	
2. Аналітичні межі	

2. Організації громадянського суспільства.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні межі	Україна
2. Аналітичні межі	Громадські організації, профспілки, громадські об'єднання, клуби за інтересами

3. Студентська молодь.

Фактори	Операціоналізація
1. Територіальні межі	Львівська область (за місцем навчання)
2. Процес навчання	Лекція, практичні заняття, конференції
3. Вік	16-20 років; 21-25 років; 26-30 років
4. Стать	Чоловіча; жіноча

Попереднє моделювання способу отримання необхідної соціологічної інформації.

Соціологічне дослідження проводитиметься методом анкетного опитування на факультетах та у інститутах вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації Львівської області.

Після збору інформації здійснюватиметься аналіз отриманих даних з використанням електронного пакету обробки статистичної інформації SPSS.

Процедурна частина.

Метод дослідження

У цьому соціологічному дослідженні основними методом збору інформації є анкетне опитування. З допомогою анкет заплановано опитати студентів на факультетах та у інститутах вищих навчальних закладів Львівської області III – IV рівнів акредитації.

Вибірка

На основі звіту Головного управління статистики у Львівській області № 15-07/192, від 18.02.2009 р. отримано дані про те, що у Львівській області станом на початок 2008/2009 навчального року функціонує 26 вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, у яких навчається 143160 студентів.

Оскільки у нашому випадку генеральна сукупність дорівнює 143160 осіб, то розрахунок вибіркової сукупності розпочато з 500 респондентів.

Формування вибіркової сукупності здійснювалося, враховуючи те, що вищий навчальний заклад з найменшим заокругленим до десятих відсотком студентів по відношенню до загальної кількості студентів у Львівській області у цьому дослідженні повинен бути представлений хоча б одним респондентом.

$$0,2\% = 1 \text{ респондент}$$

$$100\% = 500 \text{ респондентів}$$

Отже, якщо вищий навчальний заклад, у якому навчається 0,2% від загальної кількості студентів у Львівській області представлений одним респондентом, то попередня загальна кількість вибіркової сукупності становитиме 500 осіб. Якщо у такому навчальному закладі опитати 2 респондентів, то вибірка сукупність зросте до 1000 осіб. Таким чином, кожен додатково опитаний респондент у навчальному закладі з 0,2% від загальної кількості студентів збільшуватиме вибірку сукупність на 500 осіб.

У нашому дослідженні у переліку вищих навчальних закладів Львівської області 0,2% представлені два інститути з 327 та 216 студентами. Якщо,

наприклад, 327 студентів представлені 1 респондентом, то у межах генеральної сукупності такий розподіл буде представлений наступним чином:

327 студентів від 143160 становить 0,2%

1 респондент від 500 становить також 0,2%

Серед переліку вищих навчальних закладів є також інститут, у якому навчається 63 студенти, що становить 0,04% від кількості студентів у Львівській області. Якщо цих 0,04% представити 1 респондентом, то обсяг вибіркової сукупності досягне 2500 респондентів.

0,04% = 1 респондент

100% = 2500 респондентів

Тому, з метою уникнення перебору вибіркової сукупності цей вищий навчальний заклад представлений також одним респондентом, що для 0,04% є відчутним показником і водночас, при вибірковій сукупності, яка охоплює 500 осіб не спричиняє відчутної похибки.

Таким чином, отримавши вибірку сукупність у кількості 500 осіб, було сформовано відсоткові значення кількості респондентів у відповідності до відсоткових квот.

Якщо 500 осіб становить 100%, а 1 особа становить 0,2%, то кожні наступні 0,2% студентів у кожному навчальному закладі збільшують кількість опитаних у цьому навчальному закладі на одну особу.

Отже, на даному етапі обсяг вибіркової сукупності становить 494 особи.

При розподілі у факультетах застосовано подібний принцип. Квота у кожному вищому навчальному закладі позначається як 100% і відповідно до кількості студентів на кожному факультеті (у відсотках) вираховується кількість респондентів з кожного факультету. Наприклад, якщо у вищому навчальному закладі (у якому слід опитати 86 респондентів) на одному з факультетів навчається 21,7% студентів (відсоток отриманий від кількості студентів у цьому навчальному закладі), то квоту для цього факультету розраховуємо наступним чином:

100% = 86 респондентів

$21,7\% = 18,6 \approx 19$ респондентів

У випадках, коли за період формування вибіркової сукупності сума кількостей студентів по факультетах (отримана у навчальних частинах університетів та інститутів) не співпадає з кількістю студентів у навчальному закладі, отриманою з офіційного звіту Головного управління статистики у Львівській області станом на початок 2008/2009 навчального року, за основу розрахунку відсоткової кількості студентів, що потрапляють у вибірку сукупність беруться останні дані, отримані у навчальних закладах безпосередньо перед проведенням анкетування.

Додаток К

“Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”

АНКЕТА

Шановні друзі, просимо Вас взяти участь у проведенні соціологічного дослідження на тему:

“Громадянське суспільство: особливості студентського бачення”.

Заповнювати анкету нескладно. Просимо Вас позначити , або обвести кружечком той варіант відповіді, який найбільшою мірою співпадає з Вашою точкою зору. У питаннях, які позначені знаком “☞”, Ви можете власноручно вписати Вашу думку.

З метою анонімності всі одержані результати будуть узагальнені.

Щиро сподіваємося, що Ваше розуміння та отримані від Вас відповіді допоможуть вивчити та дослідити думку та судження молоді стосовно розвитку громадянського суспільства.

Щиро дякуємо за співпрацю!

1. Наскільки часто Вам доводиться чути словосполучення “громадянське суспільство”?

1	2	3	4
Дуже часто. <input type="checkbox"/>	Інколи. <input type="checkbox"/>	Дуже рідко. <input type="checkbox"/>	Вперше чую. <input type="checkbox"/>

2. Чим є громадянське суспільство на Вашу думку?

3. Чи берете Ви участь у роботі громадської організації, профспілки, громадського об'єднання, клубу за інтересами, чи будь-якого іншого виду об'єднання громадян ... ?

У минулому	Тепер	У найближчому майбутньому
Так. <input type="checkbox"/>	Так. <input type="checkbox"/>	Так. <input type="checkbox"/>
Ні. <input type="checkbox"/>	Ні. <input type="checkbox"/>	Ні. <input type="checkbox"/>

4. Якою мірою, на Вашу думку, поняття громадянського суспільства відповідають наступні твердження? (оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою)

	①	②	③	④	⑤	
Сукупність елементів суспільства незалежних від політичної влади	0	1	2	3	4	5
Основа розвитку суспільства	0	1	2	3	4	5
Самоорганізація соціальних груп, об'єднань громадян для задоволення своїх потреб	0	1	2	3	4	5
Суспільство осіб і груп, з'єднаних соціальними зв'язками, традиціями, культурою	0	1	2	3	4	5
Забезпечення прав людини і основа національного суверенітету	0	1	2	3	4	5
Запорука духовного розвитку і добробуту	0	1	2	3	4	5
Здатність громадян збудувати правову, соціальну державу політичну націю	0	1	2	3	4	5
Мережа громад	0	1	2	3	4	5
Реалізація громадянських прав і свобод	0	1	2	3	4	5
Все те в суспільстві, що не є держава	0	1	2	3	4	5
Соціум, який функціонує та розвивається з мінімальним втручанням держави	0	1	2	3	4	5
Реальна можливість громадян впливати на політичні процеси	0	1	2	3	4	5
Громадяни активно відстоюють свої права	0	1	2	3	4	5
Це суспільний простір, в якому індивіди об'єднуються на добровільних засадах	0	1	2	3	4	5
Основним суб'єктом громадянського суспільства є громадяни	0	1	2	3	4	5
Шлях до добробуту країни	0	1	2	3	4	5
Суспільний простір інтересів спільнот громадян	0	1	2	3	4	5
Арена колективної діяльності	0	1	2	3	4	5
Сукупність мереж, інституцій, зв'язків самоорганізації	0	1	2	3	4	5
Суспільство, в якому існує вільна, самостійна, незалежна особистість	0	1	2	3	4	5
Сфера реалізації професійних і життєвих інтересів, потреб, цінностей	0	1	2	3	4	5
Цінність та показник розвитку суспільства	0	1	2	3	4	5

5. Вкажіть, будь-ласка, чи зустрічалися Ви з тематикою громадянського суспільства у процесі навчання?

1	2	3	4	5	6
<input type="checkbox"/> Так	<input type="checkbox"/> На лекції	<input type="checkbox"/> На практичних	<input type="checkbox"/> На конференції	<input type="checkbox"/> Ні	<input type="checkbox"/> Не пригадую

6. Які з запропонованих чинників, на Вашу думку, є найбільш впливовими на розвиток громадянського суспільства в Україні? (оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою)

	①	②	③	④	⑤	
демократія	0	1	2	3	4	5
вирівняння доходів	0	1	2	3	4	5
відповідальність за свої вчинки	0	1	2	3	4	5
самосвідомість	0	1	2	3	4	5
наявність потужного середнього класу	0	1	2	3	4	5
інститути для участі громадян	0	1	2	3	4	5
ринкові	0	1	2	3	4	5
обмеження багатства	0	1	2	3	4	5
відповідальність	0	1	2	3	4	5
контроль та покарання за правопорушення	0	1	2	3	4	5
“кожен повинен почати з себе”	0	1	2	3	4	5
громадянська культура	0	1	2	3	4	5
підтримка на національному рівні	0	1	2	3	4	5
поява нового покоління активних суб’єктів розвитку суспільства країни	0	1	2	3	4	5
низький рівень корупції та засудження корупції суспільством	0	1	2	3	4	5
національна та культурна ідентичність, патріотизм та повага до держави	0	1	2	3	4	5
небайдужість до того, що відбувається	0	1	2	3	4	5
інститут власності	0	1	2	3	4	5
реальні приклади	0	1	2	3	4	5
ефективна система надання послуг	0	1	2	3	4	5
фінансування з поза бюджету	0	1	2	3	4	5
розвиток автономії університетів	0	1	2	3	4	5
професіоналізм недержавних організацій	0	1	2	3	4	5
активна позиція щодо захисту своїх прав	0	1	2	3	4	5
соціальні проекти; соціальна активність	0	1	2	3	4	5
організаційний потенціал ГС	0	1	2	3	4	5
наявність розвиненої інституційної мережі	0	1	2	3	4	5

7. Як Ви вважаєте, якою мірою кожна з зазначених наук повинна займатися вивченням громадянського суспільства?

	①	②	③	④	⑤		①	②	③	④	⑤		
Еко номі ка	0	1	2	3	4	5	Філ осо фія	0	1	2	3	4	5
Етн олог ія	0	1	2	3	4	5	Дер жав не упра влін ня	0	1	2	3	4	5
Жур налі стик а	0	1	2	3	4	5	Пси холо гія	0	1	2	3	4	5
Кібе рнет ика	0	1	2	3	4	5	Кул ьтур олог ія	0	1	2	3	4	5
Полі толо гія	0	1	2	3	4	5	Істо рія	0	1	2	3	4	5
Стат исти ка	0	1	2	3	4	5	Соці опс ихо логі я	0	1	2	3	4	5

Соціологія	0	1	2	3	4	5
------------	---	---	---	---	---	---

8. Позначте, будь-ласка, рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
НИЗЬКИЙ			СЕРЕДНІЙ				ВИСОКИЙ		

9. Вкажіть, будь-ласка, Ваш вік.

1	16-20 років	<input type="checkbox"/>
2	21-25 років	<input type="checkbox"/>
3	26-30 років	<input type="checkbox"/>

10. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать.

1	Чоловіча	<input type="checkbox"/>
2	Жіноча	<input type="checkbox"/>

11. Оцініть, будь-ласка, якість анкети.

0 <input type="checkbox"/>	1 <input type="checkbox"/>	2 <input type="checkbox"/>	3 <input type="checkbox"/>	4 <input type="checkbox"/>	5 <input type="checkbox"/>
----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------	----------------------------

12. Вкажіть, будь ласка, назву факультету, на якому навчаєтесь.

13. Вкажіть, будь ласка, рік навчання у навчальному закладі (курс).

14. Впишіть, будь-ласка, дату заповнення анкети. / / 2009 року.

Додаток Л

Вибірка у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації на початок 2008/2009 навчального року

№	Назва закладу	Рівень акредитації	Кількість студентів	% від загальної кількості студентів	Квота від %, (осіб)	Квота після розподілу у факультетах	№ Факультету / інституту	Кількість студентів у факультетах	% від загальної кількості у навчальному закладі	% - всь відхилення	Квота від % (±)
1	Національний університет „Львівська політехніка”	IV	32484	22,6 %	113	108	1	2707 ²²⁴	8,3%	0,4%	9
							2	2707	8,3%		9
							3	2707	8,3%		9
							4	2707	8,3%		9
							5	2707	8,3%		9
							6	2707	8,3%		9
							7	2707	8,3%		9
							8	2707	8,3%		9
							9	2707	8,3%		9
							10	2707	8,3%		9
							11	2707	8,3%		9
							12	2707	8,3%		9
2	Львівський національний університет імені	IV	24797	17,3%	86	81	13	815	3,3%	7,3%	3
							14	570	2,3%		2
							15	2276	9,1%		8
							16	5370	21,7%		19

²²⁴ Курсивом позначена середня кількість студентів у факультетах відповідного навчального закладу, оскільки точна інформація про кількість студентів не була надана.

	Івана Франка						17	524	2,1%		2
							18	1018	4,1%		4
							19	2234	9%		8
							20	1153	4,6%		4
							21	307	1,2%		1
							22	783	3,2%		3
							23	1405	5,7%		5
							24	868	3,5%		3
							25	388	1,6%		1
							26	1368	5,5%		5
							27	891	3,6%		3
							28	354	1,4%		1
							29	2675	10,8%		9
3	Львівський національний аграрний університет	IV	17655	12,3%	61	60	30	2943	16,7%	0,2%	10
							31	2943	16,7%		10
							32	2943	16,7%		10
							33	2943	16,7%		10
							34	2943	16,7%		10
							35	2943	16,7%		10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
4	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка	IV	9662	6,7%	33	32	36	502	5,2%	-0,7%	2
							37	623	6,4%		2
							38	570	5,9%		2
							39	361	3,7%		1
							40	415	4,3%		1
							41	115	2%		1
							42	1201	12,4%		4
							43	342	3,5%		1
							44	285	2,9%		1
							45	251	2,6%		1
							46	367	3,8%		1
							47	1543	16%		5
							48	1543	16%		5
49	-	-	-								
5	Львівська комерційна академія	IV	9174	6,4%	32	30	50	1543	16%		5
							51	1835	20%		6
							52	- * - ²²⁵	-		
							53	1835	20%		6
							54	1835	20%		6
							55	1835	20%		6
6	Національний лісотехнічний університет України (м. Львів)	IV	6972 / (5592)	4,9% / (4%)	25 / 20 / 226	19	56	-	-	0,3%	
							57	1835	20%		6
							58	58	859		3
							59	59	970		3
							60	60	601		2
7	Українська академія друкарства (м.	IV	6026	4,2%	21	20	61	61	324		1
							62	62	2838		10
							63	1205	20%		4
							64	1205	20%		4
							65	1205	20%		4

²²⁵ Інформація про кількість студентів цього факультету не увійшла у статистичний звіт, а тому не є зарахованою до загальної кількості студентів у області та не потрапляє у генеральну сукупність.

²²⁶ Розрахунок на основі різниці у кількості студентів, що виникла за період формування вибіркової сукупності.

	Львів)						66	1205	20%		4
							67	1205	20%		4
8	Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С Гжицького	IV	5929	4,1%	20	20	68	475	8%		2
							69	1180	20%		4
							71	714	12%		2
							71	600	10,1%		2
9	Львівський державний університет внутрішніх справ	IV	5810	4%	20	21	71 a	2960	50%		10
							72	830	14,3%		3
							73	830	14,3%		3
							74	830	14,3%		3
							75	830	14,3%		3
							76	830	14,3%		3
							77	830	14,3%		3
							78	830	14,3%		3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
10	Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького	IV	4384	3%	15	16	79	1157	26,4%		4
							80	1104	25,2%		4
							81	1069	24,4%		4
							82	545	12,4%		2
							83	489	11,2%		2
11	ПВНЗ „Львівський інститут підприємництва та перспективних технологій при НУ „Львівська політехніка”	III	2238 227	1,6%	8	9	83	20	0,5%		* _228
							84	719	32,1%		3
							85	873	39%		3
							86	214	9,6%		1
							87	20	0,5%		* _229
							88	427	19%		2
12	Львівський державний університет безпеки життєдіяльності	III	2369	1,7%	8	6	89	395	16,7%		1
							90	395	16,7%		1
							91	395	16,7%		1
							92	395	16,7%		1
							93	395	16,7%		1
							94	395	16,7%		1
13	Львівський державний	III	2914	2%	10	9	95	971	33,3%		3

²²⁷ Кількість студентів у даному навчальному закладі у період формування вибіркової сукупності зменшилася на 5 осіб. Однак така різниця суттєво не впливає на відсотковий розподіл, оскільки становить лише 0,22% від загальної кількості студентів у цьому навчальному закладі.

²²⁸ Відсоткове значення кількості студентів цього факультету у порівнянні з кількістю студентів даного навчального закладу дорівнює 0,075%, що є досить невеликим показником, саме тому студенти вказаного факультету не залучені до анкетування.

²²⁹

	інститут новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола						96	971	33,3%		3
							97	971	33,3%		3
14	Львівська державна фінансова академія	III	1935	1,4 %	7	8	98	484	25%		2
							99	484	25%		2
							100	484	25%		2
							101	484	25%		2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
15	Львівський державний інститут економіки та туризму	III	2130	1,5 %	7	6	102	710	33,3%	0,1%	2
							103	710	33,3%		2
							104	710	33,3%		2
16	Львівський державний університет фізичної культури	IV	2251	1,6 %	8		105	563	25%		2
							106	563	25%		2
							107	563	25%		2
							108	563	25%		2
17	Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України	IV	1281	0,9 %	4		109	641	50%		2
							110	641	50%		2
18	Львівська національна академія мистецтв	IV	1237	0,9 %	4		111	309	25%		1
							112	309	25%		1
							113	309	25%		1
							114	309	25%		1
19	Університет "Львівський"	III	885	0,6 %	3		115	295	33,3%	0,1%	1

	Ставропігон” СП у формі ТзОВ						116	295	33,3%		1
							117	295	33,3%		1
20	Львівська національна академія ім. М. Лисенка	IV	707	0,5 %	2		118				1
							119				1
							120		-		
							121		-		
							122		-		
21	ВНЗ “Український католицький університет”	III	447	0,3 %	1		123				1
							124		-		
22	ЗАТ “Львівський інститут менеджменту ”	III	327	0,2 %	1		125				1
							126		-		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
23	ТзОВ “Львівський університет бізнесу та права”	IV	790 750 230	0,6% 0,5%	3		127	250	33,3%	0,1%	1
							128	250	33,3%		1
							129	250	33,3%		1
24	ТзОВ “Львівський медичний інститут”	III	477	0,3 %	1		130		-		
							131				1
							132		-		
25	ВНЗ у формі ТзОВ “Галицький інститут”	III	216	0,2 %	1		133				
							134				
26	ПВНЗ “Дрогобицьк ий інститут	III	63	0,04 %	(1)		135				

²³⁰ Кількість студентів цього вузу, яку подала адміністрація безпосередньо перед початком дослідження відрізняється від статистичного звіту.

²³⁰ Кількість студентів цього вузу, яку подала адміністрація безпосередньо перед початком дослідження відрізняється від статистичного звіту.

	управління”						136				
	Разом	143160	99,84%	495 490	474						

Додаток Л.1

№	Факультети / інститути	№	Факультети / інститути
1	Інститут прикладної математики та фундаментальних наук	48	Факультет післядипломної освіти
2	Інститут архітектури	49	Відділення іноземних мов
3	Інститут гуманітарних та соціальних наук	50	Кафедра педагогіки
4	Інститут геодезії	51	Інститут економіки та фінансів
5	Інститут будівництва та інженерії довкілля	52	Інститут післядипломної освіти;
6	Інститут енергетики та систем керування	53	Міжнародних економічних відносин
7	Інститут інженерної механіки та транспорту	54	Менеджменту
8	Інститут хімії та хімічних технологій	55	Юридичний
9	Інститут телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки	56	Педагогічний
10	Інститут комп'ютерних технологій автоматизації та метрології	57	Товарознавчо-комерційний
11	Інститут комп'ютерних наук та інформаційних технологій	58	Лісогосподарський факультет
12	Інститут економіки і менеджменту	59	Технологічний факультет
13	Біологічний	60	Економічний факультет
14	Геологічний	61	Інститут екологічної економіки
15	Географічний	62	Заочний факультет
16	Економічний	63	Факультет видавничо-поліграфічної, інформаційної технології
17	Електроніки	64	Факультет економіки та організації книжкової справи
18	Журналістики	65	Факультет комп'ютерно-поліграфічної інженерії
19	Іноземних мов	66	Заочний факультет

20	Історичний	67	Факультет перепідготовки та підвищення кваліфікації
21	Культури і мистецтв	68	Біологотехнологічний
22	Мех. - математичний	69	Ветеринарної медицини
23	Міжнарод. відносин	70	Економіки та менеджменту
24	Приклад. мат. та інф.	71	Харчових технологій
25	Фізичний	71a	Факультет заочної освіти
26	Філологічний	72	Факультет з підготовки слідчих
27	Філософський	73	Факультет економічної безпеки
28	Хімічний	74	Факультет кримінальної міліції
№	Факультети / інститути	№	Факультети / інститути
29	Юридичний	75	Факультет заочного та дистанційного навчання працівників органів внутрішніх справ
30	Агротехнологій і екології	76	Юридичний факультет
31	Сільськогосподарського будівництва та архітектури	77	Факультет психології
32	Економічний	78	Економічний факультет
33	Механіки та енергетики	79	Медичний факультет №1
34	Землепорядний	80	Медичний факультет №2
35	Заочної освіти	81	Стоматологічний факультет
36	Інститут фізики, математики та інформатики	82	Фармацевтичний факультет
37	Факультет менеджменту та маркетингу	83	Факультет заочного навчання
38	Філологічний факультет	84	Факультет післядипломної освіти
39	Історичний факультет	85	Економіки та підприємництва
40	Педагогічний факультет	86	Заочно-дистанційного навчання
41	Музично-педагогічний факультет	87	Комп'ютерних та інформаційних технологій
42	Факультет романо-германської філології	88	Відділення підготовки молодих спеціалістів
43	Інженерно-педагогічний факультет	89	Пожежної та техногенної безпеки
44	Факультет фізичного виховання	90	Пожежно-рятувальної справи
45	Біологічний факультет	91	Цивільного захисту
46	Соціально-гуманітарний факультет	92	Заочного та дистанційного навчання
№	Факультети / інститути	№	Факультети / інститути
93	Післядипломної освіти	115	Соціально-психологічний факультет
94	Інформаційної та транспортної безпеки	116	Факультет економіки, комп'ютерних технологій та права
95	Факультет інформаційних технологій	117	Факультет прикладної лінгвістики
96	Факультет економіки і менеджменту	118	Фортепіанний
97	Юридичний факультет	119	Оркестровий
98	Фінансовий	120	Диригентський
99	Обліково-економічний	121	Вокальний
100	Заочний	122	Теоретико-композиторський
101	Післядипломної освіти та довузівської підготовки	123	Гуманітарний факультет
102	Туризму, готельної та ресторанної справи	124	Філософсько-богословський факультет
103	Бухгалтерсько-економічний	125	Менеджмент організацій
104	Товарознавства і експертизи товарів	126	Маркетинг
105	Спорту	127	Юридичний
106	Фізичного виховання	128	Економіки та підприємництва
107	Здоров'я людини	129	Журналістики та інформації
108	Туризму	130	Медичний факультет
109	Факультет державного управління та місцевого самоврядування	131	Стоматологічний факультет
110	Факультет економіки та менеджменту	132	Фармацевтичний факультет
111	Факультет декоративно-прикладного мистецтва	133	Економіка і підприємництво
112	Факультет образотворчого мистецтва і реставрації	134	Туризм
113	Факультет дизайну	135	Менеджер-економіст
114	Факультет історії і теорії мистецтва	136	Менеджмент організацій

Додаток Л.2

1. Наскільки часто Вам доводиться чути словосполучення „громадянське суспільство”?

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Дуже часто	87	18,4	18,4	18,4
	Інколи	250	52,7	52,7	71,1
	Дуже рідко	112	23,6	23,6	94,7
	Вперше чую	25	5,3	5,3	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	

Додаток М

3. Чи береже Ви участь у роботі громадської організації, профспілки, громадського об'єднання, клубу за інтересами, чи будь-якого іншого виду об'єднання громадян ... ?**3.1. У минулому**

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Так	216	45,6	48,9	48,9
	Ні	226	47,7	51,1	100,0
	Разом	442	93,2	100,0	
Відсутні		32	6,8		
Разом		474	100,0		

Додаток М.1

3.2. Тепер

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Так	121	25,5	26,9	26,9
	Ні	328	69,2	73,1	100,0
	Разом	449	94,7	100,0	
Відсутні		25	5,3		
Разом		474	100,0		

Додаток М.2

3.3. У найближчому майбутньому

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Так	130	27,4	37,6	37,6
	Ні	216	45,6	62,4	100,0
	Разом	346	73,0	100,0	
Відсутні		128	27,0		
Разом		474	100,0		

Додаток Н

4. Якою мірою, на Вашу думку, поняття громадянського суспільства відповідають наступні твердження? (оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою)**4.1. Сукупність елементів суспільства незалежних від політичної влади**

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	24	5,1	5,4	5,4

	1	36	7,6	8,1	13,6
	2	111	23,4	25,1	38,7
	3	143	30,2	32,4	71,0
	4	73	15,4	16,5	87,6
	5	55	11,6	12,4	100,0
	Разом	442	93,2	100,0	
Відсутні		32	6,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.1

4.2. Основа розвитку суспільства

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	41	8,6	8,8	9,7
	2	81	17,1	17,4	27,1
	3	111	23,4	23,9	51,0
	4	131	27,6	28,2	79,1
	5	97	20,5	20,9	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
Відсутні		9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.2

4.3. Самоорганізація соціальних груп, об'єднань громадян для задоволення своїх потреб

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	18	3,8	4,0	4,0
	1	24	5,1	5,3	9,3
	2	55	11,6	12,2	21,5
	3	130	27,4	28,8	50,2
	4	154	32,5	34,1	84,3
	5	71	15,0	15,7	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.3

4.4. Суспільство осіб і груп, з'єднаних соціальними зв'язками, традиціями, культурою

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	1	,2	,2	,2
	1	15	3,2	3,2	3,4
	2	66	13,9	14,1	17,6
	3	111	23,4	23,8	41,3
	4	124	26,2	26,6	67,9
	5	150	31,6	32,1	100,0

	Разом	467	98,5	100,0	
Відсутні		7	1,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.4

4.5. Забезпечення прав людини і основа національного суверенітету

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	18	3,8	3,9	4,4
	2	47	9,9	10,3	14,6
	3	116	24,5	25,3	40,0
	4	95	20,0	20,7	60,7
	5	180	38,0	39,3	100,0
	Разом	458	96,6	100,0	
Відсутні		16	3,4		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.5

4.6. Запорука духовного розвитку і добробуту

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,7	1,7
	1	30	6,3	6,5	8,2
	2	57	12,0	12,3	20,6
	3	91	19,2	19,7	40,3
	4	133	28,1	28,8	69,0
	5	143	30,2	31,0	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.6

4.7. Здатність громадян збудувати правову, соціальну державу політичну націю

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	5	1,1	1,1	1,1
	1	40	8,4	8,6	9,7
	2	49	10,3	10,6	20,3
	3	109	23,0	23,5	43,8

	4	114	24,1	24,6	68,3
	5	147	31,0	31,7	100,0
	Разом	464	97,9	100,0	
Відсутні		10	2,1		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.7

4.8. Мережа громад

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	32	6,8	6,9	6,9
	1	96	20,3	20,6	27,4
	2	106	22,4	22,7	50,1
	3	104	21,9	22,3	72,4
	4	106	22,4	22,7	95,1
	5	23	4,9	4,9	100,0
	Разом	467	98,5	100,0	
Відсутні		7	1,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.8

4.9. Реалізація громадянських прав і свобод

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	7	1,5	1,5	1,5
	1	20	4,2	4,3	5,8
	2	62	13,1	13,2	19,0
	3	109	23,0	23,3	42,3
	4	132	27,8	28,2	70,5
	5	138	29,1	29,5	100,0
	Разом	468	98,7	100,0	
Відсутні		6	1,3		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.9

4.10. Все те в суспільстві, що не є держава

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	81	17,1	17,8	17,8
	1	77	16,2	16,9	34,6
	2	114	24,1	25,0	59,6

	3	114	24,1	25,0	84,6
	4	44	9,3	9,6	94,3
	5	26	5,5	5,7	100,0
	Разом	456	96,2	100,0	
Відсутні		18	3,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.10

4.11. Соціум, який функціонує та розвивається з мінімальним втручанням держави

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	31	6,5	6,8	6,8
	1	52	11,0	11,3	18,1
	2	136	28,7	29,6	47,7
	3	114	24,1	24,8	72,5
	4	81	17,1	17,6	90,2
	5	45	9,5	9,8	100,0
	Разом	459	96,8	100,0	
Відсутні		15	3,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.11

4.12. Реальна можливість громадян впливати на політичні процеси

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	13	2,7	2,8	2,8
	1	48	10,1	10,4	13,2
	2	65	13,7	14,1	27,3
	3	86	18,1	18,6	45,9
	4	150	31,6	32,5	78,4
	5	100	21,1	21,6	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.12

4.13. Громадяни активно відстоюють свої права

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	19	4,0	4,2	5,1

	2	34	7,2	7,5	12,6
	3	100	21,1	22,1	34,7
	4	127	26,8	28,1	62,8
	5	168	35,4	37,2	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.13

4.14. Це суспільний простір, в якому індивіди об'єднуються на добровільних засадах

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,2	2,2
	1	29	6,1	6,4	8,6
	2	59	12,4	13,0	21,6
	3	105	22,2	23,1	44,7
	4	134	28,3	29,5	74,2
	5	117	24,7	25,8	100,0
	Разом	454	95,8	100,0	
Відсутні		20	4,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.14

4.15. Основним суб'єктом громадянського суспільства є громадяни

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	19	4,0	4,2	4,6
	2	29	6,1	6,4	11,0
	3	38	8,0	8,4	19,4
	4	115	24,3	25,4	44,8
	5	250	52,7	55,2	100,0
	Разом	453	95,6	100,0	
Відсутні		21	4,4		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.15

4.16. Шлях до добробуту країни

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	13	2,7	2,8	2,8
	1	19	4,0	4,1	6,9

	2	25	5,3	5,4	12,3
	3	157	33,1	33,9	46,2
	4	123	25,9	26,6	72,8
	5	126	26,6	27,2	100,0
	Разом	463	97,7	100,0	
Відсутні		11	2,3		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.16

4.17. Суспільний простір інтересів спільнот громадян

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	7	1,5	1,5	1,5
	1	33	7,0	7,2	8,8
	2	83	17,5	18,2	26,9
	3	154	32,5	33,7	60,6
	4	126	26,6	27,6	88,2
	5	54	11,4	11,8	100,0
	Разом	457	96,4	100,0	
Відсутні		17	3,6		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.17

4.18. Арена колективної діяльності

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,7	1,7
	1	39	8,2	8,4	10,1
	2	107	22,6	22,9	33,0
	3	119	25,1	25,5	58,5
	4	130	27,4	27,8	86,3
	5	64	13,5	13,7	100,0
	Разом	467	98,5	100,0	
Відсутні		7	1,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.18

4.19. Сукупність мереж, інституцій, зв'язків самоорганізації

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,2	2,2
	1	35	7,4	7,6	9,8
	2	78	16,5	17,0	26,8

	3	144	30,4	31,4	58,2
	4	134	28,3	29,2	87,4
	5	58	12,2	12,6	100,0
	Разом	459	96,8	100,0	
Відсутні		15	3,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.19

4.20. Суспільство, в якому існує вільна, самостійна, незалежна особистість

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	11	2,3	2,3	2,3
	1	21	4,4	4,5	6,8
	2	35	7,4	7,5	14,3
	3	79	16,7	16,8	31,1
	4	137	28,9	29,2	60,3
	5	186	39,2	39,7	100,0
	Разом	469	98,9	100,0	
Відсутні		5	1,1		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.20

4.21. Сфера реалізації професійних і життєвих інтересів, потреб, цінностей

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	6	1,3	1,3	1,3
	1	14	3,0	3,0	4,3
	2	54	11,4	11,6	15,9
	3	108	22,8	23,2	39,1
	4	148	31,2	31,8	70,8
	5	136	28,7	29,2	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Н.21

4.22. Цінність та показник розвитку суспільства

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,1	2,1
	1	21	4,4	4,5	6,6
	2	49	10,3	10,5	17,1

	3	103	21,7	22,0	39,1
	4	144	30,4	30,8	69,9
	5	141	29,7	30,1	100,0
	Разом	468	98,7	100,0	
Відсутні		6	1,3		
Разом		474	100,0		

Додаток П

5. Вкажіть, будь-ласка, чи зустрічалися Ви з тематикою громадянського суспільства у процесі навчання?

		Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Так	174	36,7	37,4	37,4
	На лекції	122	25,7	26,2	63,7
	На практичних	30	6,3	6,5	70,1
	На конференції	11	2,3	2,4	72,5
	Ні	55	11,6	11,8	84,3
	Не пригадую	73	15,4	15,7	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
	Відсутні	9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток Р

6. Які з запропонованих чинників, на Вашу думку, є найбільш впливовими на розвиток громадянського суспільства в Україні? (оцініть, будь-ласка, за п'ятибальною шкалою)

6.1. Демократія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	19	4,0	4,1	4,9
	2	43	9,1	9,2	14,2
	3	79	16,7	17,0	31,1
	4	92	19,4	19,7	50,9
	5	229	48,3	49,1	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.1

6.2. Вирівняння доходів

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	0	19	4,0	4,1	4,1
	1	40	8,4	8,5	12,6
	2	110	23,2	23,5	36,1
	3	128	27,0	27,4	63,5
	4	117	24,7	25,0	88,5
	5	54	11,4	11,5	100,0
	Разом	468	98,7	100,0	
Відсутні		6	1,3		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.2

6.3. Відповідальність за свої вчинки

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	17	3,6	3,7	3,7
	1	19	4,0	4,1	7,8
	2	23	4,9	5,0	12,9
	3	88	18,6	19,2	32,0
	4	131	27,6	28,5	60,6
	5	181	38,2	39,4	100,0
	Разом	459	96,8	100,0	
Відсутні		15	3,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.3

6.4. Самосвідомість

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	14	3,0	3,0	3,0
	2	16	3,4	3,4	6,5
	3	70	14,8	15,1	21,5
	4	132	27,8	28,4	49,9
	5	233	49,2	50,1	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
Відсутні		9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.4

6.5. Наявність потужного середнього класу

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	7	1,5	1,5	1,5
	1	33	7,0	7,0	8,5
	2	66	13,9	14,0	22,6
	3	150	31,6	31,9	54,5

	4	127	26,8	27,0	81,5
	5	87	18,4	18,5	100,0
	Разом	470	99,2	100,0	
Відсутні		4	,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.5

6.6. Інститути для участі громадян

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	13	2,7	2,8	2,8
	1	21	4,4	4,5	7,4
	2	72	15,2	15,6	22,9
	3	147	31,0	31,8	54,8
	4	152	32,1	32,9	87,7
	5	57	12,0	12,3	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.6

6.7. Ринкові

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	15	3,2	3,3	3,3
	1	32	6,8	7,0	10,2
	2	102	21,5	22,2	32,4
	3	133	28,1	28,9	61,3
	4	132	27,8	28,7	90,0
	5	46	9,7	10,0	100,0
	Разом	460	97,0	100,0	
Відсутні		14	3,0		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.7

6.8. Обмеження багатства

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	56	11,8	12,3	12,3
	1	84	17,7	18,5	30,8
	2	105	22,2	23,1	53,8

	3	106	22,4	23,3	77,1
	4	59	12,4	13,0	90,1
	5	45	9,5	9,9	100,0
	Разом	455	96,0	100,0	
Відсутні		19	4,0		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.8

6.9. Відповідальність

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,1	2,1
	1	10	2,1	2,1	4,3
	2	36	7,6	7,7	12,0
	3	42	8,9	9,0	21,0
	4	144	30,4	30,8	51,8
	5	225	47,5	48,2	100,0
	Разом	467	98,5	100,0	
Відсутні		7	1,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.9

6.10. Контроль та покарання за правопорушення

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	15	3,2	3,2	3,2
	1	29	6,1	6,3	9,5
	2	35	7,4	7,5	17,0
	3	47	9,9	10,1	27,2
	4	123	25,9	26,5	53,7
	5	215	45,4	46,3	100,0
	Разом	464	97,9	100,0	
Відсутні		10	2,1		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.10

6.11. „Кожен повинен почати з себе”

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	6	1,3	1,3	1,3
	1	18	3,8	3,9	5,2
	2	27	5,7	5,8	11,0

	3	45	9,5	9,7	20,7
	4	73	15,4	15,7	36,4
	5	295	62,2	63,6	100,0
	Разом	464	97,9	100,0	
Відсутні		10	2,1		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.11

6.12. Громадянська культура

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,7	1,7
	1	15	3,2	3,2	4,9
	2	26	5,5	5,6	10,5
	3	51	10,8	10,9	21,4
	4	134	28,3	28,6	50,0
	5	234	49,4	50,0	100,0
	Разом	468	98,7	100,0	
Відсутні		6	1,3		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.12

6.13. Підтримка на національному рівні

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	31	6,5	6,6	6,6
	2	42	8,9	8,9	15,5
	3	96	20,3	20,4	36,0
	4	153	32,3	32,6	68,5
	5	148	31,2	31,5	100,0
	Разом	470	99,2	100,0	
Відсутні		4	,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.13

6.14. Поява нового покоління активних суб'єктів розвитку суспільства країни

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	12	2,5	2,6	2,6
	2	52	11,0	11,3	13,9

	3	107	22,6	23,2	37,0
	4	143	30,2	31,0	68,0
	5	148	31,2	32,0	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.14

6.15. Низький рівень корупції та засудження корупції суспільством

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	22	4,6	4,7	4,7
	1	30	6,3	6,5	11,2
	2	23	4,9	4,9	16,1
	3	88	18,6	18,9	35,1
	4	120	25,3	25,8	60,9
	5	182	38,4	39,1	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
Відсутні		9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.15

6.16. Національна та культурна ідентичність, патріотизм та повага до держави

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	13	2,7	2,8	3,6
	2	44	9,3	9,4	13,1
	3	60	12,7	12,9	26,0
	4	102	21,5	21,9	47,9
	5	243	51,3	52,1	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.16

6.17. Небайдужість до того, що відбувається

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,8	1,8

	1	18	3,8	4,0	5,8
	2	34	7,2	7,5	13,3
	3	66	13,9	14,6	27,9
	4	131	27,6	29,0	56,9
	5	195	41,1	43,1	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.17

6.18. Інститут власності

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	11	2,3	2,4	2,4
	1	27	5,7	5,8	8,2
	2	86	18,1	18,5	26,6
	3	166	35,0	35,6	62,2
	4	128	27,0	27,5	89,7
	5	48	10,1	10,3	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.18

6.19. Реальні приклади

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	34	7,2	7,3	7,7
	2	82	17,3	17,6	25,3
	3	126	26,6	27,0	52,4
	4	134	28,3	28,8	81,1
	5	88	18,6	18,9	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.19

6.20. Ефективна система надання послуг

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
					%

Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	31	6,5	6,7	7,5
	2	65	13,7	14,0	21,6
	3	155	32,7	33,4	55,0
	4	136	28,7	29,3	84,3
	5	73	15,4	15,7	100,0
	Разом	464	97,9	100,0	
Відсутні		10	2,1		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.20

6.21. Фінансування з поза бюджету

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	12	2,5	2,6	2,6
	1	42	8,9	9,0	11,6
	2	110	23,2	23,6	35,2
	3	106	22,4	22,7	57,9
	4	126	26,6	27,0	85,0
	5	70	14,8	15,0	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.21

6.22. Розвиток автономії університетів

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,1	2,1
	1	40	8,4	8,6	10,7
	2	82	17,3	17,6	28,3
	3	154	32,5	33,0	61,4
	4	92	19,4	19,7	81,1
	5	88	18,6	18,9	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.22

6.23. Професіоналізм недержавних організацій

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	0	10	2,1	2,2	2,2
	1	29	6,1	6,3	8,4
	2	55	11,6	11,9	20,3
	3	144	30,4	31,2	51,5
	4	143	30,2	31,0	82,5
	5	81	17,1	17,5	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.23

6.24. Активна позиція щодо захисту своїх прав

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	8	1,7	1,7	1,7
	2	21	4,4	4,5	6,2
	3	61	12,9	13,0	19,1
	4	103	21,7	21,9	41,1
	5	277	58,4	58,9	100,0
	Разом	470	99,2	100,0	
Відсутні		4	,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.24

6.25. Соціальні проекти; соціальна активність

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	8	1,7	1,7	2,2
	2	16	3,4	3,4	5,6
	3	97	20,5	20,9	26,5
	4	152	32,1	32,7	59,1
	5	190	40,1	40,9	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
Відсутні		9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.25

6.26. Організаційний потенціал ГС

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	5	1,1	1,1	1,1
	1	10	2,1	2,2	3,2
	2	49	10,3	10,6	13,9
	3	137	28,9	29,7	43,5
	4	171	36,1	37,0	80,5
	5	90	19,0	19,5	100,0
	Разом	462	97,5	100,0	
Відсутні		12	2,5		
Разом		474	100,0		

Додаток Р.26

6.27. Наявність розвиненої інституційної мережі

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	3	,6	,6	,6
	1	15	3,2	3,2	3,9
	2	49	10,3	10,6	14,4
	3	140	29,5	30,2	44,6
	4	184	38,8	39,7	84,3
	5	73	15,4	15,7	100,0
	Разом	464	97,9	100,0	
Відсутні		10	2,1		
Разом		474	100,0		

Додаток С

7. Як Ви вважаєте, якою мірою кожна з зазначених наук повинна займатися вивченням громадянського суспільства?

7.1. Економіка

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	4	,8	,9	,9
	1	13	2,7	2,8	3,7
	2	58	12,2	12,5	16,2
	3	104	21,9	22,5	38,7
	4	141	29,7	30,5	69,1
	5	143	30,2	30,9	100,0
	Разом	463	97,7	100,0	
Відсутні		11	2,3		
Разом		474	100,0		

Додаток С.1

7.2. Етнологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,8	1,8
	1	15	3,2	3,3	5,1
	2	43	9,1	9,5	14,6
	3	147	31,0	32,6	47,2
	4	136	28,7	30,2	77,4
	5	102	21,5	22,6	100,0
	Разом	451	95,1	100,0	
Відсутні		23	4,9		
Разом		474	100,0		

Додаток С.2

7.3. Журналістика

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,7	1,7
	1	6	1,3	1,3	3,0
	2	28	5,9	6,0	9,0
	3	72	15,2	15,5	24,5
	4	149	31,4	32,0	56,6
	5	202	42,6	43,4	100,0
	Разом	465	98,1	100,0	
Відсутні		9	1,9		
Разом		474	100,0		

Додаток С.3

7.4. Кібернетика

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	42	8,9	9,4	9,4
	1	91	19,2	20,3	29,7
	2	105	22,2	23,4	53,1
	3	142	30,0	31,7	84,8
	4	63	13,3	14,1	98,9
	5	5	1,1	1,1	100,0
	Разом	448	94,5	100,0	
Відсутні		26	5,5		
Разом		474	100,0		

Додаток С.4

7.5. Політологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	0	6	1,3	1,3	1,3
	1	14	3,0	3,0	4,3
	2	15	3,2	3,2	7,5
	3	38	8,0	8,2	15,7
	4	134	28,3	28,8	44,4
	5	259	54,6	55,6	100,0
	Разом	466	98,3	100,0	
Відсутні		8	1,7		
Разом		474	100,0		

Додаток С.5

7.6. Статистика

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	10	2,1	2,2	2,2
	1	28	5,9	6,2	8,4
	2	36	7,6	8,0	16,4
	3	79	16,7	17,5	33,8
	4	146	30,8	32,3	66,2
	5	153	32,3	33,8	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток С.6

7.7. Соціологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	7	1,5	1,5	1,9
	2	2	,4	,4	2,3
	3	23	4,9	4,9	7,2
	4	80	16,9	17,0	24,2
	5	357	75,3	75,8	100,0
	Разом	471	99,4	100,0	
Відсутні		3	,6		
Разом		474	100,0		

Додаток С.7

7.8. Філософія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	15	3,2	3,3	3,3
	1	17	3,6	3,8	7,1
	2	43	9,1	9,6	16,7
	3	119	25,1	26,6	43,3
	4	117	24,7	26,1	69,4
	5	137	28,9	30,6	100,0
	Разом	448	94,5	100,0	
Відсутні		26	5,5		
Разом		474	100,0		

Додаток С.8

7.9. Державне управління

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	8	1,7	1,8	1,8
	1	2	,4	,4	2,2
	2	24	5,1	5,3	7,5
	3	72	15,2	15,9	23,5
	4	120	25,3	26,5	50,0
	5	226	47,7	50,0	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток С.9

7.10. Психологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	0	2	,4	,4	,4
	1	3	,6	,7	1,1
	2	44	9,3	9,7	10,8
	3	65	13,7	14,4	25,2
	4	121	25,5	26,8	52,0
	5	217	45,8	48,0	100,0
	Разом	452	95,4	100,0	
Відсутні		22	4,6		
Разом		474	100,0		

Додаток С.10

7.11. Культурологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	2	,4	,4	,4
	2	32	6,8	7,2	7,6
	3	98	20,7	21,9	29,5
	4	145	30,6	32,4	62,0
	5	170	35,9	38,0	100,0
	Разом	447	94,3	100,0	
Відсутні		27	5,7		
Разом		474	100,0		

Додаток С.11

7.12. Історія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	7	1,5	1,6	1,6
	2	30	6,3	6,7	8,3
	3	85	17,9	19,1	27,4
	4	128	27,0	28,7	56,1
	5	196	41,4	43,9	100,0
	Разом	446	94,1	100,0	
Відсутні		28	5,9		
Разом		474	100,0		

Додаток С.12

7.13. Соціопсихологія

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	5	1,1	1,1	1,1
	2	14	3,0	3,1	4,2
	3	60	12,7	13,2	17,4
	4	155	32,7	34,1	51,5
	5	220	46,4	48,5	100,0
	Разом	454	95,8	100,0	
Відсутні		20	4,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Т

8. Позначте, будь-ласка, рівень сформованості громадянського суспільства в Україні.

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	--------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	1	14	3,0	3,0	3,0
	2	20	4,2	4,3	7,2
	3	53	11,2	11,3	18,5
	4	116	24,5	24,7	43,2
	5	153	32,3	32,6	75,7
	6	77	16,2	16,4	92,1
	7	35	7,4	7,4	99,6
	10	2	,4	,4	100,0
	Разом	470	99,2	100,0	
Відсутні		4	,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Т.1

9. Вкажіть, будь-ласка, Ваш вік.

	Вікові межі	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	16-20 років	314	66,2	66,2	66,2
	21-25 років	158	33,3	33,3	99,6
	26-30 років	2	,4	,4	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	

Додаток Т.2

10. Вкажіть, будь-ласка, Вашу стать.

	Стать	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	Чоловіча	173	36,5	36,5	36,5
	Жіноча	301	63,5	63,5	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	

Додаток Т.3

11. Оцініть, будь-ласка, якість анкети.

	Оцінка	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	2	7	1,5	1,5	1,5
	3	35	7,4	7,4	8,9
	4	189	39,9	40,2	49,1
	5	239	50,4	50,9	100,0
	Разом	470	99,2	100,0	
Відсутні		4	,8		
Разом		474	100,0		

Додаток Т.4

12. Вкажіть, будь ласка, назву факультету, на якому навчаєтесь.

	Порядковий номер факультетів / інститутів	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1,00	9	1,9	1,9	1,9

	2,00	9	1,9	1,9	3,8
	3,00	9	1,9	1,9	5,7
	4,00	9	1,9	1,9	7,6
	5,00	9	1,9	1,9	9,5
	6,00	9	1,9	1,9	11,4
	7,00	9	1,9	1,9	13,3
	8,00	9	1,9	1,9	15,2
	9,00	10	2,1	2,1	17,3
	10,00	9	1,9	1,9	19,2
	11,00	9	1,9	1,9	21,1
	12,00	9	1,9	1,9	23,0
	13,00	3	,6	,6	23,6
	14,00	2	,4	,4	24,1
	15,00	8	1,7	1,7	25,7
	16,00	19	4,0	4,0	29,7
	17,00	2	,4	,4	30,2
	18,00	4	,8	,8	31,0
	19,00	8	1,7	1,7	32,7
	20,00	4	,8	,8	33,5
	21,00	1	,2	,2	33,8
	22,00	3	,6	,6	34,4
	23,00	5	1,1	1,1	35,4
	24,00	3	,6	,6	36,1
	25,00	1	,2	,2	36,3
	26,00	5	1,1	1,1	37,3
	27,00	3	,6	,6	38,0
	28,00	1	,2	,2	38,2
	29,00	9	1,9	1,9	40,1
	30,00	14	3,0	3,0	43,0
	31,00	10	2,1	2,1	45,1
	32,00	13	2,7	2,7	47,9
	33,00	10	2,1	2,1	50,0
	Порядковий номер факультетів / інститутів	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
	34,00	10	2,1	2,1	52,1
	35,00	10	2,1	2,1	54,2
	36,00	2	,4	,4	54,6
	37,00	2	,4	,4	55,1
	38,00	2	,4	,4	55,5
	39,00	1	,2	,2	55,7
	40,00	6	1,3	1,3	57,0
	41,00	1	,2	,2	57,2
	42,00	4	,8	,8	58,0
	43,00	1	,2	,2	58,2
	44,00	1	,2	,2	58,4
	45,00	1	,2	,2	58,6
	46,00	1	,2	,2	58,9
	47,00	5	1,1	1,1	59,9
	48,00	5	1,1	1,1	61,0
	51,00	6	1,3	1,3	62,2

	53,00	6	1,3	1,3	63,5
	54,00	6	1,3	1,3	64,8
	55,00	6	1,3	1,3	66,0
	57,00	6	1,3	1,3	67,3
	58,00	3	,6	,6	67,9
	59,00	3	,6	,6	68,6
	60,00	2	,4	,4	69,0
	61,00	1	,2	,2	69,2
	62,00	10	2,1	2,1	71,3
	65,00	2	,4	,4	71,7
	66,00	4	,8	,8	72,6
	67,00	4	,8	,8	73,4
	68,00	2	,4	,4	73,8
	69,00	4	,8	,8	74,7
	70,00	2	,4	,4	75,1
	71,00	2	,4	,4	75,5
	72,00	3	,6	,6	76,2
	73,00	3	,6	,6	76,8
	74,00	3	,6	,6	77,4
	75,00	3	,6	,6	78,1
	76,00	3	,6	,6	78,7
	77,00	3	,6	,6	79,3
	78,00	3	,6	,6	80,0
	79,00	4	,8	,8	80,8
	80,00	4	,8	,8	81,6
	81,00	4	,8	,8	82,5
	82,00	2	,4	,4	82,9
	83,00	2	,4	,4	83,3
	85,00	3	,6	,6	84,0
	86,00	3	,6	,6	84,6
	87,00	1	,2	,2	84,8
	88,00	2	,4	,4	85,2
	Порядковий номер факультетів / інститутів	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
	89,00	1	,2	,2	85,4
	90,00	1	,2	,2	85,7
	91,00	1	,2	,2	85,9
	92,00	1	,2	,2	86,1
	93,00	1	,2	,2	86,3
	94,00	1	,2	,2	86,5
	95,00	3	,6	,6	87,1
	96,00	3	,6	,6	87,8
	97,00	3	,6	,6	88,4
	98,00	1	,2	,2	88,6
	99,00	4	,8	,8	89,5
	100,00	1	,2	,2	89,7
	101,00	1	,2	,2	89,9
	102,00	1	,2	,2	90,1
	103,00	4	,8	,8	90,9
	104,00	1	,2	,2	91,1

	105,00	1	,2	,2	91,4
	106,00	1	,2	,2	91,6
	107,00	1	,2	,2	91,8
	108,00	5	1,1	1,1	92,8
	109,00	2	,4	,4	93,2
	110,00	2	,4	,4	93,7
	111,00	1	,2	,2	93,9
	112,00	1	,2	,2	94,1
	113,00	1	,2	,2	94,3
	114,00	1	,2	,2	94,5
	115,00	2	,4	,4	94,9
	116,00	2	,4	,4	95,4
	117,00	1	,2	,2	95,6
	123,00	1	,2	,2	95,8
	125,00	1	,2	,2	96,0
	127,00	2	,4	,4	96,4
	128,00	2	,4	,4	96,8
	129,00	2	,4	,4	97,3
	131,00	1	,2	,2	97,5
	133,00	1	,2	,2	97,7
	135,00	1	,2	,2	97,9
	711,00	10	2,1	2,1	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	

Додаток Т.5

13. Вкажіть, будь ласка, рік навчання у навчальному закладі (курсе).

	Курс	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
Дійсні	1	80	16,9	16,9	16,9
	2	101	21,3	21,4	38,3
	3	138	29,1	29,2	67,4
	4	91	19,2	19,2	86,7
	5	63	13,3	13,3	100,0
	Разом	473	99,8	100,0	
Відсутні		1	,2		
Разом		474	100,0		

Додаток Т.6

14. Впишіть, будь-ласка, дату заповнення анкети.

	Дата проведення анкетування	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
--	-----------------------------	----------------------	---	---------------	----------------

Дійсні	1 квітня	24	5,1	5,1	5,1
	2 березня	8	1,7	1,7	6,8
	2 квітня	21	4,4	4,4	11,2
	3 березня	10	2,1	2,1	13,3
	3 квітня	9	1,9	1,9	15,2
	4 березня	10	2,1	2,1	17,3
	5 березня	10	2,1	2,1	19,4
	6 березня	18	3,8	3,8	23,2
	10 березня	16	3,4	3,4	26,6
	11 березня	36	7,6	7,6	34,2
	12 березня	38	8,0	8,0	42,2
	16 березня	16	3,4	3,4	45,6
	17 березня	22	4,6	4,6	50,2
	18 березня	16	3,4	3,4	53,6
	19 березня	11	2,3	2,3	55,9
	20 березня	17	3,6	3,6	59,5
	23 березня	16	3,4	3,4	62,9
	24 лютого	6	1,3	1,3	64,1
	24 березня	15	3,2	3,2	67,3
	25 лютого	20	4,2	4,2	71,5
	25 березня	33	7,0	7,0	78,5
	26 лютого	23	4,9	4,9	83,3
	26 березня	21	4,4	4,4	87,8
	27 лютого	8	1,7	1,7	89,5
	27 березня	16	3,4	3,4	92,8
	30 березня	22	4,6	4,6	97,5
	31 березня	12	2,5	2,5	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	

Додаток Т.7

15. Вищий навчальний заклад.

№	Вищі навчальні заклади	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
1	Національний університет „Львівська політехніка”	108	22,8	22,8	22,8
2	Львівський національний університет імені Івана Франка	81	17,1	17,1	39,9
3	Львівський національний аграрний університет	60	12,7	12,7	52,5
4	Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка	32	6,8	6,8	59,3
5	Львівська комерційна академія	30	6,3	6,3	65,6
6	Національний лісотехнічний університет України	19	4,0	4,0	69,6

7	Українська академія друкарства	20	4,2	4,2	73,8
8	Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. Гжицького	20	4,2	4,2	78,1
9	Львівський державний університет внутрішніх справ	21	4,4	4,4	82,5
10	Львівський національний медичний університет ім. Д. Галицького	16	3,4	3,4	85,9
11	ПВНЗ „Львівський інститут підприємництва та перспективних технологій при НУ „Львівська політехніка”„	9	1,9	1,9	87,8
12	Львівський державний університет безпеки життєдіяльності	6	1,3	1,3	89,0
13	Львівський державний інститут новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола	9	1,9	1,9	90,9
14	Львівська державна фінансова академія	8	1,7	1,7	92,6
15	Львівський державний інститут економіки та туризму	6	1,3	1,3	93,9
16	Львівський державний університет фізичної культури	8	1,7	1,7	95,6
17	Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України	4	,8	,8	96,4
18	Львівська національна академія мистецтв	4	,8	,8	97,3
19	Університет „Львівський Ставропігон”	3	,6	,6	97,9
20	Львівська національна академія ім. М. Лисенка	2	,4	,4	98,3
21	ВНЗ „Український католицький університет”	1	,2	,2	98,5
№	Вищі навчальні заклади	Кількість відповідей	%	% від дійсних	Нагромаджені %
22	ЗАТ „Львівський інститут менеджменту”	1	,2	,2	98,7
23	ТзОВ „Львівський університет бізнесу та права”	3	,6	,6	99,4
24	ТзОВ „Львівський медичний інститут”	1	,2	,2	99,6
25	ВНЗ формі ТзОВ „Галицький інститут”	1	,2	,2	99,8
26	ПВНЗ „Дрогобицький інститут управління”	1	,2	,2	100,0
	Разом	474	100,0	100,0	